



**T.C.**

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

**TEZİN ADI**

**BİZANS DÖNEMİNDE TIP**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**BANU AKAGÜNDÜZ**

**Tez Danışmanı**

**PROF. DR. AYŞE ÇAYLAK TÜRKER**

**ÇANAKKALE – 2023**





T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

**TEZİN ADI**  
**BİZANS DÖNEMİNDE TIP**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BANU AKAGÜNDÜZ

Tez Danışmanı  
PROF. DR. AYŞE ÇAYLAK TÜRKER

ÇANAKKALE – 2023



T.C.  
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ



Banu AKAGÜNDÜZ tarafından Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER yönetiminde hazırlanan ve **21/08/2023** tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “**Bizans Döneminde Tıp**” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Sanat Tarihi Anabilim Dalı**’nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

**Jüri Üyeleri**

**İmza**

Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER

(Danışman)

Doç. Dr. Özgü ÇÖMEZOĞLU UZBEK

Doç. Dr. Oğuz KOÇYİĞİT

.....

.....

.....

Tez No : 10494051

Tez Savunma Tarihi : 21/08/2023

.....

Prof. Dr. Ahmet Evren ERGİNAL

Enstitü Müdürü

.././20..



## ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Banu AKAGÜNDÜZ

21/08/2023

## TEŞEKKÜR

Bu tezin gerçekleŐtirilmesinde, çalıŐmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen saygı değer danışman hocam Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER'e, çalışma süresince tüm zorlukları benimle göğüsleyen eŐim Arkeolog İsmail AKAGÜNDÜZ'e, kütüphane çalıŐmalarım ve kaynak teminlerim sırasında bana çok büyük desteği olan sevgili meslektaŐım Uzman Sanat Tarihçi Füsun AYTEKİN'e, hayatımın her evresinde bana destek olan değerli aileme ve özellikle "kız çocukları hangi koŐulda olursa olsun okumalı" sözünü ilke edinmiŐ canım babaannem Nedime YAVAŐ'a sonsuz teŐekkürlerimi sunarım.

Banu AKAGÜNDÜZ  
anakkale, Ağustos 2023

**ÖZET**  
**BİZANS DÖNEMİNDE TIP**

Banu AKAGÜNDÜZ  
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi  
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü  
Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi  
Danışman: Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER  
21/08/2023, 189

Çalışmamızın konusunu Bizans sanatı için önemli ve ayrıcalıklı bir yere sahip olan, Bizans döneminde tıp oluşturmaktadır. Bizans döneminde görülen hastalıklar, Bizans dönemi hekimleri, tedavi yöntemleri, sağlık kuruluşları ve bu kuruluşların organizasyonları hakkında farklı kaynaklarda bazı bilgilere yer verilmekle birlikte konuyu bir bütün olarak ele alan ve değerlendiren çalışmalar bulunmaz. Bu eksikliğin giderilebilmesi için, Bizans tıbbına kaynaklık eden, “kutsal kitaplar”, “el yazmaları”, “edebi metinler”, “typikonlar” ve “tıp aletleri katalogları” incelenmiştir. Bu kaynaklardan yola çıkarak, Bizans sanatı ve Bizans tıbbı içerisinde hastalık kavramları, hekimler ve hekimlik anlayışları, hem Konstantinopolis hem de Anadolu’daki sağlık kuruluşları, bu kuruluşların organizasyonları ve tıbbi operasyonlarda kullanılan tıp aletleri ortaya konulmuştur. Bizans ve Anadolu Selçuklu dönemlerinde ki sağlık kuruluşlarının organizasyonlarının benzer ve farklı yönlerinin bulunup bulunmadığı, günümüze kadar gelebilmiş typikon ve vakfiye gibi iki önemli belge üzerinden saptanmaya çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Tıp, Hekim, Hastane, Tedavi, Tıp Aletleri, Typikon. .

## ABSTRACT

### MEDICINE IN THE BYZANTINE PERIOD

Banu AKAGÜNDÜZ

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Master of Science Thesis in Art History Department

Advisor: Prof. Dr. Ayşe Çaylak TÜRKER

21/08/2023, 189

The subject of our study is medicine in the Byzantine period, which has an important and privileged place for Byzantine art. Although some information is given in different sources about the diseases seen in the Byzantine period, physicians of the Byzantine period, treatment methods, health institutions and the organizations of these institutions, there are no studies that address and evaluate the subject as a whole. In order to overcome this deficiency, "sacred books", "manuscripts", "literary texts", "typicons" and "medical instruments catalogues", which are sources of Byzantine medicine, were examined. Based on these sources, the concepts of disease in Byzantine art and Byzantine medicine, physicians and their understanding of medicine, health institutions both in Constantinople and Anatolia, the organizations of these institutions and the medical instruments used in medical operations were revealed. It has been tried to determine whether there are similar and different aspects of the organizations of health institutions in the Byzantine and Anatolian Seljuk periods, through two important documents such as typicons and foundation charter that have survived to the present day.

**Keywords:** Medicine, Physician, Hospital, Treatment, Medical Instruments, Typicon.

## İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	i
ETİK BEYAN.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET .....	iv
ABSTRACT .....	v
İÇİNDEKİLER .....	vi
SİMGELER ve KISALTMALAR.....	x
HARİTALAR DİZİNİ.....	xi
TABLolar DİZİNİ.....	xii
PLANLAR DİZİNİ.....	xiv
GRAFİKLER DİZİNİ .....	xv
RESİMLER DİZİNİ.....	xvi
ŞEKİLLER DİZİNİ .....	xx

### BİRİNCİ BÖLÜM

#### GİRİŞ

1

### İKİNCİ BÖLÜM

#### TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TIP

2.1. Eskiçağ Medeniyetlerinde Tıp ve Hekimlik .....	10
2.2. Antik Yunan Medeniyetinde Tıp ve Hekimlik .....	22
2.2.1. Antik Yunan Medeniyetinde Görülen Hastalıklar .....	31
2.3. Roma Medeniyetinde Tıp ve Hekimlik .....	32
2.3.1. Roma Medeniyetinde Görülen Hastalıklar .....	42
2.3.2. Roma Medeniyetinde Tedavi.....	43
2.4. Antik Yunan ve Roma Medeniyetlerinde Kullanılan Tıp Aletleri.....	47
2.4.1. Kesici Aletler.....	49

2.4.2. Forsepsler.....	52
<b>Polip Forsepsi</b> .....	53
<b>Vusella (Tümör ) Forsepsi</b> .....	54
<b>Uvula Forsepsi</b> .....	54
<b>Kemik Forsepsi</b> .....	54
2.4.3. Sondalar.....	57
<b>Kaşık Uçlu Sondalar</b> .....	57
<b>Kulak Sondası</b> .....	61
<b>Spatül Sonda</b> .....	61
<b>Çatallı Sondalar</b> .....	62
<b>Çengel Uçlular</b> .....	62
2.4.4. Diş Cerrahisi Aletleri .....	65
<b>Diş ve Alveol Forsepsi</b> .....	65
<b>Diş Elevatörü</b> .....	65
2.4.5. Beyin Cerrahisi Aletleri .....	66
<b>Guj</b> .....	66
2.4.6. Jinekoloji Aletleri .....	68
<b>Vajinal Spekulum</b> .....	68
2.4.7. Diğer Tıp Aletleri .....	69
<b>Kan Alma Kapları</b> .....	69
<b>İlaç Karıştırma Tablaları</b> .....	69
<b>Strigilis</b> .....	69
<b>İğne</b> .....	70
<b>İlaç Kaşıkları</b> .....	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	74
BİZANS DÖNEMİNDE TIP VE HEKİMLİK	
3.1. Bizans Döneminde Tıp .....	74
3.2. Bizans Dönemi Hekimliği ve Bizanslı Hekimler .....	76
3.3. Bizanslı Hekimlerin Aldığı Tıp Eğitimi .....	98
3.4. Bizans'ta Görülen Hastalıklar .....	100
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	104
BİZANS DÖNEMİ HASTANE KURUMLARI VE HASTANELERİN İŞLEYİŞ TARZI	
4.1. Başkent Konstantinopolis'te Yer Alan Bizans Hastaneleri.....	111
4.1.1. Günümüze Kaynaklar Yoluyla Ulaşmış Ksenonlar .....	113
4.1.2. Günümüze Kalıntıları Ulaşmış Ksenonlar .....	124
4.1.3. Typikonu Yoluyla Öğrendiğimiz Ksenonlar .....	126
4.1.4. Diğer Sağlık Kurumları .....	135
4.2. Anadolu'da Yer Alan Bizans Hastaneleri .....	137
BEŞİNCİ BÖLÜM	143
BİZANS DÖNEMİNDE UYGULANAN TEDAVİ YÖNTEMLERİ VE TEDAVİLERDE KULLANILAN TIP ALETLERİ	
5.1. Bizans Döneminde Uygulanan Tedavi Yöntemleri .....	143
5.1.1. Büyü Dua ve Sihir Yoluyla Uygulanan Tedavi .....	143
5.1.2. Su ile Uygulanan Tedavi.....	147
5.1.3. Hekimlerin Uygulamış Olduğu Tedaviler .....	148
5.2. Bizans Döneminde Tedavilerde Kullanılan Tıp Aletleri .....	155
5.2.1. Forsepsler .....	158
<b>Epilasyon Forsepsi</b> .....	158
5.2.2. Sondalar .....	160
<b>Spatül Sonda</b> .....	160
<b>Kaşık Uçlu Sonda</b> .....	160

<b>Raspa Sonda</b> .....	160
<b>Çatallı Sonda</b> .....	161
<b>Zeytin Sonda</b> .....	161
5.2.3. Diş ve Kemik Cerrahisi Aletleri .....	164
<b>Keski</b> .....	164
<b>Diş Forsepsi</b> .....	164
5.2.4. Diğer Tıbbi Alet ve Gereçleri .....	164
<b>Kan Alma Kabı</b> .....	164
<b>İğne</b> .....	164
<b>Strigil</b> .....	165
<b>Ölçü Kaşığı</b> .....	165
<b>Spatül</b> .....	165

## ALTINCI BÖLÜM

TYPİKON VE VAKFİYELER İŞİĞİNDA BİZANS VE ANADOLU SELÇUKLU HASTANE KURUMLARININ ORGANİZASYONLARI: BENZER VE FARKLI YÖNLER	169
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ .....	174
KAYNAKÇA .....	183
ŞEKİLLER .....	201
EKLER .....	I
EK 1. TIP TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ .....	I
ÖZGEÇMİŞ .....	II



## SİMGELER VE KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
BMJ	British Medical Journal
Çev.	Çeviri
DOP	Dumbarton Oaks Papers
E.d.	Editör
Env.	Envanter
KÜY	Koç Üniversitesi Yayınları
M.Ö	Milattan Önce
M.S	Milattan Sonra
N.	Numara
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
REB	Reveu Des Etudes Byzantines
s.	Sayfa
s.s.	Sayfa Sayıları
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
v.d.	Ve diğerleri

## HARİTALAR DİZİNİ

<b>Harita No</b>	<b>Harita Adı</b>	<b>Sayfa No</b>
<b>Harita 1</b>	Bereketli Hilal olarak adlandırılan, ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı alanın gösterildiği harita.	10
<b>Harita 2</b>	Künlz tarafından yayınlanan, Dünya üzerindeki tıbbi alet buluntularını gösteren harita.	48
<b>Harita 3</b>	St. Irene ksenonu olası konumu.	114
<b>Harita 4</b>	St. Irene ksenonu olası konumu.	115
<b>Harita 5</b>	Aziz Oikonomos Markianos, İsidoros, Arcadius ve Euboulos ksenonları olası konumları.	116
<b>Harita 6</b>	Theophilos ksenonu olası konumu.	118

## TABLULAR DİZİNİ

<b>Tablo No</b>	<b>Tablo Adı</b>	<b>Sayfa No</b>
<b>Tablo 1</b>	Yerleşik hayat tarzıyla beraber ortaya çıkan hastalıklar.	9
<b>Tablo 2</b>	Hattuşuş'ta Hitit döneminde sık görülen hastalıkların oranları.	20
<b>Tablo 3</b>	Antik Yunan ve Romalı hekimler.	41
<b>Tablo 4</b>	Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemlerine tarihlendirilen kesici aletler.	51
<b>Tablo 5</b>	Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemlerine tarihlendirilen forsepsler.	55
<b>Tablo 6</b>	Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemlerine tarihlendirilen kaşık uçlu sondalar.	58
<b>Tablo 7</b>	Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemlerine tarihlendirilen sondalar.	63
<b>Tablo 8</b>	Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemlerine tarihlendirilen diş aletleri.	67
<b>Tablo 9</b>	Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemlerine tarihlendirilen beyin cerrahisi aletleri	67
<b>Tablo 10</b>	Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemlerine tarihlendirilen jinekoloji ve diğer tıbbi aletler.	71
<b>Tablo 11</b>	P. Gatutier'in yorumuyla Bizanslı erkek ve kadın hekimlerin aldığı ücretler.	97
<b>Tablo 12</b>	Başkent Konstantinopolis'te yer alan Bizans hastaneleri ve kurulduğu yıllar.	112
<b>Tablo 13</b>	Konstantin Lips ve Pantokrator hastanelerinin kurulduğu yıllar.	131

<b>Tablo 14</b>	Anadolu'da bulunan ksenonlar.	142
<b>Tablo 15</b>	Anadolu'daki müze, özel koleksiyon ve arkeolojik kazılarda bulunan, Bizans dönemine tarihlendirilen forsepsler.	159
<b>Tablo 16</b>	Anadolu'da müze, özel koleksiyon ve arkeolojik kazılarda bulunan, Bizans dönemine tarihlendirilen sondalar.	162
<b>Tablo 17</b>	Anadolu'da müze, özel koleksiyon ve arkeolojik kazılarda bulunan, Bizans dönemine tarihlendirilen çeşitli tıbbi aletler.	166



## PLANLAR DİZİNİ

<b>Plan No</b>	<b>Plan Adı</b>	<b>Sayfa No</b>
<b>Plan 1</b>	M.S I. yüzyıla tarihlendirilen Almanya yakınlarındaki Valetudinarium planı.	44
<b>Plan 2</b>	Pompeii de bulunan hekim evlerinin plan şeması.	45
<b>Plan 3</b>	Koinobitik tip örgütlenmede manastırın birimleri.	109
<b>Plan 4</b>	Myrelaion yapı kompleksi.	120
<b>Plan 5</b>	Mangana saray kompleksi planı.	121
<b>Plan 6</b>	Sampson ksenonu tahmini konumu.	124
<b>Plan 7</b>	Konstantin Lips manastırı kuzey ve güney kilise ile şapelin planı	126
<b>Plan 8</b>	Pantokrator manastırı planı.	129
<b>Plan 9</b>	A.Orlando's ve P. Codellas'dan Pantokrator ksenonu tahmini planı.	132
<b>Plan 10</b>	Side'nin genel planı.	138
<b>Plan 11</b>	Side'de ksenon olarak önerilen yapının planı.	139
<b>Plan 12</b>	Sivas Keykavus Darüşşifası planı.	171

## GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik No	Grafik Adı	Sayfa No
Grafik 1	Antik Yunan ve Roma medeniyetlerindeki tıp aletlerinin yapımında kullanılan malzemelerin oransal dağılımı	73
Grafik 2	Bizans dönemindeki tıp aletlerinin yapımında kullanılan malzemelerin oransal olarak dağılımı	168



## RESİMLER DİZİNİ

Resim No	Resim Adı	Sayfa No
Resim 1	M.Ö 700 civarına tarihlenen, Trepanasyon uygulanmış bir kafatası.	8
Resim 2	İlaç hazırlama yöntemleri ve drogların yer aldığı Sümerce yazılmış bir tıbbi tablet, M.Ö 2500-2340.	11
Resim 3	Gudea'nın Ningișzida'ya hediye ettiği vazo, Paris, Louvre.	13
Resim 4	Smith Papirüsü, M.Ö XVI. yüzyıl, New York Tıp Akademisi Müzesi, New York.	14
Resim 5	Londra Medikal papirüsü, British Museum Koleksiyonu.	15
Resim 6	M.Ö I. bin yıla tarihlendirilen, Mısır'da bulunan bir mumyada kullanılan, muhtemelen dünyanın en eski ahşap protez örneği, Mısır Kahire Müzesi.	16
Resim 7	Kom Ombo tapınağı üzerine tasvir edilmiş tıp aletleri.	17
Resim 8	Antalya Arkeoloji Müzesi'nden Asklepios heykeli ve yanında duran Telesphoros.	23
Resim 9	Bergama, Asklepion kutsal alanından bulunan yılan figürleri, Bergama müzesi.	24
Resim10	Diyala bölgesinden yılan desenli seramik parçası.	24
Resim 11	Kos (İstanköy) Asklepios tapınağı Hellenistik dönem rekonstrüksiyonu.	25
Resim 12	Sikke ön yüz Asklepios, arka yüz Omphalos'a dolanan yılan, Pergamon.	27
Resim 13	XII. yüzyıl Bizans dönemi el yazmasında yer alan haç şeklinde yazılmış Hippokrat yemini.	28
Resim 14	Dört mizahın kişileştirilmesi Athorus İberiticius 218, XVI. yüzyıl f.218.r.	29
Resim 15	Kos Asklepios Tapınağı giriş portikosundan görünüşü.	32
Resim 16	M.S III. yüzyıla tarihlendirilen bir lahit kabartmasında göz doktoru tarafından tedavi edilen bir hasta.	33

<b>Resim 17</b>	Ebe Scribonia Attice ve asistanının sandalye üzerinde bir kadına doğum yaptırdıkları sahne, M.S II. yüzyıl Ostia.	36
<b>Resim 18</b>	Dioskorides'i bitki toplarken gösteren temsili bir resim.	37
<b>Resim 19</b>	Materia Medica'nın Viyana nüshalarından sayfalar.	38
<b>Resim 20</b>	Çeşitli Galenos tasvirleri.	39
<b>Resim 21</b>	Parion Güney-Tavşandere Nekropolisi genel görünümü.	46
<b>Resim 22</b>	Atina Akropolisinde ki Asklepion Tapınağında bulunan bir rölyefte iki yanda kan alma kapları orta da ise kutusu içerisinde cerrahi aletler.	47
<b>Resim 23</b>	Antik döneme ait çeşitli tıbbi alet buluntuları, Bergama müzesi.	47
<b>Resim 24</b>	Bir cerrahın yaralı Aeneas'ın dizinden ok çıkarma sahnesi	53
<b>Resim 25</b>	Vajinal Spekulum örneği	68
<b>Resim 26</b>	Haluk Perk Koleksiyonundan şifa taşı.	75
<b>Resim 27</b>	Günümüzde Berlin DDR Müzesinde sergilenen, İstanbul'da bulunmuş hekim İoannes'in mezar taşı.	76
<b>Resim 28</b>	Azizler Kosmas ve Damianos ikonası. XII-XIII. yüzyıl. Kastoria, Bizans Müzesi.	77
<b>Resim 29</b>	XIII. yüzyıla tarihlendirilen günümüzde Österreichische Nationalbibliothek, Vienna'da yer alan, tıbbi diyagramların gösterildiği el yazması. Vindobonensis med. gr. 17, f. 338r.	79
<b>Resim 30</b>	Oribasius'a ait "Sardiani" adlı eser.	81
<b>Resim 31</b>	XIV yüzyıldan resimli el yazmasında Pergamonlu Oribasius, Antik Yunanlı hekim Philippos ile sohbet ederken Codex 3632'den, f.97 v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya.	82
<b>Resim 32</b>	XIV. yüzyıldan kalma bir el yazmasında Bizanslı hekim Aetios ve kadın hastaları Cod. 3632, f.97.v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya.	84
<b>Resim 33</b>	Bu terapötik derlemenin yazarı (kesin kanıt olmaksızın) Bizanslı hekim Trallesli Alexander (525-605) olarak tanımlanmıştır, f. 78.	86
<b>Resim 34</b>	XIII. yüzyıldan kalma bir el yazmasında üroskopi şişesi tutan Theophilos Protospatharius.	87



<b>Resim 35</b>	Ameliyatla ilgili altıncı kitabın ön sayfası 1567'de basılan Latince çeviriden alınmıştır.	89
<b>Resim 36</b>	XIV. yüzyıldan kalma resimli el yazmasında, Bizanslı hekim Paulus Aeginate (solda) ve Antik Yunan hekimi Menemachos ile görülüyor, Cod. 3632, f.90.v., Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya.	90
<b>Resim 37</b>	Ioannes Zakharias Aktouarios'un şurup reçetelerinin bulunduğu bir metine eşlik eden ilaç kabını tutarken kurgusal temsili. Bononiensis 3632, v. 218a, XV. yüzyıl ortası, Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya.	93
<b>Resim 38</b>	Bir el yazmasında Ioannes, One Urines adlı eserinin giriş cümlesinden türetilen üzerinde yazılı bir slogan olan idrar şişesini tutarken, Bononiensis 3632, XV. yüzyıl, f. 20v., Università di Bologna, Biblioteca Universitaria di Bologna.	94
<b>Resim 39</b>	IV ve V. yüzyıla tarihlendirilen bir kadın hekime ait mezar steli, İstanbul Arkeoloji Müzeleri.	95
<b>Resim 40</b>	Cüzzamlı bir hastanın İsa tarafından iyileştirilmesi, Andrews Diptiği, IX. yy. Victoria and Albert Museum, Londra.	100
<b>Resim 41</b>	Milano Katedral Hazinesinden Fildişi Kitap Kapağı ( V. yüzyıl) İsa'nın İki Körü İyileştirilme Mucizesi.	105
<b>Resim 43</b>	Iulianus limanının bulunduğu konumun havadan görünümü.	117
<b>Resim 44</b>	Iulianus limanının olası konumu.	117
<b>Resim 45</b>	Myrelaion manastırı konumu.	119
<b>Resim 46</b>	Mangana bölgesi günümüzdeki durumu.	123
<b>Resim 48</b>	Sampson rekonstrüksiyonu.	125
<b>Resim 49</b>	Konstantin Lips manastırı günümüzde Fenari İsa camii.	128
<b>Resim 51</b>	Pantokrator manastırı günümüzde Zeyrek camii.	134
<b>Resim 53</b>	Bir Bizans hastanesinin içini gösteren minyatür.	141
<b>Resim 54</b>	Üzerinde haç mührü bulunan ve şifa verdiği düşünülen seramik parçası X. yüzyıl başı – XII. yüzyıl.	143
<b>Resim 55</b>	Üzerinde Yunanca "sağlık" yazılı şifa haçı, VI. yüzyıl.	144
<b>Resim 56</b>	Medusa tasvirli bir muskanın ön ve arka yüzü	145

<b>Resim 57</b>	Cerrahi bir operasyon gösterimi, X. yüzyıl, Florence, Biblioteca Laurenziana, Plut. 74.7 (Codex Niketas), folio 210r.	151
<b>Resim 58</b>	Siyam ikizlerine uygulanan disseksiyon operasyonunu gösteren minyatürlü el yazma, Ioannes Skylitzes Gr. Vitr.26-2, f.131, Madrid, İspanya.	153
<b>Resim 59</b>	Anargyroi Hekim-Aziz Panteleimon, sağ ve sol elinde tıbbi aletlerle, Gülşehir Karşı Kilise.	156
<b>Resim 60</b>	Korint Müzesi'nde sergilenen, Bizans dönemine tarihlendirilen, çeşitli işleve sahip tıbbi aletler.	157
<b>Resim 61</b>	Efes Müzesi'nden çeşitli işleve sahip tıbbi aletler.	158
<b>Resim 62</b>	Sivas Keykavus Darüşşifasına ait vakfiye metni.	172

## ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil No	Şekil Adı	Sayfa No
Şekil 1	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonundan forseps örneği.	201
Şekil 2	İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi'nden forseps örneği.	201
Şekil 3	Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nden forseps örneği.	201
Şekil 4	Kolophon'dan epilasyon forsepsi örneği.	201
Şekil 5	Harput İç Kale'den epilasyon forsepsi örneği.	201
Şekil 6	İstanbul Arkeoloji Müzeleri polip forsepsi örneği.	202
Şekil 7	Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden vusella örneği.	203
Şekil 8	Veysel Köse Koleksiyonundan vusella örneği.	203
Şekil 9	İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden uvula forsepsi örneği.	204
Şekil 10	Kolophon Buluntularından kemik forsepsi örneği.	205
Şekil 11	Edirne Arkeoloji Müzesi'nden kaşık uçlu sonda örneği.	206
Şekil 12	Allianoi'den kaşık uçlu sonda örneği.	206
Şekil 13	Arykanda'dan kaşık uçlu sonda örneği.	206
Şekil 14	Zerzevan Kalesinden kaşık uçlu sonda örneği.	206
Şekil 15	Efes Müzesi'nden kulak sondası örneği.	207
Şekil 16	İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden kulak sondası örneği.	207
Şekil 17	Aizanoi'den kulak sondası örneği	207

<b>Şekil 18</b>	İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi'nden spatül sonda örneği.	208
<b>Şekil 19</b>	Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nden spatül sonda örneği.	208
<b>Şekil 20</b>	Arykanda'dan spatül-sonda örneği.	208
<b>Şekil 21</b>	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'ndan çatallı sonda örneği.	209
<b>Şekil 22</b>	Haluk Perk Koleksiyonu'ndan çengel uçlu sonda örneği.	210
<b>Şekil 23</b>	Efes Koleksiyonu'ndan çengel uçlu sonda örneği.	210
<b>Şekil 24</b>	Allianoi'den çengel uçlu sonda örneği.	210
<b>Şekil 25</b>	İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden diş forsepsi örneği.	211
<b>Şekil 26</b>	Nidai Ergün Koleksiyonu'ndan diş forsepsi örneği.	211
<b>Şekil 27</b>	Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden elevatör örneği.	212
<b>Şekil 28</b>	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'ndan elevatör örneği.	212
<b>Şekil 29</b>	Harput İç Kaleden elevatör örneği.	212
<b>Şekil 30</b>	Alanya Müzesi'nden guj örneği.	213
<b>Şekil 31</b>	Nidai Ergün Koleksiyonu'ndan vajinal spekulum örneği.	214
<b>Şekil 32</b>	İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden kan alma kabı örneği.	215
<b>Şekil 33</b>	Kolophon'dan kan alma kabı örneği.	215
<b>Şekil 34</b>	İlter Uzel Koleksiyonu'ndan kan alma kabı örneği.	215
<b>Şekil 35</b>	Efes Müzesi'nden ilaç karıştırma tablası örneği.	215
<b>Şekil 36</b>	Kolophon'dan ilaç karıştırma tablası örneği.	215

<b>Şekil 37</b>	Parion'dan ilaç karıştırma tablası örneği.	215
<b>Şekil 38</b>	Arykanda'dan strigilis örneği.	216
<b>Şekil 39</b>	Allianoi'den iğne örneği.	217
<b>Şekil 40</b>	Harput İç Kaleden iğne örneği.	217
<b>Şekil 41</b>	Philadelphia'dan (Gökçeseki) iğne örneği.	217
<b>Şekil 42</b>	Patara'dan ilaç kaşığı örneği.	217
<b>Şekil 43</b>	Amorium'dan ilaç kaşığı örneği.	217
<b>Bizans Dönemi Tıbbi Aletleri</b>		
<b>Şekil 44</b>	Nidai Ergün Koleksiyonu'ndan forseps örnekleri.	218
<b>Şekil 46</b>	Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden epilasyon forsepsi örneği.	219
<b>Şekil 47</b>	Efes Müzesi'nden epilasyon forsepsi örneği.	219
<b>Şekil 48</b>	İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden epilasyon forsepsi örneği.	219
<b>Şekil 49</b>	Harput İç Kaleden epilasyon forsepsi örneği.	219
<b>Şekil 50</b>	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'ndan sonda örneği.	220
<b>Şekil 51</b>	Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nden spatül-sonda örneği.	221
<b>Şekil 52</b>	Efes Müzesi'nden spatül-sonda örneği.	221
<b>Şekil 53</b>	Nidai Ergün Koleksiyonu'ndan spatül-sonda örneği.	221
<b>Şekil 54</b>	Gaziantep Müzesi'nden spatül-sonda örneği.	221
<b>Şekil 55</b>	Kibrya'dan spatül-sonda örneği.	221
<b>Şekil 56</b>	Efes Müzesi'nden kaşık uçlu sonda örneği.	222

<b>Şekil 57</b>	Gaziantep Müzesi'nden kaşık uçlu sonda örneği.	222
<b>Şekil 58</b>	Kütahya Müzesi'nden kaşık uçlu sonda örneği.	222
<b>Şekil 59</b>	İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden kaşık uçlu sonda örneği.	222
<b>Şekil 60</b>	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'ndan raspa sonda örneği.	223
<b>Şekil 61</b>	Amorium'dan çatallı sonda.	224
<b>Şekil 62</b>	Kibyra'dan zeytin sonda örnekleri.	224
<b>Şekil 63</b>	Kibyra'dan zeytin sonda örnekleri.	224
<b>Şekil 64</b>	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'ndan keski örneği.	225
<b>Şekil 65</b>	Efes Müzesi'nden keski örneği.	225
<b>Şekil 66</b>	Nidai Ergün Koleksiyonu'ndan keski örneği.	225
<b>Şekil 67</b>	İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden keski örneği.	225
<b>Şekil 68</b>	Kütahya Müzesi'nden kan alma kabı örneği.	226
<b>Şekil 69</b>	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'ndan iğne örneği.	226
<b>Şekil 70</b>	Nidai Ergün Koleksiyonu'ndan iğne örneği.	226
<b>Şekil 71</b>	Efes Müzesi'nden strigil örneği.	227
<b>Şekil 72</b>	Alanya Müzesi'nden ölçü kaşığı örneği.	228
<b>Şekil 73</b>	Efes Müzesi'nden spatül örneği.	228
<b>Şekil 74</b>	Kibrya'dan spatül örneği.	228



## BİRİNCİ BÖLÜM

### GİRİŞ

Bizans dönemine gelene kadar tıp bilimi, insanlık tarihinin uzun soluklu bir bölümünü geride bırakmıştır. Antik çağlarda Eski Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Antik Yunan ve Roma gibi medeniyetlerin tıp bilimi üzerine önemli gelişmelere imza attıkları söylenebilir. Tezimizin konusunu oluşturan Bizans dönemi tıbbına ilişkin; Türkiye’deki hastane kuruluşları, hekimler, hastalıklar, bu hastalıkların tedavi yöntemleri ve hastalıklara ilişkin cerrahi tedavilerin uygulandığı tıbbi alet buluntuları ele alınmıştır. Bu bağlamda Bizans dönemi tıbbı, M.S 330 ve 1453 yılları arasına tarihlendirilebilir. Görüldüğü üzere uzunca bir süreci kapsayan Bizans dönemi tıbbına, Bizans’ın hem miras aldığı hem de koruduğu Greko-Roman tıbbının basit bir devamı olduğu için intihalci, durağan gibi sıfatlar yakıştırılmıştır. Bizans tıbbı çoğu kez “eski yazarların eserlerinden derleyiciler” olarak tasvir ediliyordu (Bennett, 2000: 279).<sup>1</sup> Bizans tıp yazarlarının Greko-Roman dünyasının Hipokrat ve Galen gibi büyük şahsiyetlerin eserlerini derledikleri iddiası bir noktaya kadar doğru olsa da, Bizans döneminden kalma tıp kaynakları sürekli ve yenilikçi tıp bilimi için kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca Hristiyanlık doktrinleriyle boğuşan Bizans toplumunda bilimin özellikle tıbbın bir sapkınlık olarak algılanması, bilimin önünde bir engel teşkil etmiş, böyle bir yaklaşım, tıp bilimi öğretileri ile Hristiyanlığın öğretilerini karşı karşıya getirmiş, Bizans tıbbının gelişim ve dönüşümünü sekteye uğratmıştır. Bu durumda, Bizans tıbbının bin yıllık uzunca bir süre değişmeden kalacağı çok sayıda araştırmacı tarafından reddedilmiştir. Araştırmacılar bunu yaparken Greko-Roman tıbbının Bizans tıbbı üzerindeki rolünü betimlemek için Bizans tıbbının Greko-Roman köklerini analiz etme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca bulgularını, seküler bilimsel tıp ile Hristiyan dini arasındaki farklılığa dayandırmak yerine, Bizans tıbbı gelişimini ve uygulayıcılarının konumu ikisi arasında ilişki kurarak açıklama yoluna gitmişlerdir. Diğer yandan Greko-Roman döneme ait tıbbi alet buluntularının büyük çoğunluğunun Anadolu’daki kontekstleri bilinmekle birlikte Bizans dönemi tıbbi alet buluntularının Anadolu’daki kontekstlerine dair bilgilerimiz kısıtlıdır. Bu yüzden Bizans dönemi tıbbi aletlerine dair buluntu sayımızın azlığından dolayı tıbbi aletlerin işlevlerini çoğu kez Greko-Roman dünya üzerinden okumaya çalıştık.

---

<sup>1</sup> Herbert Hunger, 1978 yılında ele aldığı “Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner” adlı kitabında Bizans tıp literatürü üzerine bir araştırma yayımlamıştır. Hunger, Hipokrat külliyyatında ve Galenin çok sayıda eserinde ifade bulan Antik Yunan tıbbının Bizans’taki tıbbi eser ve uygulamaların temellerini oluşturduğundan bahseder Hunger, 1978: 285-287.



*Tezimizin amacı;* Bizans döneminin niş yani özel alanlarından biri olan “tıp” kavramı ile ilgili kurum ve uygulamaların neler olduğunu ortaya koyabilmektir.

### *Tezimizin Sınırlılığı*

Tez konumuz, Türkiye topraklarında ki Bizans dönemi tıbbi ile sınırlandırılmıştır. Bizans dönemi tıbbının konusu olan şifacılık kavramı, hekim-aziz ve azizeler, mucizeleri, dini inanışlarından dolayı uğradıkları işkenceler, bu konuda çok sayıda çalışma olduğundan dolayı tez kapsamına alınmamış, şifacılık, hekim-aziz kavramlarına yeri geldiğinde değinilmiştir. Bizans’ın yayıldığı alan olan, Yakın Doğu, Ön Asya, Avrupa ve yerli Amerikan kültürlerinin tıp anlayışı tezin kapsamı dışında tutulmuştur. Eski Mısır, Mezopotamya, Anadolu (Hitit), Antik Yunan ve Roma gibi Bizans tıbbını doğrudan etkileyen kültürler üzerinde durulmuştur.

### *Tezimizin Bölümleri*

Tezimizin ilk bölümünü giriş kısmına ayırdık. İkinci bölümde, tıbbın gelişim sürecini, ilkçağlardan başlayıp, Eski Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Antik Yunan ve Roma medeniyetlerini de içerisine alacak şekilde verdik. Tarihsel süreç içerisinde hangi koşulların ne gibi hastalıklar getirdiği, salgın süreçleri ve görülen hastalıklara ne gibi tedavilerin uygulandığı, hekimler ve hekimlik anlayışları, rölyefler, mezar stelleri, freskler, papirüsler ve sikke örnekleri üzerinden anlaşıldı. Antik dönem hekimlerinin hastalara uyguladıkları tedaviler bir sağlık kurumunda mı yapılıyordu sorusunun cevabını arkeolojik kazı buluntuları üzerinden verdik. Çeşitli arkeolojik kazılarda bulunan ve cerrahi tedavilerin uygulandığı tıbbi alet buluntularını; “adları”, “günümüzde sergilendiği müze veya bulunduğu arkeolojik kazı”, “malzemeleri”, “ölçüleri”, “tarihleri” ile birlikte gruplandırılıp, “yayın” başlığı altında belirttiğimiz çalışmalara sadık kalarak tablolar oluşturduk. Tezin sonunda, tıbbi alet buluntularının görsellerini şekiller başlığı altında verdik. Ayrıca tıbbi aletlerin yapımında en fazla hangi malzemenin tercih edildiğini belirlemek için bir grafik oluşturduk.

Tezimizin üçüncü bölümünde; asıl çalışma konumuz olan Bizans dönemi tıbbının gelişim aşamasını aktardık. Ayrıca, Bizans dönemi boyunca hekimlik anlayışı nasıldı? Hristiyanlığın hekimlik anlayışı üzerinde bir etkisi var mıydı? Hekimler kendi aralarında bazı alt kategorilere ayrılmakta mıydı? Bizans hekimliği denildiğinde yalnızca erkek hekim mi anlamalıyız yoksa kadın hekimlerde bu dönemde görülüyor muydu? Hekimler nasıl bir eğitimden geçiyordu? Bizans döneminde görülen hastalıklar ve yoğun olarak görülen

salgınlar nelerdi gibi soruların cevapları; bazı hekimlere atfedilmiş mezar taşları, hekimlerin yazmış olduğu tıbbi kitaplar, el yazmaları, kutsal kitaplar (İncil), edebi metinler ve tarihsel bazı kitaplardan yola çıkılarak verildi.

Tezimizin dördüncü bölümünde; Bizans dönemi sağlık kurumları ve onların işleyiş tarzına değindik. Bu bağlamda Bizans sağlık kurumlarının ne zaman ve nerede ortaya çıktığı, Hristiyanlığın ve buna bağlı olarak gelişen manastır hayatının Bizans sağlık kurumları üzerindeki rolü, hastane mi yoksa hayır kurumu mu gibi soruların cevapları verilmiştir. Öte yandan Bizans döneminde hastane kurumlarının tahmini planları, başkent Konstantinopolis ve Anadolu'da kaynaklarda geçen kaç hastaneden bahsedildiği, bu yapıların günümüzdeki durumları belirtilmiştir. Hastanelere ne tür hastaların geldiği, sağlık personelinin sayısı, hastalara yemek verilip verilmediği, personelin aldığı maaş gibi soruların cevapları, günümüze kadar gelebilmiş olan hastane kayıtlarından yola çıkılarak verilmiştir.

Tezimizin beşinci bölümünde; Bizans döneminde hastalara uygulanan tedavi yöntemleri ile bu tedavilerde kullanılmış tıbbi aletler açıklanmıştır. İlaç ve cerrahi müdahalenin yanı sıra tılsım, büyü ve muska gibi bir takım sihir pratiklerine de ılımlı yaklaşan Bizans tıbbının batıl imgeleri barındıran yönü, günümüze kadar gelebilen bir takım damgalı seramikler ve muskalarla anlatılmıştır. Ayrıca kökeni Antik dönemlere dayanan su ile tedavi üzerinde durulmuştur. İlaç tedavisi ile ilgili ise sayısı oldukça fazla reçete günümüze ulaşabilmiş bu reçeteler ile tarihi bir takım kaynaklar üzerinden ilaçla tedaviye vurgu yapılmıştır. Bizans döneminde tedavilerde, cerrahi müdahale yönünün oldukça gelişmiş olduğunu, minyatürlü el yazmaları ve tıbbi alet buluntuları üzerinden gösterdik. Çeşitli arkeolojik kazılarda ele geçirilen tıbbi alet buluntularını, “adları”, “günümüzde sergilendikleri müze veya bulunduğu arkeolojik kazı”, “malzemeleri”, “ölçüleri”, “tarihleri” ile birlikte gruplandırıp, “yayın” başlığı adı altında belirttiğimiz çalışmalara sadık kalarak tablolar oluşturduk. Tezin sonunda alet buluntularının görsellerini şekiller başlığı adı altında verdik. Ayrıca Bizans döneminde tıbbi aletlerin yapımında en fazla hangi malzemenin tercih edildiğini belirlemek için bir grafik oluşturduk.

Tezimizin altıncı bölümünde; Bizans dönemi sağlık kurumları ve bu kurumların işleyiş tarzının, Anadolu Selçuklu dönemi sağlık kurumları ile benzer ve farklı yönlerinin bulunup bulunmadığı sorusunun cevabını aradık. Her iki imparatorluğa ait günümüze kadar gelebilmiş önemli belge olan, Pantokrator manastırı *ksenonu typikonu* ve Sivas Keykavus Darüşşifası vakfiyesinden yola çıkılarak yukarıda sorulan sorunun cevabını verdik.

Ayrıca tezimizin yazım sürecinde karşılaştığımız en büyük sorunlardan birkaçı, Türkiye’de Bizans dönemi hastane yapılarına dair günümüze kadar ulaşabilmiş bir yapının olmaması<sup>2</sup> ve Bizans tıbbi alet buluntularının Antik döneme göre daha az olması ve bu konuda İlter Uzel’in çalışması dışında geniş çaplı bir çalışmanın yapılmamış olması olmuştur. Bunun yanı sıra tezimizin yazım sürecinde karşılaşılan tıbbi terimlerin anlamları, (Ek-1) de tıbbi terimler sözlüğünde verilmiştir. Bizans yazınsal eserlerinin satır aralarında adı geçen ve hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığımız hastane isimleri bold yazılmıştır. Tez çalışma sürecimiz boyunca Anamed kütüphanesi, yurtiçi çevrimiçi online kütüphaneler, yurt dışı çevrimiçi online kütüphaneler, özellikle tıbbi papirüs, tablet ve el yazmaları için; Penn Museum, The British Museum, University of Virginia, U.S National Library of Medicine kütüphanelerinden, online çevrimiçi konferanslardan yararlanılmıştır. Ayrıca Efes ve Bergama müzeleri ile İstanbul şehri ziyaret edilmiştir.

#### *Konu İle İlgili Kaynak ve Araştırmalar*

Bizans dönemi tıbbi tarihsel kaynakları arasında; tıbbi metinlerin yanı sıra, tıbbi olmayan metinler (edebi metinler gibi) ve hagiografileri söyleyebiliriz. Bizans tıbbi metinleri ilgili tarihsel kaynakları Geç Antik Çağ ve Ortaçağ olarak ikiye ayırabiliriz. Geç Antik Çağ yazarları daha çok kendinden önce gelen yazarların yazmış oldukları medikal eserleri bir araya getirmişler ve medikal özetler olarak büyük kitaplar oluşturmuşlardır<sup>3</sup>. Geç Antik Çağ’da; M.S 325-400 yılları arasında yaşamış Oribasiusa mal edilen “Synagogai Iatrikai” (Medikal bir araya getirilmiş şeyler), diğer bir kaynak M.S 480-575 yılları arasında yaşamış Amidalı Aetiusa mal edilen ve on altı kitaptan oluşan “Tetrabiblon”, M.S 525-605 tarihlerinde yaşamış Trallesli Aleksandrosa mal edilen “Therapeutica”, M.S 620-680 yılları arasında yaşadığı düşünülen Paulus Aeginate mal edilen yedi ciltlik eseri “Epitomes Iatrikes Biblio Hepta” adlı eser Bizans tıbbi kaynaklarındandır. Orta Bizans dönemi yazarları, Geç Antik Çağ yazarlarının eserlerini okuyor ve Hippokrat, Galen gibi yazarları onlardan tanıyor. Orta Bizans döneminde; İznikli Pavlos (VII-X. yy), Iatrosophist Leo (IX. yy), Theophanes Chrysobalantes (X.yy), Romanos ( X. yy), Michael Psellus (XI. yy) gibi yazarların eserlerinde, hastalığın tanımı ve o hastalığın iyileşmesi için çözüm önerilerinin getirildiği

---

<sup>2</sup> Side’de Bizans hastanesi olduğuna inanılan yapı hariç. Semavi Eyice tarafından düşkünler evi veya hastane olarak tanımlanan bu yapıya dair elimizde net bir çalışma bulunmamaktadır. Eğer Side’de bulunan bu yapının hastane olduğu tezi kanıtlanırsa, Bizans’ın Anadolu’da ayakta kalabilmiş ve günümüze ulaşabilen tek hastane yapısı olacaktır.

<sup>3</sup> Bizans tıp literatürünün ilginç ve önemli bir yönü, çiftçilerin bitkileri ve hayvanların ile ilgili gözlemlerden oluşuyordu. M.S 360 gibi erken bir tarihte İskenderiyeli Diydmusa mal edilen, Georgica ve Octatomos adlı eserlerin bir tıbbi tarım eseri olduğu bilinir.

genel tıbbi kitaplarla karşılaşılıyor. Yalnızca insanlar için değil, hayvanlar, onların hastalıkları ve iyileştirilmesi içinde “Corpus Hippiatricorum” (X. yy). adın da atlar ve onların tedavileri için bir eser yazıldı. X. ve XII. Yüzyıllarda Bizans tıbbi kaynakları arasında reçete koleksiyonları da önemli bir yer tutmaktadır. 1050’ler ile 1204 yılları arasına tarihlendirilen Mangana parçalarında; çok kısa hastalık isimleri ve tanımları verildikten sonra hemen reçetelerin yazıldığını görürüz. Symeon Seth (XI. yy), Şamlı Ioannes (XI-XII. yy), Theodoros Prodromos (XII yy)’ın yazdığı eserleri özellikle diyet ve yiyecek konularına odaklanmıştır. Daha çok pratik besin takvimlerine yer verilmiştir. XII. yüzyıl ile XV . yüzyıl arasında Bizans tıp yazınında bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Bu yüzyıllar arasında çok sayıda Arapça çevirilerde mevcuttur. Bunlardan birisi Razi’ye mal edilen “Çiçek Hastalığı” eseridir. Bizans’ın geç dönemlerinde önemli bir hekim olarak karşımıza çıkan Ioannes Zacharias Aktuarios’un, özellikle üroskopi üzerine çalışmaları önemlidir. “On Urines” adlı idrar üzerine yedi kitaptan oluşan bir eser kaleme almıştır.

Bizans tıbbına dair bir diğer birincil kaynak kutsal kitap “İncil’dir”. Burada İsa’nın hastaları nasıl iyileştirdiğine dair çok fazla bölüm bulunmaktadır. İsa’nın mucizeleri arasında geçen bu bölümler Bizans resim sanatında da önemli yer tutmaktadır. İsa’nın mucizelerinin anlatıldığı Bizans resim sanatı için önemli yapılardan birisi İstanbul’daki Chora Manastırı (Kariye camii) dir.

Bizans tıbbi olmayan (edebi metinler) arasında en önemli tarihsel kaynak Anna Komnena’dır. Anna Komnena’nın “Alexiad” adlı eserinden o dönem de görülen hastalıklar ve bu hastalıkların nasıl tedavi edildiğine dair bilgi edinmekteyiz. Siren Çelik tarafından günümüzde yayınlanan “Bizans Şiir Antolojisi” adlı edebi eserin bazı bölümlerinde ise Psellos’un vezinlerinde Bizans dönemi hastalıklarının neler olduğuna dair bilgiler ediniriz.

Bizans dönemi tıbbi ile ilgili önemli kaynaklardan bir diğerinin hagiografiler olduğuna yukarıda değinmiştir. Bunlardan Gregorios Palamas’ın, Philotheos Kokkinos tarafından aktarılan mucizelerinde, Gregorios’un hastalıklara karşı şifacı yönü ve Bizanslı hekimlerin uyguladıkları tedavilere karşı bakış açısı aktarılmıştır<sup>4</sup>.

Bizans dönemi tıp tarihine ilişkin en kapsamlı çalışma 1984 yılında Dumbarton Oaks Paper’sın düzenlemiş olduğu sempozyum olmuştur. Bu sempozyum da Bizans tıbbına dair

---

<sup>4</sup> Editörlüğünü Paul Stephenson’un yaptığı “Bizans Dünyası” adlı kitabın içerisinde yayınlanan Talbot’a ait “Gregorios Palamas’ın Philotheos Kokkinos Tarafından Aktarılan Mucizeleri “ adlı makaledir.

çok sayıda bildiri sunulmuştur<sup>5</sup>. Bizans genel tıp tarihine ilişkin, Owseii Temkin'in "Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism" (1962), "Hippocrates in a Word of Pagans and Christians" (1991), Duffy'in "Byzantine Medicine in the Sixth and Seven Centuries" (1984), Nutton'un "Ancient Medicine" (2004) adlı eserleri yayınlanmıştır. Besciu'nin, "The Byzantine Physicians" (2009), Gkegkes, vd. "Women Physicians in Byzantium" (2017), Horden'ın "Saints and Doctors in the Early Byzantine Empire: The Case of Theodore of Sykeon" (1982), Kazhdan'ın, "The Image of the Medical Doctor in Byzantine Literature of the Tenth to Twelfth Centuries" (1984), Nutton'un "John of Alexandria Again: Greek Medical Philosophy in Latin Translation" (1991), Vallianatos'un, "Bizanslı Hekimlerin Şifa Sanatı Bağlamında İncelenmesi" (2014) ve "Case Histories in Late Byzantium: Reading the Patient in John Zacharias Aktouarios On Urines" (2016) adlı eserlerde doktorlara yöneliktir. Çalışmamızda yeri geldikçe değinmeye çalıştığımız Bizans sanatında doktor azizler ve şifa konusuna ilişkin ilk Türkçe yayınlardan birisi İstanbul Pera Müzesi'nde açılan "Hayat Kısa Sanat Uzun: Bizans'ta Şifa Sanatı için hazırlanmış katalog ve sempozyum bildirisi olmuştur. Editörlüğünü Brigitte Pitarakis'in yaptığı , "Hayat Kısa Sanat Uzun: Bizans'ta Şifa Sanatı", 2015 adlı eserdir. Bizans'ta şifacılık ve hekim azizler üzerine yakın zamanda iki tez çalışması yapılmıştır. Bunlardan biri Esra Torun'un " Bizans'ta Doktor Azizler ve Şifa" 2018 adlı yüksek lisan tezi, diğeri ise hekim aziz tasvirlerini ele alan Nazlı Ece Göymen'in "Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirler" adlı yüksek lisans çalışması olmuştur.

Bizans dönemi hastanelerine dair tarihsel kaynaklar arasında Prokopios'un "Yapılar" adlı eseri gelmektedir. İustinianos döneminin ünlü tarihçisi Prokopios, Konstantinopolis'te yer alan erken dönem hastane kuruluşlarının ismi ve işlevlerine değinir. Bizans dönemi hastanelerine dair edindiğimiz diğer bilgiler; Preger, "Scriptores Originum Constantinoplitanorum" 1975, Berger, "Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos" 1988, Berger, "Regionen und Straben im frühen Konstantinopel" 1997 Konstantinopolis'deki hastane lokasyonları, Janin'in "Les églises et les monastères" 1969, Uzluk ve Terzioğlu'nun, "İlk Hristiyan Hastaneleri ve Sağlık Tesisleri" 1969, Miller'ın, "Byzantine Hospitals" 1984, Eyice'nin, "Bizans Hastanelerine Dair" 1986, Gyllis'in "İstanbul'un Tarihi Eserleri" 1997, Miller'ın, "The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire" 1997, Risse'nin, "Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals" 1999,

---

<sup>5</sup> Bkz. DOP 38, 1984.

Crislip'in, "From Monastery to Hospital" 2005, Bennett, "Medicine and Pharmacy in Byzantine Hospitals" 2017, Magdalino'nun, "Ortaçağda İstanbul Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi" 2022 adlı çalışmalardan gelmektedir. Bizans döneminde işleyiş tarzını bildiğimiz iki hastane Konstantinopolis'te yer alan Konstantin Lips ve Pantokrator hastaneleridir. Bu yapıların typikonları günümüze ulaşmıştır. Bu belgelerden ilki Konstantin Lips hastanesine ait olan, H. Delehay, "Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues" 1921, ikincisi ise Pantokrator hastanesine ait olan Gautier, "Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator" 1974. Hastanelerin yanı sıra tedavilerde uygulanan cerrahi aletlere dahil çalışmalarımız Bliquez ve Kazhdan, "Four Testimony to Human Dissection in Byzantine Times". The John Hopkins University Press" 1984, Bliquez, "The Tools of Asclepius: Surgical Instruments in Greek and Roman Times" 2014, Uzel, "Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri" 2000 adlı çalışmalardan gelmektedir. Bizans resim sanatında azizlerin ellerinde tuttıkları tıbbi aletlerin ikonografisini, Parani, "Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11 th-15 th Centuries)" 2003, Beldekos vd., "The Medical Vestment and Surgical Instruments of Saint Cosmas and Damian on Sinai Icons From the Seventh to the Eighteenth Century", 2014 adlı eserlerden bilmekteyiz. Tezimizin altıncı bölümünü oluşturan Anadolu Selçuklu hastanelerine dair bilgileri Ünver'in, "Selçuk Tababeti. XI-XIV üncü Asırlar" 1990, Yinanç, "Kayseri ve Sivas Darüşşifalarının Vakıfları" 1984'den Sivas Keykavus Darüşşifasının vakfiyesine dair bilgileri ise Bayat'ın, "Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfiyesi" 1991'den öğrenmekteyiz.

## İKİNCİ BÖLÜM

### TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TIP

“Tüm insanlar doğaları gereği bilmeyi isterler, bilme arzusundadırlar.”

*Aristoteles.*

Antik Yunan dünyasının en önemli filozoflarından biri olan Aristoteles ünlü “Metafizik” adlı eserinin giriş kısmında “insan” kavramını yukarıdaki sözleriyle açıklamıştır. Aristo’nun anlatmaya çalıştığı gibi, insan ilk ortaya çıktığı andan itibaren bilme ve merak arzusu içindedir. İlkçağ (avcı-toplayıcı) insanların en büyük bilme arzuları arasında; doğa, doğadaki bir takım değişiklikler, bedenleri ve bedenlerinin işleyiş tarzları ve hastalıkları saymak mümkündür. İlkçağ insanları, söz konusu değişiklikleri doğaüstü güçlere bağlamışlardır. Bilmedikleri ve korktukları doğaüstü güçleri memnun edebilmek adına çeşitli sembollere ve toplu ayinlere sığınmışlardır. Bu törenlerde öne çıkan bazı kişiler (çoğunlukla büyücüler grubu olarak tanımlanmışlardır) daha saygın kabul edilmişler, güç kazanmışlar, yaptıkları karışımlar (otlar, tütümler, hayvan kemikleri), danslar ve figürlerle hastaları ve yaralıları iyileştirmeye çabalamışlardır (Budak, 2021: 6). Kötü ruhları bedenden atabilmek için ilk *trepanasyonu* (kafatasında delik açma işlemi ) gerçekleştirmişlerdir<sup>6</sup> (Resim 1).



Resim 1. *Trepanasyon* uygulanmış bir kafatası M.Ö 7000 civarı (Yalçın, vd., 2016).

<sup>6</sup> Günümüze dek dünyanın birçok yerinde yapılan arkeolojik kazılarda, kafatasında delik bulunan çok sayıda iskelet ele geçirilmiştir. Bilim insanları, kafatasında açılan bu deliklerin ne olduğuna dair ortak bir görüş bildirmemektedirler. *Trepanasyon* işlemine dair iki görüş vardır: Birincisi nörolojik, ikinci görüş ise ritüel amaçlı olduğudur. Bkz. Tuğcu, 2010: 70-75.

İlkçağ insanların ameliyat veya ritüel amaçlı yapmış oldukları *trepanasyon* uygulamasındaki aletler, tıp dünyasında karşımıza çıkan ilk cerrahi aletlerdir. Arkeolojik kazılarda, ilkçağ insanının avlanma ve beslenme dışında kullanmış olduğu, çakmak taşından yapılmış bıçak biçiminde çok sayıda cerrahi alet de ele geçirilmiştir. Uzel, ilk uygarlıkların tedavi süreci ile ilgili; “Zorunluluktan doğan bu tedavi ve iyileştirme uygulamalarında insanlar ilaç olarak neyi biliyorsa vermiş, alet olarak neyi buluyorlarsa yapmışlardır” der (Uzel, 2000: 8). O halde, insanın yarasını iyileştirmesiyle başlayan “tıp” tarihinin kökeninde, ilk insanın “bilme-merak ve korku” imgeleri yatabilir.

Öte yandan kültür tarihçisi Gordon Childe’nin “Neolitik devrim<sup>7</sup>” olarak adlandırdığı yani tarımın ortaya çıktığı dönem ile birlikte, yoğun bir köyleşme meydana gelmiştir. Yerleşik hayata geçiş ile bitki ve hayvanlar evcilleştirilmiş aynı zamanda nüfus oldukça kalabalıklaşmıştır. Bu durum doğrudan insan sağlığı üzerinde etkili olmuştur. “Yerleşik tarımcı yaşam ile birlikte tahılların (karbonhidratların) ve nişasta şeker içeren başka tarımsal ürünlerin yoğun biçimde tüketilmeye başlanmasıyla, ağız ve diş hastalıkları, özellikle diş çürüğü yoğunlaşır” ( Aydın ve Erdal, 2013: 143). Neolitik devrim insanının yerleşme için seçmiş olduğu genellikle bataklıkların olduğu sulak alanlar ve bu çevreye bağlı olarak yaşayan sivrisineklerin yaymış olduğu sıtma hastalığı, insanlar için kaçınılmaz olmuştur. Yerleşik tarım insanları hayvan evcilleştirilmesine bağlı olarak da bir takım hastalıklarla savaşmak zorunda kalmışlardır. Hayvanlarla geçirilen zamana bağlı olarak; çiçek, grip, verem, sıtma, veba, uyku hastalığı, kızamık, kolera gibi hastalıklar yerleşik tarım insanların peşini bırakmamıştır (Tablo 1). Görüldüğü üzere günümüzde de yaygın olarak görülen birçok hastalık, Childe’nin deyimiyle “Neolitik devrimden” itibaren vardır.

Tablo 1

Yerleşik hayat tarzıyla beraber ortaya çıkan hastalıklar

<b>Yerleşik Hayat İle Birlikte Görülen Hastalıklar</b>	
<b>Tüketilen Besin Kaynaklı</b>	→ Ağız ve Diş Hastalıkları
<b>Hayvan Kaynaklı</b>	→ Çiçek, Grip, Verem, Sıtma, Veba, Uyku Hastalığı, Kızamık, Kolera

<sup>7</sup> Neolitik Devrim ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Childe, 1988.





kopyaları olarak görülmektedir (Çığ, 2018b: 187). Bu tabletlerin en eskilerinin Sümerli bir hekim tarafından oluşturulduğu bilinmektedir (Resim 2).



Resim 2. İlaç hazırlama yöntemleri ve *drogaların* yer aldığı Sümerce yazılmış bir tıbbi tablet, M.Ö 2500-2340. (Penn Museum, 2022)

Sümerler tarafından hazırlanmış olan ilaç formülü ve reçetelerin sonraları Asurlu hekimler tarafından kopyalanarak kullanıldığı bilinir (Uncu, 2013: 108). Sümerce tıbbi tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla Sümerler, tıpkı ilkel topluluklar gibi hastalıkların, gözle görülemeyen varlıkların yani cinlerin vücuda girmesinden kaynaklandığına inanmışlar ayrıca tanrı ve tanrıçaları da hastalık kaynağı olarak görmüşlerdir. Mezopotamyalılar hastalıkların vücuda, yukarıdan aşağıya veya baştan ayağa yerleştiğine, ruh hastalıklarının ise kafanın içerisinde olduğuna inanmışlardır. Mezopotamya tıbbi tabletlerinde; göz, kulak, boğaz, mide, kalp, barsak, üreme organlarına ait hastalıklar, sarılık, tüberküloz, deri ve sinir, romatizma, *mangu* denen difteri hastalıkları bilinirdi. Bu hastalıkların yanı sıra solunum, böbrek taşı, gece körlüğü, uyuz, orta kulak iltihabı, gibi hastalıklarla ilgili bilgilere de sahiptiler (Erdemir, 2014: 12-13).

M.Ö 2000 yıllarına tarihlenen Gılgamış Destanında geçen “Senin yaptığın bu tufan yerine veba tanrısı kalkıp insanlara bulaşsaydı daha iyiydi” gibi ifadelerin yer alması tarih boyunca insanlığı kasıp kavuran veba hastalığının o dönemde de olduğunu gösterir. Tedaviye dair algının dini, doğaüstü ve görünmez güçlerle ilişkilendirildiği Sümer, Asur, Akad, Babil uygarlıkların da hastalıkların vücuttan çıkarılması için büyü, *amulet* kullanımı ve çeşitli mistik yöntemler yaygınlıkla kullanılmakla birlikte doğal maddelerden yapılmış ilaçların reçete edildiği ve travmalar da cerrahi işlem uygulandığı bilinmektedir (Göymen, 2019: 16). Su tanrısı Ea’nın suyun dibinde oturduğuna inanılmasından dolayı su ile tedaviye de önem vermişlerdir. Mezopotamyalı hekimler, resmi hekim, saray hekimi ve serbest hekim olarak birkaç grup halinde incelenirdi. Deneysel yöntemlerle tedaviyi *Asular*, büyü ve sihir gibi tedavi yöntemlerini ise *Asipular* olarak adlandırılan hekimler yapardı. Biggs’e göre; İki ayrı hekim grubu gibi görünen *Asu* ve *Asipuların* halktan eşit saygı gördüğü anlaşılmış ve kimin *Asu*, kimin *Asipu* olduğunu anlamak ya da hangisinin daha bilimsel iyileştirme metodu uyguladığını ayırt etmek mümkün olmamıştır (Biggs, 2005: 2-19). Sayılıya göre ise; Mezopotamyalılarda sihirle tıp için *Asutu* ve *Asiputu* gibi iki ayrı kelime kullanılmaktaydı ve Mezopotamya’da kullanılan ayrı iki kelimenin varlığı tıbbın sihirden ayrı olduğunu göstermekteydi (Sayılı, 1991: 414). Ayrıca *Azu gal* denilen başhekim ve *Şa-zu* denilen özellikle kadın olan ebelerde bulunmaktaydı. Eski Mezopotamya’da tarihin en eski hekimine ait bir mühür ele geçirilmiş olup bu hekimin adı *Urlugaledinna’dır* ve M.Ö 2100 yıllarında yaşamıştır (Erdemir, 2014: 16). Mezopotamya tıp ve hekimlik olgusuna dair en önemli belgelerden biri Babil Devleti (1894-5399) dönemine tarihlendirilen Hammurabi Kanunlarıdır. Kanunlar, bir cerrahın ne gibi sorumlulukları olduğuna ve cerrahlar için uygulanacak cezalara yer vermesi açısından önemli bir tıp hukuku belgesi niteliğindedir. Kanunlarda geçen bir takım maddelere değinecek olursak;

**“Madde 216:** *Eğer bir kimse bir maşenkak ise, o hekime 5 şekel verilmeli”*,

**“ Madde 218:** *Eğer bir hekim bir kimseye tunç neşteriyle ağır bir yara yapar ve ölümüne neden olursa veya tunç neşteriyle göz perdesini açarken gözünü yok ederse, o hekimin elleri kesilmeli”* (Erdemir, 2014: 15).

Bu maddeler direkt olarak, hekimin kullanacağı cerrahi aletin ne olduğu ve aletin malzemesini belirtmesi açısından da önemlidir. Günümüzde tıbbın simgesi olarak kullanılan bir asaya sarılmış çift yılan sembolünün tarihi de bilindiği gibi Antik Yunan’a değil Sümer’e

dayanmaktadır. Bu sembol Sümerlerin şifa veren tanrılarında Nin giş.zida'nın atribüsüdür ve sembol Yunan uygarlığı yoluyla günümüze ulaşmıştır<sup>9</sup> (Resim 3).



Resim 3. Gudea'nın Ningišzida'ya hediye ettiği vazo, Paris, Louvre

(Doktorlar Sitesi, 2021).

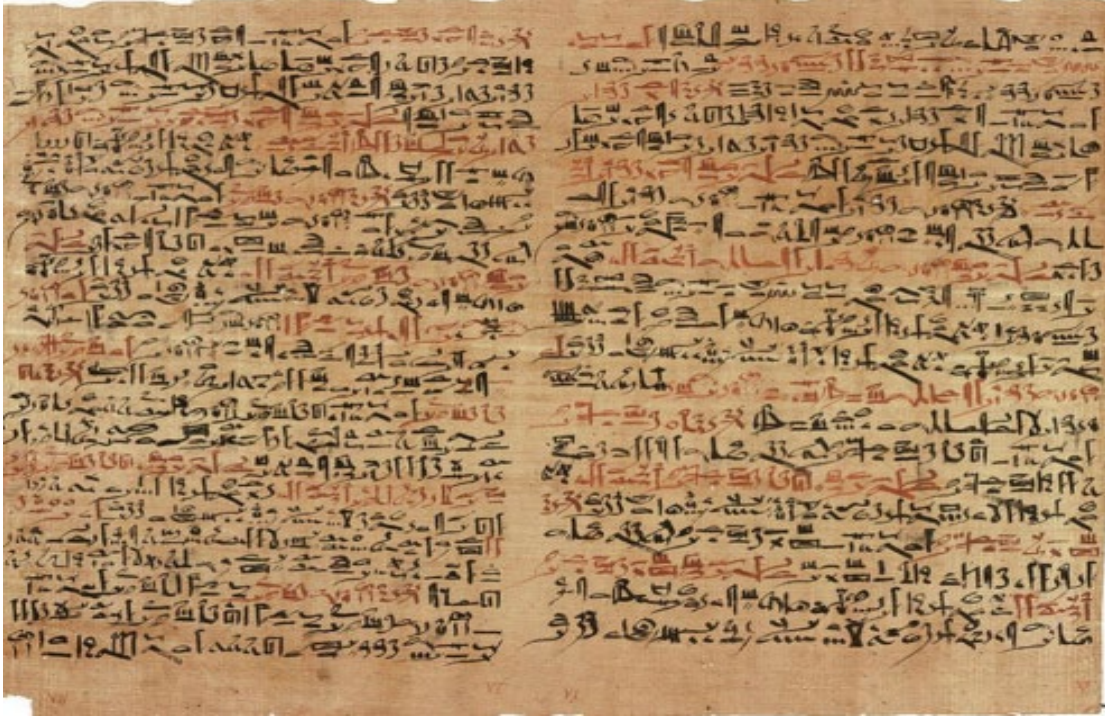
Bu medeniyetlerin en önemlilerinden biri Eski Mısır medeniyeti (M.Ö 3400-600); Nil nehrinin iki tarafında kurulmuştur<sup>10</sup>. Yunanlı tarihçi Hekataios'un (M.Ö 477) aktardığı ve daha sonra Herodotus'un da benimsediği "*Mısır Nil'in hediyesidir*" sözü her devirde geçerliliğini korumuştur (Bayat, 2010: 58). Böylesine verimli bir coğrafyada kurulmuş olan Eski Mısır medeniyeti, hemen her alanda gelişmelere açık bir uygarlık olmuştur. Tıp, bu alanlardan biridir. Mısır tıbbı hakkındaki bilgilerimiz, arkeolojik kazı buluntuları, anıt, kitabe, mumya, duvar resimleri, tıbbi papirüsler, Herodotus ve Diodorus gibi önemli tarihçilerin eserlerinden gelmektedir (Bayat, 2010: 60). Tüm bu kaynaklara bakarak, Mısır tıbbıyla ilgili hastalıklar, hekimler ve hekimlerin uyguladıkları tedavi yöntemleriyle ilgili detaylı bilgilere ulaşabileceğimiz muhakkaktır. Mısır bilimci; Champollion hiçbir zaman tıbbi bir papirüsü deşifre etme fırsatına sahip olmadı. Onun zamanında Mısır tıbbı Yunanlardan, özellikle Herodotus'dan gelen bilgilerle dolaylı olarak biliniyordu (One, 2012: 3-20). XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır tıbbi papirüslerinin keşfi ve yayımlanmasıyla beraber durum tamamen değişti (One, 2012: 3). İlk olarak 1863'te

<sup>9</sup> Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Çığ, 2018a: 66-67.

<sup>10</sup> Eski Mısır medeniyetinin coğrafi durumu hakkında detaylı bilgi için bkz. İnan, 1987: 2-8.



Heinrich Brugsch tarafından yayımlanan, “Berlin” papirüsü, yaklaşık on yıl sonra 1875’teki Eski Mısır’dan en önemli tıbbi metin olan “Ebers” papirüsü, genel patolojiye ışık tuttu ve Mısır tıbbının özel bir yönü olan jinekoloji daha sonra F.L. Griffith’in 1898 de yayınladığı “Kahun” papirüsü tarafından ortaya çıkarıldı (One, 2012: 3). 1905 yılında G.A. Reisner tarafından yayımlanan “Hearst” papirüsü XX. yüzyıl koleksiyonunu zenginleştirmeye devam etti ve Breasted tarafından 1930 yılında yayımlanan “Smith” papirüsü o zamana kadar bilinen sihirli-dini tıp ve Mısır tıbbının rasyonel yönü ile keskin bir tezat oluşturarak, cerrahiye yeni bir alan açmakla birlikte, 1989’da Serge Sauneron tarafından yayımlanan “Brooklyn” papirüsü yılan ısırıklarına adanmıştı<sup>11</sup> (Resim 4). Bu papirüslerden en eskisi ise M.Ö XVIII asıra tarihlenen “Londra” papirüsü idi (Resim 5).



Resim 4. Bilinen en eski cerrahi belge niteliğindeki Smith Papirüsü, M.Ö XVI. yüzyıl, 33x46.8 cm, New York Tıp Akademisi Müzesi, New York (Dobanovacki, vd., 2012’den aktaran: Göymen, 2019).

<sup>11</sup> Papirüslerin devamı ve detaylı bilgiler için bkz. Bayat, 2010: 64-66, Hayırlıdağ, 2021: 68-85, Sayılı, 1991: 115-121, İnan, 1987: 244.



Resim 5. En erken tarihli papirüs, Londra medikal papirüsü. (The British Museum, 2022)

Papirüslerin her biri farklı hastalık, tanı ve tedavi ile ilişkilidir. Örneğin; Carlsberg papirüsünde bir kadının doğumu normal olarak isteyip istemediği metot aşağıdaki gibidir:

*Bir diş sarımsağı geceden ıslatın. Nefesinde sarımsak kokusu alırsa normal doğurur, kokusunu alamazsanız normal doğum yapmaz ve bu her zaman böyledir (One, 2012: 5).*

Antik Yunan hekimlerinden Hipokrat'ın "On Sterile Women" c.h 214, üzerine olan tezinde bir kadının gebe kalmak isteyip istemediğini öğrenmek için aşağıdakileri okuyoruz:

*Temizleyip soyduğumuz bir diş sarımsağı alın, bir peser yardımıyla rahme uygulayın ve ertesi gün kokunun olup olmadığını kontrol edin. Ağızdan sarımsak kokusu atılır ve nefes verilirse kadın gebe kalacaktır, yoksa gebe kalmaz (One, 2012: 5).*

Bu karşılaştırmadan yola çıkarak Iversen şu sonuca varıyor: Burada, Mısır tıbbının, Yunan tıp literatürüne etkisi olan doğrudan ender somut örneklerinden birine sahibiz<sup>12</sup>. Mısır'ın dini literatürün de öte dünya inancı oldukça yaygındı ve bedenin tam şeklinde korunması gerekiyordu. Bu yüzden Mısır'da mumyacılık oldukça yaygındı (Resim 6).



Resim 6. M.Ö I. bin yıla tarihlendirilen, Mısır'da bulunan bir mumyada kullanılan, muhtemelen dünyanın en eski ahşap protez örneği, Mısır Kahire Müzesi.

(Arkeofili, 2017)

Papirüslerdeki yazılar ve mumyalardaki incelemelerden yola çıkılarak göz hastalıkları, kemik veremi, çocuk felci, çiçek, anemi, romatizma, apandisit, mide, karın ve mesane hastalıkları, bacaklarda varis, ülser ve çıbanlar, Nil çıbanı ve sar'a nöbetleri, diş çürümeleri ve daha birçok hastalıklara eski Mısırlıların mâruz kaldıkları anlaşılıyor (İnan, 1987: 242). Mısırlılar doktor anlamında “sinu” kelimesini kullanırlardı. Sinu, mesleği tıp olan ve tedavi işiyle uğraşan bir insana verilen isimdi (Sayılı, 1991: 123). Ayrıca tıp ve tedavi işiyle uğraşan Sekhmet rahipleri adıyla anılan din adamları da bulunmaktaydı. Sekhmet rahipleri tıp ve tedavi işiyle uğraşıyorlardı. Bir diğer hekim grubunu ise büyücüler oluşturmaktaydı. Diodorus'a göre Mısır'da hekim yetiştirmek için “hayat evi” olarak adlandırılan okullar bulunmaktaydı ve bu okullar tapınaklara bağlıydı (Sayılı, 1991: 124).

<sup>12</sup> Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. E. Iversen, 1939: 21–22'den aktaran: One, 2012: 5.



Sigerist ise bu okullarda öğretilen konular arasında cerrahinin de olduğunu böylece tıp tahsilinin yalnızca dini tıp üzerine olmayıp ilmi tıp şeklinde olduğu kanısındadır (Sayılı, 1991: 124). Lefebvre'e göre ise tıp okulları fikri yanlış olup Mısır'daki tıp bilgisi babadan oğula geçmekteydi (Sayılı, 1991: 124). Hayat evi adını taşıyan kurumlar ise okul olmayıp ilim, din ve sihre ilişkin kitapların yazıldığı yerlerdi (Sayılı, 1991: 124). Eski Mısır'ın tedavi yöntemleri arasında, sihir, büyü, *droglarla* tedavi, travmalara müdahale ve çeşitli cerrahi işlemler yer alır. Cerrahi işlemlerde kullanılan tıp aletleri ile ilgili bilgileri çoğunlukla papirüslerden öğrenmekteyiz. Bıçak, matkap, testere, kanca, forseps, ilaç ve ölçek kaşıkları kullanımına dair birçok bilgi mevcuttur. Papirüsler dışında M.Ö. III. yüzyılda Mısır Kom Ombo Tapınağı üzerinde yer alan steldeki kabartmalarda yirmi dokuz adet tıbbi ve cerrahi alet betimlemesi yer almaktadır (Uzel, 2000: 18) (Resim 7).



Resim 7. Kom Ombo tapınağı üzerine tasvir edilmiş tıp aletleri (Bayat, 2010).

Bir medeniyetin herhangi bir konudaki bilgi seviyesi, öncelikle o konuda ele geçen yazılı belgelerin incelenmesi sonucunda anlaşılabilir (Eringöz, 1999: 94). M.Ö 2000 yıllarında Anadolu'ya göç ederek bir uygarlık kuran Hititlerin tıp ve ilaçları hakkındaki bilgilerimiz, tıpkı Hititlerden 2000 yıl önce ortaya çıkan Mezopotamya ve Mısır'da olduğu gibi bir takım yazılı belgelerden gelmektedir. Bu belgeler, başkentleri Boğazköy ( Hattuşas)



da bulunmuş olan Hitit arşivindeki bilgilere dayanmaktadır. Bu noktada Hitit tıbbının kendinden 2000 yıl önce yaşamış olan Mezopotamya ve Mısır tıbbına oranla daha gelişmiş olduğunu söylemek mümkün müdür? Hitit tıbbı (hastalıklar, hekimler, tedavi şekilleri) ile Mısır ve Mezopotamya arasındaki tıbbın benzer veya farklı yönleri var mıdır gibi sorular akla gelmektedir.

Bayat'a göre; Hitit tıbbı, Mezopotamya ve Mısır tıbbından aktarılan bilgilerin, Anadolu toplumlarının folklorik tıbbi bilgilerinin, büyüsel işlemlerinin ve tarım toplumu olmaları dolayısıyla bitkisel *drogaların* toplamıdır (Bayat, 2010: 75-76). Ünal'a göre; Hititlerde gerçek anlamda bir tıp yoktur. Hititlerin tıp konusuna katkılarının sadece bulaşıcı hastalıkların bulunduğu kentleri boşaltmak olduğunu aktarmaktadır (Ünal, 1990: 190). Eringöz; Hititler, pislik durumunu ortadan kaldırmak için bu pislüğün ortaya çıkış sebebini de araştırma yolunu seçmişlerdir. Tabii ki Hititlerde günümüz tıbbı gibi bir tıp olmamakla birlikte "Hititlerde tıp yoktur" gibi bir cümle kullanmak yanlış bir sonuca ulaştırır bizi. Kullandıkları yöntemler günümüz tıbbına uygun düşmese de sonuç olarak varılmak istenen yer iyileşme ve temizlenme olduğuna göre pislüğün hangi yolla olursa olsun giderilmesine çalışılmıştır. Bu da tedavi etme manasına gelmektedir (Eringöz, 1999: 98-100). Yoket; Hitit tıbbı deneysel niteliği ağır basan Mısır tıbbından çok, dinsel pratikleri ve inancı ağır basan Mezopotamya tıbbına benzediği görüşünü savunmaktadır (Yoket, 2003: 77). Son zamanlarda Hitit tıbbı üzerine bir doktora tezi yazmış olan C. Burde'ye göre tek tük ilaçlara dayanarak ve sünnetsiz erkeklik uzvunun tedavisinde ayrı yöntemler uygulanmış olduğu tezinden hareketle, Hititler Babil tıbbını aynen kopya etmiş olmakla birlikte, ona bir takım katkılar yapmışlardır (Ünal, 2018: 475).

Hititlerde hastalığa neden olan faktörler beş madde de sıralanabilir:

- Tanrıların ihmali veya onlara karşı işlenmiş olan suçlar
- Beden ve ruhun kirli olması
- Mağara, düden ve yer çatlağı gibi noktalardan çıkıp, insanları kötü bir biçimde etkileyen güçler
- Ölü ruhun huzursuz edilmesi
- Kara büyü yapılması (Eringöz, 1999: 156).

Hititlere göre; hastalık tanrıların insanları cezalandırmasıydı ve bundan korunmanın yolu, tanrılara gereken özenin gösterilmesi ve kurbanlar sunmaktı. Mezopotamya'da görülen

tanrılar durumunun benzeri Hititlerde de karşımıza çıkar. Sağlık tanrıçası Kamruşepa, göz tanrısı Sakuvaşşa, kulak tanrısı İştamanaşşa gibi çok sayıda tanrıları vardı. Hastalıkların tanrılar ve bazı kötü ruhlar tarafından getirildiğine inanıldığı için bazı hastalıklar onların isimleriyle anılıyordu (Bayat, 2010:76). Hitit tıbbi tabletlerinde belirtildiği üzere; sarılık, sara, kansızlık, öksürük, bel soğukluğu, cüzam, baş dönmesi, katarakt, göz kanaması, ağız kokması, gibi çok sayıda hastalık mevcuttu. Günümüzde Anadolu'da görülen hastalıkların hemen hepsi Hititler devrinde de karşımıza çıkmaktaydı. Bunların içerisinde veba, sıtma ve kolera gibi salgın hastalıklar mevcuttu. Salgınların en şiddetlisi II. Murşili (M.Ö 1339-10) döneminde olmuş ve Murşili yaptığı Veba Duasıyla tanrılara yakarmıştı.

*Ey Hatti'nin Fırtına Tanrısı efendim ve ey efendim olan bütün tanrılar!*

*Doğrudur, insan günah işler, benim babam da günah işledi; Hatti'nin Fırtına Tanrısı efendimin sözünü dinlemedi. Ama ben hiç günah işlemedim. Doğrudur, babanın günahı oğluna da geçer, bana da babamın günahı geçti. Şu anda Hatti'nin Fırtına tanrısı efendime ve efendim olan bütün tanrılara itiraf ederim ki, doğrudur biz bunu yaptık. Ve şimdi ben babamın günahını doğruladığıma göre, ey Hatti'nin Fırtına Tanrısı, ey benim sahibim ve sahibim olan bütün tanrılar, niyetleriniz artık değişsin! Artık benim için de yeniden dostça şeyler düşünün! Ve artık vebayı hatti ülkesinden kovun!*

*Ey tanrılar, siz ki benim sahibimsiniz, eğer Tudhaliyas'ın kan davasını güdüyorsanız, bilin ki Tudhaliyas'ı öldürenler döktükleri kanın bedelini ödediler. Ve Hatti ülkesi dökülen bu kan yüzünden yok olacak duruma geldi. Böylece Hatti ülkesi de cezasını çekmiş olmadı mı? Eğer bu bedeli ödemek sırası bana gelmişse, ben de bütün ailemi bu gınahtan ve bu cezadan kurtarmak istiyorum.*

*Ve ey tanrılar, sizler ki bizim efendimizsiniz, artık öfkeniz yatışsın. Ey tanrılar, benim sahibim olan tanrılar,, artık bana karşı yine eskisi gibi iyilikler düşünün. Dileğim huzurunuzda varmaktır. Beni, huzurunuzda dua ettiğim, kötü hiçbir şey yapmadığım için dinlemelisiniz. Bir zamanlar yanlış yola sapanlardan, kötü işler yapanlardan hiç kimse kalmadı artık, çünkü hepsi öldü. Babamın günahı bana bulaştığı için, yalnızca bunun için beni cezalandırmayın.*

*Bakın siz ey tanrılar, ey benim efendilerim, sizlere ülkem için, ülkemi vebadan kurtarmamız için kefarete kurbanları sunuyorum. Bu açılırları çekip çıkarın yüreğimden, ruhumdan bu korkularını alın* (Bayat, 2010: 83).

Hititlerin başkenti Hattuşaş'ta toplam 243 bireye ait iskelet patolojik olarak incelenmiş ve Hattuşaş insanında sık görülen hastalıklardan elde edilen veriler bir tablo haline getirilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2

Hattuşaş'ta Hitit döneminde insanlarda sık görülen bazı hastalıkların oranları (Özbek, 1993).

Hastalık Adı	Gözlem Sayısı (Birey)	%
Porotic Hyperostossi	72	4.2
C Vitamini Eksikliği	72	4.2
Cribra Orbitalia	19	85.7
Hypoplasia	34	5.0
Meningoencephalitis	64	22.0
Osteomyelitis (Kafatası)	59	5.1
Osteomyelitis (Uzun kemik)	68	2.9
Stomatitis	9	12.2
Diş Çürüğü	44	18.2
Periodontitis	25	16.0
Trauma (Kafatası)	7	0.0

Hititler sağlık konusunda hijyene büyük önem vermişlerdir. Onlara göre pislik hastalık yapan bir faktördü ve ayrıca Tanrılarının onlara kızıp ceza ve hastalık vermesine de sebep oluyordu.

Hitit metinlerinde çok sayıda hekim ismi geçmektedir. Metinler, Mitannamuwa, Hurrili Azzari, Hutupi, Akiya, Makiya gibi hekimlerin varlığını gösterir (Bayat, 2010: 78). Ayrıca ele geçen tabletler yabancı hekimlerin Hititlerde görev yaptığını bildirir. Mısırlılar ve Asurlularla yakın ilişki içerisinde olan Hititler, kraliyet ailesinin tedavisi için bu medeniyetlerden özellikle de Mısır'dan çok sayıda hekim ve ilaç getirmişlerdir. (Erdemir, 2014: 18). Bu durum Mısır ve Mezopotamya tıbbının Hitit tıbbına oranla daha gelişmiş olabileceğini gösterebilir. Hekimlerin görmüş olduğu eğitim henüz tespit edilememiş fakat

usta-çırak ilişkisi içerisinde yetiştikleri düşünülmektedir (Bayat, 2010: 78). Hitit tabletleri, yalnızca erkek hekimlerin değil, Makiye ve Mammitum-um-mi gibi kadınların varlığını da bildirmektedir (Bayat, 2010: 78). Ayrıca bu hekimlerin yaptıkları hizmet karşılığında ücret aldığı bilinmektedir.

Tıbbın tedavi yöntemleri arasında; bitkisel droglar, tanrılara dualar ve büyüler gelmekteydi. Hitit tabletlerinde kayıtlı reçetelerde adamotu, alıç, aksırık otu, arpa, badem, banotu, buğday, defne, dişotu, hardal, haşhaş, kayısı, köknar, mazı, mersin, meyankökü, safran, sarımsak, sedir, selvi, soğan, üzüm, zeytin gibi bitkiler vardı (Erdemir, 2014: 18). Hititlerde büyü, tıpkı Mezopotamya ve Mısır'da olduğu gibi pek çok hastalığın tedavisinde kullanılmıştır. Büyüsel tedavi ve doğum, çoğunlukla kadın hekimler tarafından uygulanmıştır. Hastalık tedavisinde kullanılan büyü yöntemlerinden biri; 'günah keçisi' adı verilen ve kötülüklerin keçi, koyun, fare, boğa, eşek gibi hayvanlara "majik" olarak geçirilmesi metodudur (Yalçın vd., 2016: 26). Bu yöntemde göre insanın hasta olan kısımlarına hayvanın kesilen uzuvları yerleştirilmiş ve bu yolla o hastalık insandan hayvanın bu uzuvlarına geçeceğine inanılmıştır (Yalçın vd., 2016: 36). Hititlerin bir diğer tedavi yöntemi ise tanrısal dualardır. Hititler, tanrılardan geldiğine inandıkları hastalıkları bir takım dua ve kurbanlarla tanrılardan medet umarak atlatmaya çalışırlardı.

## 2.2 Antik Yunan Medeniyetinde Tıp ve Hekimlik

İlk tıbbi bilgileri M.Ö IX. yüzyılda Homeros'un İliada ve Odyseisea adlı eserlerinde geçen antik Yunan tıbbı, Eski Mısır ve Mezopotamya tıbbi geleneği üzerine şekillenmiştir ve XIX yüzyılın başlangıcına kadar tıp tarihinin esaslarını oluşturmuştur (Bayat, 2010: 102)<sup>13</sup>. Eski Mısır ve Mezopotamya tıbbi geleneğini sürdüren antik Yunanlar her alanda olduğu gibi tıp alanında da durağan bir politika izlememişlerdir. Antik Yunanlar zamanında tıp ve hekimlik alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Antik Yunan tıbbı; M.Ö IX yüzyılda başlayan ve M.Ö V. yüzyıla kadar süren Mitolojik Dönem, M.Ö VI-V. yüzyıllar arası Filozof-Hekimler Dönemi ve M.Ö V. yüzyılda Hipokrat'la başlayan Bilimsel Dönem olmak üzere çeşitli dönemlere ayrılmıştır (Uzel, 2000: 4-5; Bayat, 2010: 103-117)<sup>14</sup>.

*Mitolojik Dönem (M.Ö IX-V)* Antik Yunan uygarlığının erken dönemlerinde tıp dinsel ve büyüsel temellere dayalı olarak karşımıza çıkar. Bu dönemde hemen hemen tüm Yunan tanrıları hastalıklara neden olabilirdi (Erdemir, 2014:68). Akça'ya göre; şair Homeros'un İliada destanından elde edilen bilgilerden, o dönemde cerrahlar yaralanmalar ve diğer yaraların tedavisinde oldukça başarılıydılar. Ayrıca Homeros'un eserinde efsane ve gerçeği ayırt etmek güç olmasına rağmen bir takım hastalıklar ve savaş yaralarının betimi doğrudur (Akça, 2013: 4). Homeros döneminde, Podaleiros ve Makhaon adlı cerrahlar oğullarıyla birlikte iyileştirme gücü ile şöhret kazanmış Trikkalı (Teselya) bir hükümdar olarak tanınan Asklepios<sup>15</sup> şöhretinin yayılmasıyla mitolojik bir kimliğe bürünerek

<sup>13</sup> Ayrıca bkz. Burnham, 2017: 19-25. Çobanoğlu, 2007: 9.

<sup>14</sup> Erdemir'e göre ise; M.Ö IX. yüzyıldan başlayan ve M.Ö V. yüzyıla kadar süren Mitolojik Devir, M.Ö V. yüzyılda Hipokrat'la başlayan Bilimsel devir olmak üzere ikiye ayrılır. Erdemir, 2014: 68.

<sup>15</sup> “ *Thessalia kralı Phlegyas'm Koronis adlı bir kızı vardır. Apollon'la sevişir ve ondan gebe kalır, ne var ki tanrının dölünü karnında taşırken Arkadya'dan gelme bir yabancıyı da yatağına alır Koronis. Bu olayı tanrıya kutsal kuşu kuzgun haber verir, tanrı da öfkesinden bembeyaz olan bu kuşun tüylerini karaya boyar. Şair Pindaros bu masalı benimsemez, ışık tanrı Phoibos Apollon'un olayı kendi gözüyle gördüğünü ile sürer Koronis korkunç bir cezaya çarptırılır: Bir odun yığınının üstünde diri diri yanacaktır. Alevler Koronis'i yalamaya başlar, kadın can vermek üzere ki, Apollon kanından olan çocuğun yok olmasına katlanamaz, ölünün karnından dölün'ü çıkarır ve büyümesi için at adam Kheiron'a teslim eder. Bu olay hekim tanrının son anda kurtarıcı olarak yetişmesinin simgesidir. Asklepios'a hekimlik sanatını öğreten Kheiron doğanın içinde yaşayan, doğanın sırlarına ermiş bir varlıktır. Sağlığın kaynağı da doğada olduğuna göre Kheiron'un açık havada, güneşin altında, şifalı sulardan ve otlardan faydalanma yollarını bilmesi şaşılacak bir şey değildir. Asklepios böylece usta bir hekim olarak yetişir, hekimliğin ve cerrahlığın bütün bilgilerin edinir, ama bununla da kalmaz ölüleri diriltmek yoluna bile sapar. Bunun sırrını efsane şöyle açıklar: Tanrıça Athena Gorgo canavarı öldüğü zaman bedeninden akan kanı toplamış ve Asklepios'a vermiş. Gorgo'nun sağ tarafındaki damarlarda dolaşan kan zehirli, sol tarafındaki damarlardaki ise faydalıymış. Bu şifalı kanı Asklepios ölüleri diriltmek için kullanmış. Epey adam da diriltmiş, bunların arasında Kapaneus, Lykurgos, Minos'un oğlu Glaukos ve Theseus'un oğlu Hippolytos da varmış (Phaidra). Zeus doğal düzeni bozan hekim tanrının bu aşırı gücünden kuşku duymaya başlamış, bu haddini bilmezliği cezasız bırakmamış, Asklepios'un üstüne bir yıldırım*

Apollo'nun<sup>16</sup> oğlu ve hekimlerin tanrısı kabul edilmiştir (Bayat, 2010: 103). Asklepios tasvirlerinde olgun yüzlü, gür saç ve sakallı olarak, çoğu kez tek başına zaman zaman da çocuklarıyla birlikte karşımıza çıkar (Resim 8). Tasvirlerinin çoğunda atribüsü yılanın bir asaya sarılı olduğunu görürüz.



Resim 8. Antalya Arkeoloji Müzesinden Asklepios heykeli ve yanında duran Telesphoros (Tarihli Sanat, 2018).

Asa ve yılanın sanat tarihi içerisinde çeşitli sembolik anlamları olmuştur (Resim 9). Wilcox'a göre asa; hastalara yardım için uzun yollar kat eden hekimlerin yorulduklarında dayandıkları bir nesnedir (Wilcox, vd. 2003: 673-675). Yılan ise sembolizm bakımından oldukça geniş bir yere sahiptir. Asaya sarılı yılanın bilinen en eski örneği Sümer şifa tanrılarında Nin giş zida'ya atfedilmektedir. Ateş'e göre yılan, hem öldürücü bir zehir üretebilmesi hem de bu zehrin tedavide panzehir olarak kullanılıp, şifalandırmasından dolayı hem hastalık hem de sağlıkla ilişkilendirilmiştir (Ateş, 2002: 145-158) (Resim 10).

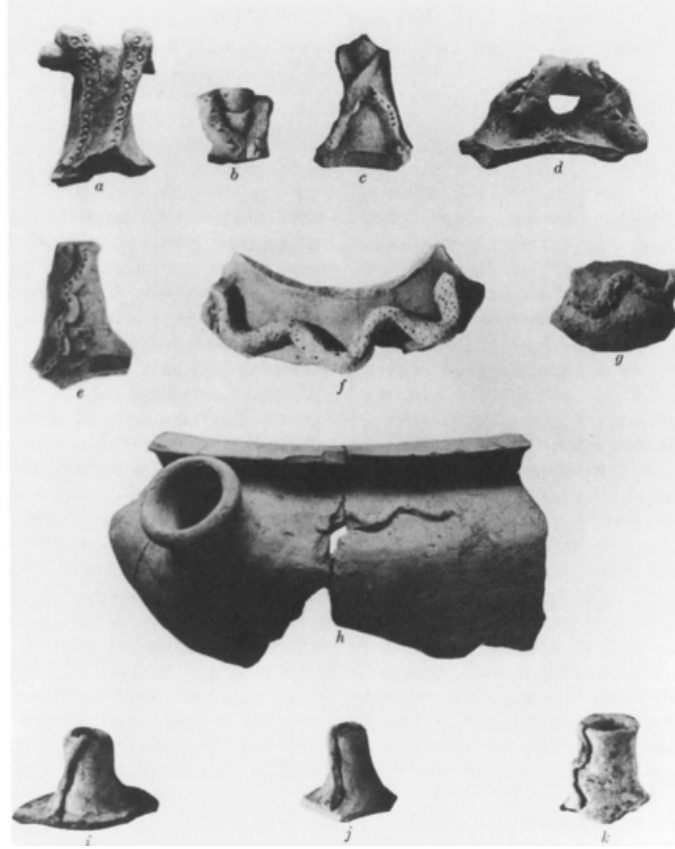
---

*salmış, yakmış, yok etmiş onu. Ama Apollon da oğlunun öcünü almış, Zeus'a yıldırımı bağışlayan Kyklop'ları öldürmüş, sonra da oğlu Asklepios'u gökte burçlar arasına yerleştirmiş. Bir süre de ayrılmış Olympos'tan (Admetos)'' Erhat, 2011: 62-63.*

<sup>16</sup> Apollon ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Erhat, 2011: 44-50. Cömert, 2010: 41-46.



Resim 9. Bergama’da bulunan Asklepion kutsal alanından ele geçirilen yılan figürleri.  
Bergama Müzesi (Akagündüz, 2023).



Resim 9. Diyala bölgesinden yılan desenli seramik parçası.  
(P.Delougaz, 1952’den aktaran: McDonald, 1994).

Sevimliye göre; “Asklepieon, rasyonel tıbbi yaklaşımın benimsendiği hastanenin ön deneyimidir” (Sevimli, 2005: 43). Asklepios zaman içerisinde insanların gözünde önemli bir kült haline gelmiştir ve onun adına önemli şifa merkezleri kurulmuştur. En önemlileri arasında; Epidauros, Trikka, Knidos, Rodos, Kos, Pergamon ve Milet’te bulunan bu şifa tapınaklarına Asklepion adı verilir. Bu dönemde Asklepios adına çok sayıda tapınağın kurulmasının sebebinin, Atina’yı kasıp kavuran tüm Yunanistan’a korku salan salgın hastalıkların olduğu düşünülmektedir (Akça, 2013: 13). Tanrı Asklepios adına açılan bu şifa merkezlerinin antik dönemin hastaneleri olduğu söylenebilir. Asklepionlar çeşitli işlevlere sahip yapı kompleksleridir. Asklepeionlarda uyku odaları (abaton), amfi tiyatro, kütüphane, tuvalet, banyo, gezinti alanları, istirahat odaları ve tapınaklar yer almaktaydı (Bayat, 2010: 106) Bu tapınaklarda cerrahi müdahale ile birlikte psikolojik yöntemlerinde uygulandığı bilinmektedir. Asklepeionlarda, Asklepios oğulları anlamına gelen Asklepiadlar, rahip-hekim olarak görev yapmışlardır. (Resim 11).



Resim 11. Kos (İstanköy) Asklepios tapınağı Hellenistik dönem Rekonstrüksiyonu  
(Herzog, 1932’den aktaran: Soyöz, 2020).

Erdemir Asklepeionlarda uygulanan tedavileri şu şekilde aktarmaktadır:

*Tholos adı verilen yuvarlak binaların içerisinde arınma amaçlı olarak su bulunurdu: bu bir havuz veya kutsal kaynak olabilirdi. Buralarda resimler ve süslemeler sıklıkla görülürdü. Rahatsızlığı olanlar için en önemli yapı abaton adı verilen inkübasyon alanlarıydı ve buralarda asıl tedavi tapınan kişinin*



rüyasında gerçekleşirdi. Hazırlıklar ve beklentiler sonrasında hasta, Abaton'a girer ve tanrı tarafından ziyaret edilene kadar uykusuna devam ederdi. Çok iyi hazırlanmış ayinlerle bezenmiş merasimler güneşin batmasıyla başlardı ve hem binaların etkileyiciliği, hem dışardaki eğlenceler hem de geçmişte başarıyla üstesinden gelinmiş birçok vaka karşısında hasta, rahiplerin ve yardımcılarının iyileştirme uygulamalarını rahatlıkla kabul eder bir ruh haline içine girerdi. İyileştirme öncesinde bazı gıdalardan ve şaraptan uzak durmak, hatta oruç tutmak dahi gerekebilirdi ve tören banyosu sonrasında temiz beyaz bir bornoz giyilirdi. Sonrasında Asklepiosa bir hediye veya adak sunma gelirdi ve bu adak, yiyecek, bir hayvan ya da hürmetin göstergesi olan herhangi bir şey olabilirdi. Tüm bunlardan sonra hasta merasimin asıl kısmına gelirdi. Bu dönem inkübasyon safhası idi. Hasta genelde derilerden yapılmış bir paletin üzerine yatar ve Tanrı tarafından ziyaret edilmeyi beklerdi. Gece Asklepios kıyafeti içindeki rahip, yanında kızları, hizmetkârları yardımcıları ve yılanı veya köpeği ile uyuyan her bir hastanın yanına gelerek ilacını uygular veya telkinde bulunur. Hasta ya Tanrı tarafından, ya onun yardımcıları tarafından ya da bedenin hastalıklı olan kısmını gerektiğinde yalamaya hazır bir yılan veya köpek tarafından tedavi edilirdi. Bir kadının kısırlığını tedavi etmek için karın bölgesine bir yılan yerleştirildi. İlahi iyileştirici çeşitli tedavi yöntemleri uygulandı. Eli hastanın başına yerleştirmek, ilaç vermek, cerrahi işlem gerçekleştirmek veya talimatlar ya da öğütler vermek şeklinde yöntemler vardı. Ayrıca müzik ve konforlu bir ortam sayesinde bir rahatlama hissi meydana gelirdi. Büyük Asklepyonlar, hem bir tedavi kuruluşu hem de bir öğretim yeri idiler. Asklepyonlar da su ve güneş tedavileri, fiziki tedavi usulleri, hijyenik tedaviler ve gıda rejimleri uygulanırdı. Bundan başka Mezopotamya ve eski Mısır'da olduğu gibi rüyaların açıklanmasına dayanan telkin tedavileri, Hindistan'da görülen zehri alınmış yılanla sokturularak uygulanan şok tedavileri de vardı<sup>17</sup> (Erdemir, 2014: 69-70-71).

---

<sup>17</sup> Asklepeionlarda uygulanan tedaviler için ayrıca bkz. Akça, 2013: 13-24; Bayat, 2010: 106-108.

Hristiyanlığın kuvvetlenmeye başlamasıyla birlikte Asklepeionların hemen hepsi yıkılmıştır. Günümüze ulaşmış en büyük Asklepeion Pergamon da (Bergama) yer almaktadır (Resim 12).



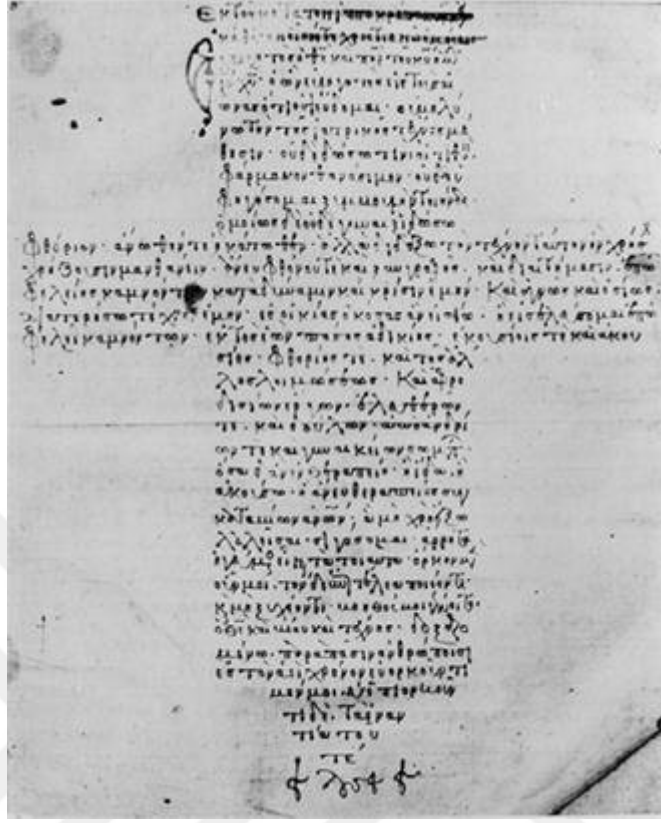
Resim 12. Sikke ön yüz Asklepios, arka yüz Omphalos'a dolanan yılan, Pergamon (Tahberer, 2016).

M.Ö VI-V. yüzyıllarda yaşayan filozof-hekimler, dünya ve insan olgusunu kavramayı geçmişte olduğu gibi körü körüne inanmak yerine sebep-sonuç ilişkisiyle, tıbbi olayları ise tabiat felsefesiyle açıklayıp, bir takım teoriler elde etme yoluna gitmişlerdir (Bayat, 2010: 109). Bu dönem çeşitli felsefi yaklaşımlar ile sağlığın ve bedenin ele alındığı filozof hekimler dönemi olarak adlandırılmıştır. Dönemin temsilcileri arasında Demokedes (M.Ö VI. yüzyıl), Epikharmos (M.Ö 550-460), Empedokles (M.Ö 492-32), Alkmaion (M.Ö 450) bulunmaktadır<sup>18</sup>. Bu dönemin en önemli temsilcilerinden biri de Hipokrat'tır. Hipokrat muhtemelen M.Ö 460 da Kos (İstanköy) adasında doğmuş ve eğitimini buradaki Asklepeion'da görevli babası Heraklides'ten almıştır (Bayat, 2010: 112). Modern tıbbın kurucusu kabul edilen Hipokrat, tıbbi geleneksel dini-sihri tedavi metotlarından ve hurafelerden ayıklamaya çalışmış, akıl ve deneye dayalı yeni bir tıp anlayışı ortaya koymuştur (Bayat, 2010: 112). Tıpta bilimsel dönem Hipokrat ile başlamıştır. Hipokrat'a göre tıp bilimi bir sanattır. Hipokrat bu sanatı icra edecek olanları belli bir yemin etrafında toplamış ve bu yemin günümüzdeki hekim adaylarına miras olarak kalmıştır<sup>19</sup> (Resim 13).

<sup>18</sup> Adı geçen filozof-hekimlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Bayat, 2010: 109-111.

<sup>19</sup> Hipokrat'a ait hekim andı:

*"Hekim Apollo, Aesculapius, Hygia, Panacea adına ant içerim ve tüm tanrı ile tanrıçaları tanık tutarım ki, bu yemini kendi yetenek ve hükmümle yerine getireceğim. Bana bu sanatı öğretenei babam gibi tutacağım. Onun dostu olacağım ve maddiyatımı onunla paylaşacağım. Onun çocuklarını kardeşim bileceğim. İstedikleri takdirde bu sanatı onlara karşılıksız öğreteceğim Tıbbi bilgilerimi yalnızca çocuklarım, hocamın çocukları ve bu mesleğe girip kurallarını kabul etmiş olanlarla paylaşacağım. Yetenek ve hükmüm doğrultusunda hastalarımın iyiliği ve yararı için diyet uygulayacağım ve kimseye zarar vermeyeceğim. Ne ölümcül ilaç isteyene böyle bir amaçlı ilaç vereceğim ne de ölümüne neden olacak bir tavsiyede bulunacağım. Bir kadının*



Resim 13. XII. yüzyıl Bizans dönemi el yazmasında yer alan haç şeklinde yazılmış Hipokrat yemini, Vaticanus Urbinates 64 (21, p. 26), Roma, Vatikan Museum (Askitopoulou vd., 2018).

İnsan vücudundaki hastalıkları teşhis ve tedavi için modern dönem öncesi tıbbi yöntem, ilk olarak V. yüzyıl sonlarında yazılan Hipokratın “İnsanın Doğası Üzerine” metninde ana hatlarıyla belirtilen dört mizah teorisiydi (Vallianatos, 2020: 2-3). Bu teoriye göre vücut; kan, balgam, sarı safra ve kara safradan oluşuyordu. Hastalıklar ise burada adı geçen dört tabiatın birinin fazla yoğunlaşmasından kaynaklanır, bu fazlalığın ortadan kaldırılmasıyla tedavi edilirdi<sup>20</sup> (Resim 14).

---

*çocuk düşürmesine yardım etmeyeceğim. Sanat ve hayatımın temizliğini ve kutsiyetini koruyacağım. Mesaneden taş alma müdahalesi yapmayacağım bunu uzmanına bırakacağım. Girdiğim her ev, hastamın iyiliği içindir. Özgür ya da köle olsun hiçbir hastama tacizde bulunmayacağım. Hastama ait bilgileri kimseye açıklamayacağım ve onları sır olarak saklayacağım. Eğer, bu yeminimi tutarsam insanlar arasında her zaman hürmet göreyim, eğer tutmazsam aksine uğrayayım”* Aydın, 2004: 11.

<sup>20</sup> İlerleyen süreçte Galen (129, 216/17), dört mizahı elementlerle hizaladı. Her mizah belirli bir mevsimle ve dört temel nitelikten ikisiyle bağlantılıydı. İlkbaharda kan, baskın mizahtı ve sıcak, nemli kalite ile işaretlendi. Benzer şekilde sarı safra, yazın ana mizahıydı sıcak ve kuruydu. Balgam; soğuk ve nemliydi kışla ilişkiliydi. Kara safra, sonbaharla ilişkiliydi ve sonbahar gibi kuru ve soğuktu. Galen, tüm temel niteliklerin aynı oranda olduğu bir iyi karışım ve bir veya iki özelliğin fazlalığının sonucu olduğu düşünülen ve belirli hastalık türlerine



Resim 14. Dört mizahın kişileştirilmesi Athorus İberiticus 218, f.218.r, XVI. Yüzyıl  
(Vallianatos, 2020).

Hipokrat sağlık ve hastalık kavramlarına özel bir önem verdi. Birçok tıbbi disiplinin anlaşılmasına ve kurulmasına önemli katkılar sağlayan diğer tüm antik yazarlardan daha fazla eser üretti. Tıbbi fikirleri antik tıbbi şekillendirdi ve bin yılı aşkın bir süredir tıbbi yaklaşımı, rasyonel tıbbın ana doğmasını oluşturdu (Vallianatos, 2020: 3). M.Ö III. yüzyılda Mısır'da yer alan İskenderiye kenti antik dünyanın önemli bir bilim merkezi haline geldi. Burada kurulan İskenderiye tıp okulundan Khalkhedon'lu Herophilus (M.Ö 335-280) halka açık olarak ilk insan *diseksiyonunu* gerçekleştirmiş aynı zamanda fizyolog anatomist loulisli Erasistratus (M.Ö 304-250) beyin, sinirler, *venler* ve *arterler* üzerine önemli çalışmalar

---

yatkınlığı ifade eden sekiz kötü karışımdan dokuz tür vücut karışımına atıfta bulunur. Her insanın kendi doğal karışımı vardır. Bir doktorun uygun bir diyet reçete yazarak uygun ilaçları vererek veya çeşitli kan alma tekniklerini kullanarak zararlı mizahı ortadan kaldırıp böylece hastaların doğal karışımını geri getirecek nitelikleri dengeleyebilmesi gerekiyordu. Vallianatos, 2020: 3.

gerçekleştirmiştir (Akça, 2013: 8). İskenderiye tıp okulunun yanı sıra etkisi uzun süreli olmayan çeşitli tıp ekolleri de ortaya çıkmıştır. Bu ekoller; Dogmatizm ekolü, Ampirizm ekolü, Metodizm ekolü ve Pnömatizm ekolleridir<sup>21</sup>.



---

<sup>21</sup> Ekoller ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Bayat, 2010: 118-119. Serdaroğlu, 2002: 27.

### 2.2.1 Antik Yunan Medeniyetinde Görülen Hastalıklar

Antik Yunan'dan kalan yazılı kaynaklar incelendiğinde, son derece dağınık, teşhis ve niteliği net şekilde anlaşılabilen çok sayıda salgın hastalık çıkar. Salgın hastalıklar, Hipokrat dışındaki kaynaklarda yetersiz tasvir edilip, pek çok hastalıkla karıştırılabilir nitelikte ele alınmıştır. Tüm bu kayıtların sonucu, hijyeni'n yeterince sağlanamadığı ortamlarda, savaş ve kıtlık zamanlarında salgınların arttığıdır (İşbilen, 2020: 1025). Yapılan paleopatolojik araştırmalar Antik Yunan'ın Hipokrat öncesi dönemde cüzzam, veba, frengi gibi hastalıkların varlığını tespit etmiştir (Akın, 2014: 37). İlk çağlardan bu yana insanlığı tehdit eden ve sivrisinekler yoluyla bulaşan sıtma hastalığı, Antik Yunan dünyasında da sıkça görülmüştür. Öyle ki Büyük İskender'in ölümüne ilişkin teorilerden biri de sıtmanın çokça görüldüğü Babil'de, İskender'in bir sıtma atağı sonucunda öldüğüdür (Cunha, 2004: 53). Hipokrat tarafından yazıldığına ilişkin kesin bir kanıt bulunmamasına karşın "Hipokrat Külliyyatı", yukarıda adı geçen salgın hastalıkların sistemli bir halde ele alındığı önemli bir eserdir. Hipokrat döneminde görülen ve eserlerinde 'de adı geçen hastalıklar arasında; sıtma, tüberküloz (verem), öksürük<sup>22</sup>, üst solunum yolu enfeksiyonları veba gibi hastalıkları sayabiliriz. Ayrıca Hipokrat tıbbında akıl zafiyeti ile ilgili olarak birçok hastalık görülmüş ve tedaviye ilişkin bilgi verilmiştir. Bu hastalıklar arasında; *Phrenitis*, *Lethargus*, *Koma*, *Katochus*, *Epilepsi*, *Melankoli*, *Mânia*, *Hydrophobie*, *Histeri* gibi hastalıklar sayılabilir<sup>23</sup>.

---

<sup>22</sup> "Hipokrat M.Ö. 412 gibi hayli erken bir tarihte, Perinthos'ta (Marmara ereğlisi) meydana gelen ve "Perinthos öksürüğü" olarak kayıtlara geçen grip benzeri bir hastalık sendromunu tanımlayarak aslında dünyada ilk kez bir grip salgınına kayda geçirmiştir. Ayrıca Hipokrat Perinthos'da meydana gelen bu hastalığın ortaya çıkış zamanına ilişkin "Epidemiae" adlı eserinde şunları aktarmaktadır:

"Bu durum Perinthos'da ortaya çıkmıştır. Bu şehirde rüzgarı'n şiddetli estiği dönemler ve rüzgarın hiç esmediği dönemlerde, yağış dönemleri ile kuraklık dönemlerinde, bunaltıcı sıcak ve dondurucu soğuk olan dönemlerde ya hastalıklar hiç ortaya çıkmıyor ya da aşırı derecede bulaşıcı bir salgın şeklinde görülüyor. İlkbahar mevsimi ise genel olarak en az ölüm olayının meydana geldiği dönemdir." Hipokrat, Epidemiae, II.1.5.'den aktaran: İşbilen, 2020: 1017.

<sup>23</sup> Yukarıda adı geçen hastalıklara ilişkin detaylı bilgi için bkz. Akın, 2014: 111-126.

### 2.3 Roma Medeniyetinde Tıp ve Hekimlik

Roma tıbbının kökleri, Mısır, Mezopotamya ve antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Romalılar, antik Yunan tıbbının özellikle İskenderiye ekolünün etkisinde bir tıp anlayışına sahiptiler ( Gökçe ve Üvey, 1998: 517; Bayat, 2010: 130-131)<sup>24</sup>. Bu durumu Umberto Eco şu şekilde aktarmaktadır:

*Yunan tıbbının Roma'ya gelişi kaynaklarda farklı şekillerde anlatılır: Mitolojiye göre Asklepios kültü M.Ö 292'de meydana gelen bir salgından sonra yayılmaya başlamıştır; tarih yazımına göre ise, M.Ö 219 civarında Hippokratçı bir hekim olan Arkhagathos Forum'da bir dükkân açmıştır. Başlangıçta müdahaleci ve acımasız olarak görülen hijyenik uygulamalar ancak Bithynialı Asklepiades ile poroi kuramından itibaren kabul görmeye başlar (Eco, 2018: 1037).*

Antik dönemin hastane özelliğini taşıdığını söyleyebileceğimiz Asklepeionlar varlığını Roma döneminde 'de sürdürmüştür (Resim 15). Özellikle Pergamon bu dönem 'de önemli bir şifa merkezi olma özelliğini korumuştur. Roma Asklepeionlarında uygulanan tedavilerin daha ciddi ve bilimsel esaslar doğrultusunda ilerlediğini M.S II. yüzyıl ortasında yaşamış olan M. Julias Apellas'a ait bir yazıttan öğrenmekteyiz (Erdem, 2005: 61).



Resim 15. Kos Asklepios Tapınağı giriş portikosundan görünüşü, ok ile işaretli nokta kemerli Roma duvarı (Soyöz, 2020).

<sup>24</sup> Erdemir'e göre ise başlangıçta Roma tıbbı üzerinde Asyalı bir kavim olduğu düşünülen Etrüsklerin etkisi vardı fakat Etrüskler de Mezopotamya tıbbının etkisinde kaldılar. M.Ö III. yüzyıl da Roma'daki Etrüsk tıbbi etkisini yitirmiş ve Roma, Yunan tıbbının etkisi altına girmiştir. Erdemir, 2014: 84.



Tarihi kaynakların savaşçı bir toplum olarak aktardığı Roma İmparatorluğu'nda<sup>25</sup>, imparatorluğun savaşçı özelliği olasılıkla tıbbın ve tedavi yöntemlerinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Buna rağmen kaynaklar, Roma tıbbında önemli bir gelişmenin olmadığını, Roma'ya birçok hekimin Yunan'dan geldiğini aktarır (Bayat, 2010: 132; Baykan, 2012: 32). Baykan, Roma döneminde; köleler, saray mensupları, imparatorlar, asker, gladyatör ve yoksulları tedavi eden ve değişik tedavi yöntemleri uygulayan ayrı hekimlerin varlığından bahseder (Baykan, 2012: 44)<sup>26</sup>. Diş, kulak, göz ve doğum gibi çeşitli konularda uzmanlaşan hekimler vardı (Resim 16).



Resim 16. M.S III. Yüzyıla tarihlendirilen bir lahit kabartmasında göz doktoru tarafından tedavi edilen bir hasta (Kolancı, 2020).

Pilinius'a göre; M.Ö 219 yılında Roma'ya ilk gelen Peloponnesian hekim Archagathus geleneksel hekimliğe deneysel yenilik getirenlerin başında gelmektedir (Gökçe ve Üvey, 1998: 517-518; Bayat, 2010: 133). M.Ö 46'da Iulius Caesar, Roma'da çalışan yabancı doktorlara vatandaşlık hakkı tanımış ve Ephesos'ta doktorlar vergiden muaf tutulmuşlardır (Jackson, 1999: 51). Caesar döneminde hekimlere verilen bu haklar sonraki

<sup>25</sup> Roma tarihi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Titus Lıvıus, 1999.

<sup>26</sup> Gökçe ve Üvey Roma hekimlerini halk ve özel hekimler olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Özel hekimlerin arasında; saray hekimleri, seçkin kişiler için çalışan hekimler, köle hekimleri, kadın hekimleri, ebeler, masörler, eczacılar bulunmaktaydı. Bundan başka çeşitli iyileştiriciler, büyücüler ve uzmanlarda sanatlarını icra etmekteydi. Her sınıfa hitap eden ayrı bir hekim sınıfı olup, bazıları tıp eğitimi görmüş bazıları ise usta-çırak ilişkisi içerisinde yetişmiştir Gökçe ve Üvey, 1998: 517-518.



süreçte Vespasian ve Hadrian dönemlerinde ilan edilen fermanlarla 'da onaylanıp genişletilmiştir (Gökçe ve Üvey, 1998: 518).

### **Bithynialı Asklepiades (M.Ö 124-40)**

Yunanlı hekim Asklepiades, Roma'ya ilk giden hekimlerden biridir. *Celsus*, Romalıların Yunan tıbbına yaklaşımının Asklepiades sayesinde değiştiğini öne sürer (Eco, 2018: 1028). Hitabet açısından da önemli bir isim olan Asklepiades, tıbbi tedavinin şiddet içermesine karşıdır. Ona göre tedavi; kaplıca, masaj, ölçülü şarap tüketimi, fiziksel egzersiz gibi Romalıların hayat tarzlarıyla uyumlu çeşitli yöntemler içermektedir. Asklepiades, hastalıkları insan bedeninin oluşturan atomların karışıklığı, sağlığın ise normale dönmesiyle meydana gelebileceğini söylemiş, kan alma ve lavman gibi tedavilere sırtını dönmüştür (Bayat, 2010: 135)

### **Aulus Cornelius Celsus (M.Ö I. YY -M.S I. YY)**

Antik çağ kaynaklarında adından nadir söz edilen ve hayatı konusunda bilgi bulunmayan Aulus Cornelius Celsus'un, kim olduğuna dair elimizde net bilgi yoktur. Celsus'un profesyonel hekim olup olmadığı eleştirmenlerce tartışma konusu olmuştur<sup>27</sup>. Celsus'un "De Medicina", adlı eseri sekiz bölümden oluşmaktadır ve tıp kuramları üzerine yüksek bir bilgi sergilemektedir. Eco, De Medicine'nin içeriği ile ilgili bilgileri şu şekilde aktarmaktadır:

*Tedavi şekillerini konu alan De Medicina, İskenderiye zihniyetine göre beslenme rejimleri, farmakoloji ve cerrahlık şeklinde düzenlenmiştir; elimizdeki en eski tıp tarihini içeren önsözden sonraki iki kitap hijyen, semiyotik ve tedaviye ayrılmıştır; ateşli hastalıklar dahil olmak üzere iç hastalıkları konu alan bir kitabı, yine ateşli hastalıkla da birlikte epilepsi, uyusukluk, kalp hastalıkları, sarılık ve felç, akciğer ve bağırsak hastalıkları ve eklem patolojilerine ayrılmış üçüncü ve dördüncü kitap izler. Beşinci kitabın konusu farmakolojik Sentetik çareler, yaraların ve genel anlamda lezyonların tedavisidir; altıncı kitap göz hastalıklarına ve lokâl patolojilere ayrılmıştır; yedinci ve sekizinci kitaplar cerrahlık ve ortopedi konusunda birer inceleme eseri yaklaşım niteliğindedir ve hem Roma'da hangi cerrahlık aletlerinin kullanıldığı hem de cerrahi teknikleri ve kırılma ile burkulmalarda*

<sup>27</sup> Eleştirmenlerin Celsus ile ilgili görüşleri için bkz. Eco, 2018: 1042-1043.

*uygulanan tedaviler konusunda önemli bir tanıklık sunarlar*  
(Eco, 2018: 1043).

Celsus, kitabında mükemmel bir cerrahın nasıl olmasını gerektiğinin de tanımını yapar. Bir cerrahın hastasına nasıl güven verebileceğini aktarır<sup>28</sup>.

### **Scribonius Largus (M.S I.YY)**

Romalı hekim, Scribonius Largus, “De Compositione Medicamentorum” adlı eserinde kükürtten söz etmektedir. Yine aynı hekimin “Compositiones” adlı kitabında farmakolojik reçeteleri topladığı bilinmektedir (Erdemir, 2014:85; Gourevitch, 1998: 121; Uzel, 2000: 23).

### **Ephesoslu Soranus (M.S I.YY)**

Ephesos doğumlu hekim, İskenderiye’de öğrenim görmüş, imparator Traianus ve Hadrianus dönemlerinde hekimlik görevine Roma’da devam etmiştir. Soranus tıptaki Metodist okulun üyelerindendi<sup>29</sup>. Soranus, yaralanmalar ve çeşitli hastalıklar üzerine yazılar yazmış olsa da asıl çalışma alanı *obstetrik* ve kadın hastalıkları olmuştur. Soranus, *menstrüasyon*, doğum ve genital yol iltihaplanmaları gibi konulara da hakim idi (Erdemir, 2014:86).

Soranus’un bu dönem için önemli olan bir diğer çalışması ise insan kadavralarındaki *disseksiyondur*. Soranus’un kadın hastalıklarıyla ilgili ele almış olduğu “Gynaecia” adlı eser 1400 yıl boyunca alanında tek kaynak olmuştur (Resim 17). Alanında popüler bir hekim olan Soranus’un eserleri Orta Çağ’da da ders kitabı olarak okutulmuştur.

<sup>28</sup> Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Jackson, 1999: 64.

<sup>29</sup> “Roma Metodizminin gerçek anlamda bir manifestosu olan *Peri gynaekeion pathan* [Kadın Hastalıkların Üzerine] adlı bir inceleme eseri yazar. Diğer temsilcileri arasında Augustus’un şahsi hekimi, farmakolog ve ilaçlar konusunda derlemelerini yazan Antonius Musa ile Soranus’un tercümanı ve uyarlayıcısı ve hastalıkların sebeplerini araştırmaya ve tartışmaya odaklı Antikçağ tıbbının son örneği Caelius Aurelianus (V. yüzyıl) vardır. Kısmen Galenos’un neredeyse tüm eserlerinde, Hippokratçı kuramlardan çok farklı fikirler savundukları için hiç tasvip etmediği bu ekolün temsilcilerine yönelttiği şiddetli eleştiriler sayesinde bu ekol konusunda çok miktarda bilgiye sahibiz” Eco, 2018: 1040.



Resim 17. Ebe Scribonia Attice ve asistanının sandalye üzerinde bir kadına doğum yaptırdıkları sahne, M.S II. yy Ostia (Jackson, 1999).

### **Ephesoslu Rufus (MS I.YY)**

Ephesos doğumlu Rufus, hekim Soranus ile aynı memlekette doğmuş ve çağdaştır. Her ikisi de Ephesos'da başladıkları tıp eğitimlerine İskenderiye'de devam etmişlerdir. Her iki hekim 'de İmparatorlar, Traianus ve Hadrianus dönemlerinde Roma'da görev yapmışlardır. Rufus, özellikle yapmış olduğu anatomi çalışmalarıyla tanınmaktadır. Lens kapsülleri de dahil olmak üzere optik sinirlerin ve gözün diğer kısımlarının nasıl çalıştığını açıkça tarif eden hekim, anatomik bilgilerin daha önceleri ortaya konulduğunu, ancak tam olarak anlaşılmadığını da doğrulamıştır (Erdemir, 2014: 86-87). Rufus ayrıca kalp atışlarının nabza sebep olduğunun farkına varıp bunların birçok özelliğini ele almıştır. Rufus'un bir diğer önemli özelliği de rüyaların psikolojik anlamlarına verdiği önem olmuştur. Eco'ya göre; Rufus hakkındaki bilgilerimiz, kısmen günümüze ulaşan eserlerin 'den, kısmen de Bizanslı yazarların eserlerin 'den, "Souda" adlı ansiklopedi 'den ve Tıp alanındaki eserlerden ve eserlerini tercüme edip ondan geniş şekilde yararlanarak eserlerinin sonraki kuşaklara ulaşmasını sağlayan Arap yazarlardan gelmektedir. Doğrudan ve dolaylı kaynaklar sayesinde, Soranus'un tersine, tamamıyla tıbbi konu alan eserlerinin bir kısmı muhafaza edilebilmiştir (Eco, 2018: 1046).

### **Pedanius Dioskorides (M.S 40-90)**

Tarsus yakınlarındaki Anazarbos'ta doğan Dioskorides, Caligula, Cladius ve Neron'un zamanında görev yapmış Roma ordusunun cerrahi hekimlerindendir. Ordu hekimi olduğundan dolayı, Roma ordusuyla birçok yeri gezme şansı bulan Dioskorides, gezdiği yerde bulunan tıbbi bitkileri, özelliklerini, kullanımı ve saklama koşullarını ele alan oldukça kapsamlı bir eser yazmıştır. (Resim 18).



Resim 18. Dioskorides'i bitki toplarken gösteren temsili bir resim. (Thom, 1952'den aktaran Yıldırım, 2002).

Eserin, Grekçe orijinal adı "Peri Hyles İatrikesdir" fakat daha çok "De Materia Medica" olarak bilinmektedir. Eserde 600'den fazla bitkisel, 35 hayvansal, 100 kadar madensel *drog* ele alınmıştır. *Drogların* bulunduğu yer, tarifleri, yan etkileri, tıp dışı kullanımlarına dair bilgiler verilmiştir (Yıldırım, 2016: 121) (Resim 19).



Resim 19. Materia Medica'nın Viyana nüshalarından sayfalar (Yıldırım, 2002).

Eser, çeşitli yaralanmalar ve hastalıklar için verdiği ilaçlar dışında, tıp alanı dışında kalan konularda da, saç boyası, epilasyon, cildin canlandırılması, sarhoşluğun etkilerinin giderilmesi, nefesteki kötü kokuyu hafifletme gibi konularda da bilgiler vermektedir (Uzel, 2000:23). Eco'ya göre; "Materia Medica" adlı eser, Antikçağ farmakolojisi'ni alanında elimizdeki en eksiksiz derlemedir (Eco, 2018: 1045). Dioskorides'in "Materia Medica" adlı eseri Bizans ve İslam dünyasında en çok kopyalanan eser olmuştur. Örneğin IX. yüzyılda yaşamış bir patrik ve entelektüel olan Photios, bazı Geç Antik dönem ve Bizanslı yazarları "Materia Medicayı" direkt olarak kopyaladığını yazarken, diğerlerinin sadece belli bölümlerini kopyaladıklarını yazmaktadır (Durak, 2015: 156).

### **Kappadokialı Areteaus (M.S I.YY)**

Akut ve kronik hastalıklar üzerine yazılmış sekiz ciltlik eseri bulunmaktadır. Kitabında diyabet, difteri, lepra gibi hastalıkların klinik tanımlamalarını yapmaktadır bu durum Roma'daki Yunan etkisini göstermektedir. (Erdemir, 2014: 87). Yapmış olduğu diyabet tanımı buna iyi bir örnektir:

### Cladius Galenos (M.S 129-200)

Antik dönemde Anadolu'nun en zengin kültür merkezlerinden biri olan Pergamon'da doğan Galenos, Roma'nın en ünlü hekimi, Yunan tıbbının Roma'daki en büyük temsilcisi ve tıp tarihinin yetiştirdiği en büyük hekimlerdendir (Bayat, 2010: 140; Erdemir, 2014: 87; Uzel, 2000: 23). Galenos, Pergamon'da tıp eğitimi veren bir okul olmadığı için, tıp eğitimini Smyrna, Korint ve İskenderiye'de almıştır (Baykan, 2013: 32; Bayat, 2010: 140). Bu şehirlerde gördüğü tıp eğitiminin ardından Pergamon'a dönen Galenos, burada gladyatörlerin hekimi olmuştur (Resim 20).



Resim 20. Çeşitli Galenos tasvirleri (Baykan, 2013).

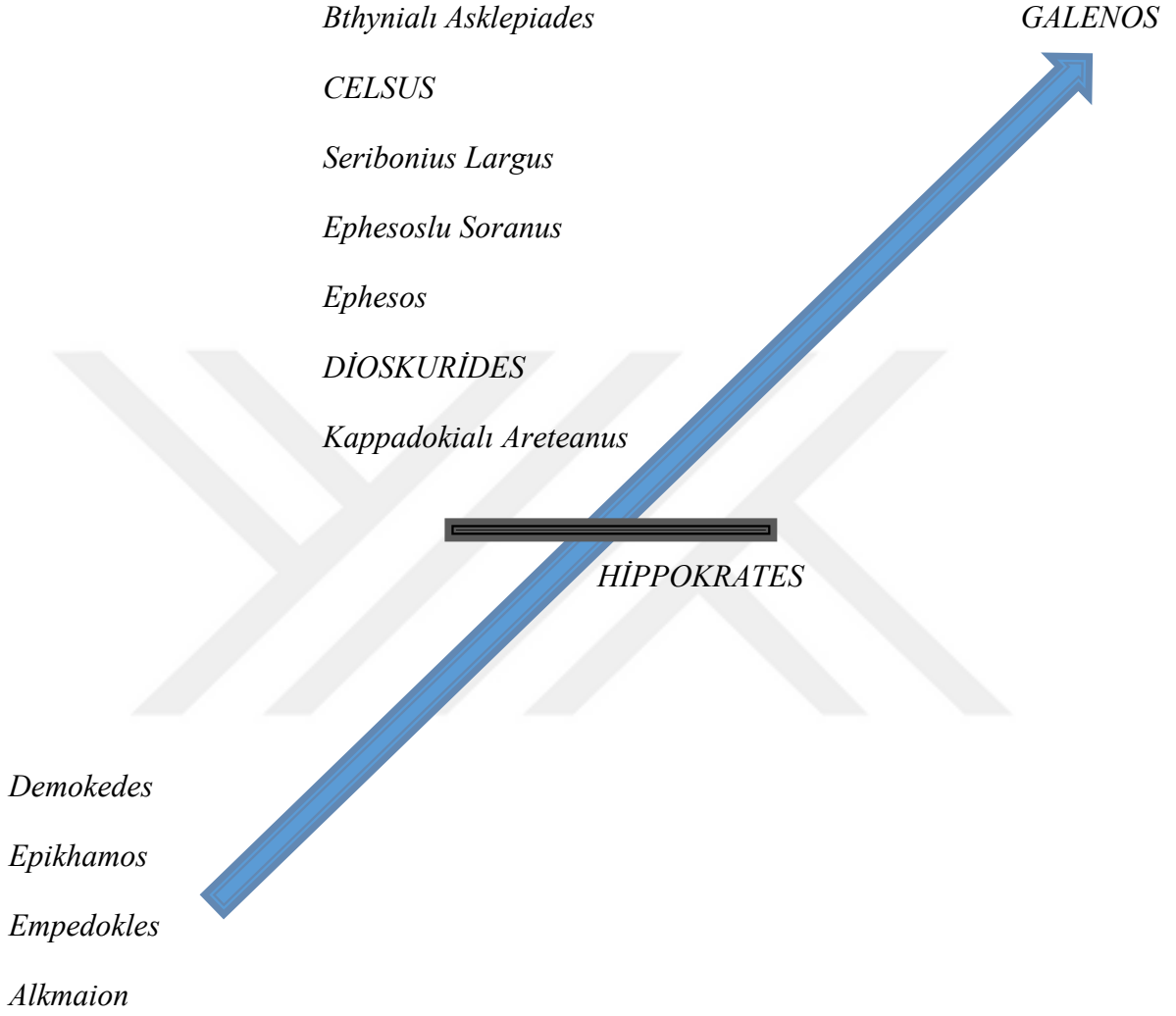
M.S 169 yılında Roma'ya kesin dönüş yaptığında, çoğu hekimin iyileştiremediği hastayı Galenos'un iyileştirmesi imparator Marcus Aurelius'un dikkatini çekmiş ve onun sarayında saray hekimi olarak kalmıştır. Oğlu Commodus zamanında ise imparatorun özel hekimi olmuştur (Baykan, 2013: 35). Galenos yaptığı çalışmalarla tıpta bazı temeller kurmaya çalıştı. Özellikle maymunlar ve domuzlardan yararlanıp kaslar ve kemikler üzerine çalışmalar yapmış ve onları diske etmiştir (Erdemir, 2014: 87). Beyni ve karıncıkları tanımlayan Galenos, yumuşak ve sert sinirler arasındaki ayrıcalığı göstermiş ve sinirlerin



fonksiyonlarını incelemiştir (Erdemir, 2014: 87). Tıp anlayışında, İskenderiye tıp ekolünü uyguladı ve dört tabiata dayalı Hippokratın teorisine *pneumayı* ekleyip, temel organları *pneumanın* yönettiğini, vücut hareketlerini belirleyen şeyin beden de dolaşan soluk olduğunu öne sürdü (Bayat, 2010: 141). Ayrıca Hipokratın dört mizah teorisini elementlerle hizaladı. İlkbaharda kan, baskın bir mizahtı, sıcak ve nemliydi. Benzer şekilde sarı safra, yazın ana mizahıydı, sıcak ve kuruydu, balgam, kışın mizahıydı, soğuk ve nemliydi, kara safra, sonbaharın mizahıydı, kuru ve soğuktu (Vallianatos, 2020: 3). Galenos, tüm temel niteliklerin aynı oranda olduğu bir iyi karışım ve bir veya iki özelliğin fazlalığının sonucu olduğu düşünülen ve belirli hastalık türlerine yatkınlığı ifade eden sekiz kötü karışımdan dokuz tür vücut karışımına atıfta bulunur. Her insanın kendi doğal karışımı vardır. Bir doktorun uygun bir diyet reçete yazarak uygun ilaçları vererek veya çeşitli kan alma teknikleri kullanarak zararlı mizahı ortadan kaldırıp böylece hastaların doğal karışımını geri getirecek nitelikleri dengeleyebilmesi gerekiyordu (Vallianatos, 2020: 3-4). Tıbbi fikirleri antik tıbbı büyük ölçüde şekillendiren Galenos ve Hipokrat teorileri rasyonel tıbbın ana dogmasını oluşturmuş, eserleri kapsamlı bir şekilde kopyalanmış ve Bizans yazarlarını ve uygulayıcılarını büyük ölçüde etkilemiştir (Vallianatos, 2020: 4) (Tablo 3).

Tablo 3

Antik Yunan ve Romalı Hekimler



(Akagündüz 2022).



### 2.3.1 Roma Medeniyetinde Görülen Hastalıklar

Antik Roma'da birçok hastalık saptanmış, saptanan hastalıklara uygun tedavi için hekimler tarafından çeşitli öneriler sunulmuştur. Bu dönemde görülen hastalıklar arasında; diyabet, difteri, zatürre, migren, sarılık gibi hastalıklara sıkça rastlanmıştır (Erdemir, 2014: 84). Antik Roma'da göz hastalıklarının oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Galenos, hayvansal yağların az alınmasından kaynaklı olarak A vitamini eksikliğinden kaynaklı gece körlüğünü tanıyordu (Jackson, 1999: 32). Sütü gıdalar ve balık yağının tüketilmemesinden kaynaklı D vitamini eksikliğinden kaynaklı *raşitizm* ve *osteomalazinin* özellikle imparatorluğun yoksul kesimlerinde yaygın olduğu düşünülmektedir (Jackson, 1999: 32). Soranus, bebeklerde çok sık görülen ve bacaklarında eğriliğe yol açan *raşitizm* hastalığından bahsetmektedir (Jackson, 1999: 32). Ayrıca Seneca, zenginlerin tüketmiş oldukları sağlıksız pek çok yiyecek ve içecekten kaynaklı hastalıktan bahseder: Baş dönmeleri, göz ve kulak ağrısı, özellikle kadınlarda saç dökülmeleri ve gut gibi hastalıklar (Jackson, 1999: 34). Yaşlı Plinius Roma'da ileri derecede şekil bozukluğuna yol açan deri hastalıklarından bahseder. Ayrıca M.Ö 166 yılındaki veba salgını Roma'yı kasıp kavurmuştur. Roma'da görülen birçok jinekolojik hastalık tıp yazarları tarafından tanımlanmıştır. Bunlar arasında; *uterus* ve vajinanın enflamasyonu, uterus kanaması, vajina akıntıları, gebe kadınlarda görülen meme başı apseleri sayılabilir. Bu tür jinekolojik hastalıklara genellikle ebeler bakmıştır ve onlara konsültan bir hekim yol gösterici olmuştur (Jackson, 1999: 83). Antik Roma'da görülen bu tür fiziksel hastalıkların yanında çok sayıda ruhsal hastalığa da rastlanmaktadır. Galenos, Roma'da görülen ruhsal hastalıklar ile ilgili bilgiler vermektedir. Ona göre akıl hastalıkları tamamen beyinden kaynaklanmaktadır. Galenos, melankoli, epilepsi, mani, histeri gibi pek çok ruhsal hastalıktan bahsetmektedir<sup>30</sup>.

---

<sup>30</sup> Galenos'un ruhsal hastalıklar ile ilgili görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mercan, 2019.

### 2.3.2 Roma Medeniyetinde Tedavi

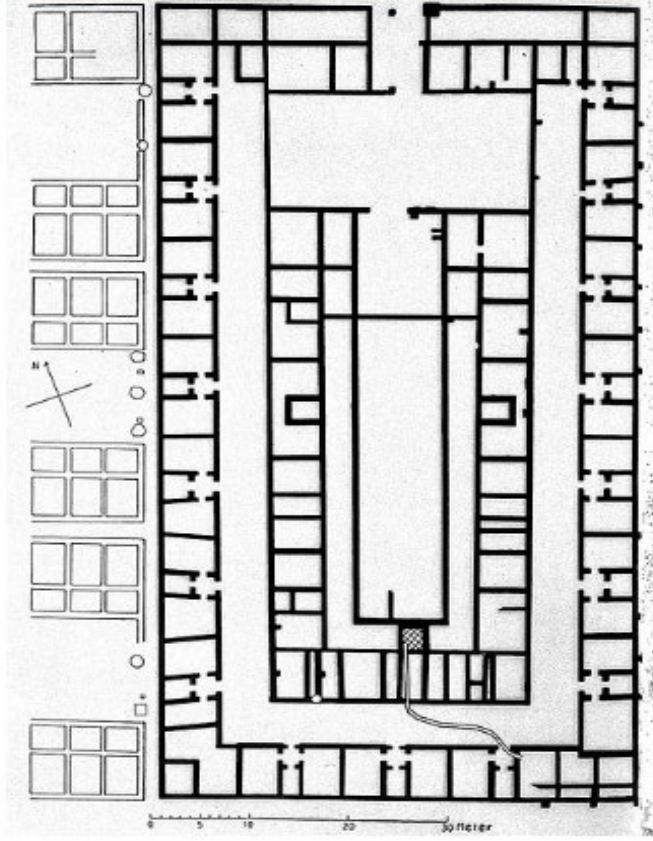
Antik Yunanda görülen Asklepeionlarda tedavi yöntemi Roma medeniyetinde de devam etmiştir. Dinsel tıbbın gereklerini yerine getiren bu tapınak-şifahaneler, Hristiyanlığın Roma imparatorluğu üzerinde etkisini göstermeye başladığı zamanlarda bile bazı bölgelerde kendini göstermeye devam etmiştir. Ancak zamanla Antik Roma'da savaşlar ve hızlı yayılan salgın hastalıklar nedeniyle tıbbi tedavi ciddi bir ihtiyaç haline gelmiştir<sup>31</sup> Sivil hastane fikrinin henüz uygulanmadığı Roma'da askerler *valetudinarium* adı verilen askeri hastanelerde tedavi edilebiliyordu (Baykan, 2013: 35). Gilgil *valetudinariumların* kuruluşu ve işleyişi ile ilgili şunları aktarmaktadır:

*İlk kez Augustus döneminde kurulmuş olan valetudinariumlar yani askeri hastaneler kent hastaneleri olarak kurulmamışlardır. Bunlar sınır boylarındaki lejyon askerlerinin tedavisi için kurulmuşlardı ve sivil hizmete yönelik değillerdi. Hastalanan bir asker birlikte görevli sıhhiye askerleri tarafından tedavi edilirdi. Valetudinarium'da veya savaş esnasında kurulan sahra hastanelerinde üst düzey bir tıp adamı, yani medicus da görev yapardı. Hastanenin sorumlusu kamp komutanıydı (praefectus castrorum), hastanenin yönetimi ise optio valetudinarii denen ve hekim olmayan bir askere verilirdi. Bu kişi hastanenin donanımı ve iaşesinden sorumluydu. Valetudinarium, Roma kale mimarisinin bir parçasıydı (Gilgil, 2002: 282) (Plan 1)<sup>32</sup>.*

---

<sup>31</sup> Roma'da hijyenin en önemli unsurlarından biri su olmuştur. Romalıların çok sayıda hamam inşa ettiğini arkeolojik veriler bizlere göstermektedir. Bunların büyük çoğunluğu başkent Roma'da olmasına rağmen Anadolu'da da çok sayıda Roma hamamı günümüze kadar ulaşmıştır. Romalılar hamam dışında kanalizasyon sistemi, latrina denilen umumi tuvaletler ve büyük su kemerleri inşa etmişlerdir. Burada bahsettiğim sivil yapıların elbette Roma halkının sağlığı ile ilgili doğrudan ilgisi bulunmaktaydı. Roma hamamları ile ilgili bilgi için bkz. Yegül, 2011.

<sup>32</sup> Daniş Baykan Anadolu'da Allianoi'daki bir yapının plan şemasından dolayı *valetudinarium* olabileceğini öne sürmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Baykan, 2009a: 48-50.



Plan 1. M.S I. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen Almanya yakınlarında ki *valetudinarium* planı. (Stringfixer, 2022)

Varlıklı kişiler ise hekimlerini evlerine çağırabilirlerdi. İlaçlar eczacıdan alınabilirdi ya da bitkisel kökenli olanlar bir takım tanıdık veya iyileştiriciden de alınabilirdi. Orta halli kişiler ise belli bir kamu mekânı veya hekimin evindeki bir odada tedavi görürlerdi (Baykan, 2013: 35). Küçük yerleşim yerlerinde ise tedavi ihtiyacı gezici hekimler tarafından sağlanırdı. Şehirlerde siviller için hastane yapıları ancak M.S IV. yüzyılda görülmeye başlandı. Bunlardan ilki Hristiyan hayırsever Fabiola tarafından Roma’da kurulmuştur<sup>33</sup> (Erdemir, 2014: 85). Günümüzde sağlık evi olarak kullanılan birçok hekim evine rastlanmıştır. Bu evler, Roma dönemi tedavileri ve özellikle tedavide kullanılan cerrahi

<sup>33</sup> Hayırseverlik kavramına ilişkin antik dönem ’den gelen elimizde ciddi veriler bulunmaktadır. Hellenistik dönemde hayırseverlik rolü krallar tarafından üstlenilmiştir fakat Romalıların Hellenistik krallıkları ortadan kaldırmasıyla birlikte onların rolünü varlıklı vatandaşlar üstlenerek, yeni hayırseverler olarak, kamu binaları ve festivalleri finanse etmek, şehirlerin borçlarını hafifletmek ve ayrıca muhtaç vatandaşlara yardım etmek için zenginliklerini kullanmışlardır. Hayırseverlik kavramıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Bekker-Nielsen vd., 2019: 29-38.

aletler ile ilgili bilgi vermesi açısından çok önemlidir. En bilindiklerinden biri Pompeii'dedir. Burada toplam beş adet hekim evi tespit edilmiştir (Plan 2).



Plan 2. Pompeii'de bulunan hekim evlerinin plan şeması (Baykan, 2013).

Benzer özellikler Anadolu'da yapılan kazılarda da karşımıza çıkmaktadır. Son yıllarda günümüzde Çanakkale İli, Biga İlçesi, Kemer Köyü sınırları içerisinde yer alan Parion antik kentinde Güney Tavşandere Nekropolisi'nde, 2019 yılında bulunmuş M 229 nolu mezar ve konteksti içerisinde metalden yapılmış çok sayıda tıbbi alet ele geçirilmiştir<sup>34</sup> (Resim 21).

<sup>34</sup> Parion kenti M229 nolu mezar konteksti hakkında detaylı bilgi için bkz. Kasapoğlu, 2021: 177-216.



Resim 21 Parion Güney-Tavşandere Nekropolisi genel görünümü (Kasapoğlu, 2021).

#### 2.4 Antik Yunan ve Roma Medeniyetlerinde Kullanılan Tıp Aletleri

Günümüze kadar ulaşmış antik tıp eserlerinde tıp aletlerinin çizimleri yer almaz, çok azının tarifleri bulunmaktadır (Uzel, 2000: 17). Tıp aletlerinin doğru tanımı için var olan belgeleri Uzel üç başlık altında sıralamaktadır. Birinci grupta rölyefler, mezar stelleri ve freskler, ikinci grupta; antik metinler, üçüncü grupta ise tıbbi alet buluntuları yer almaktadır. (Resim 22-23).



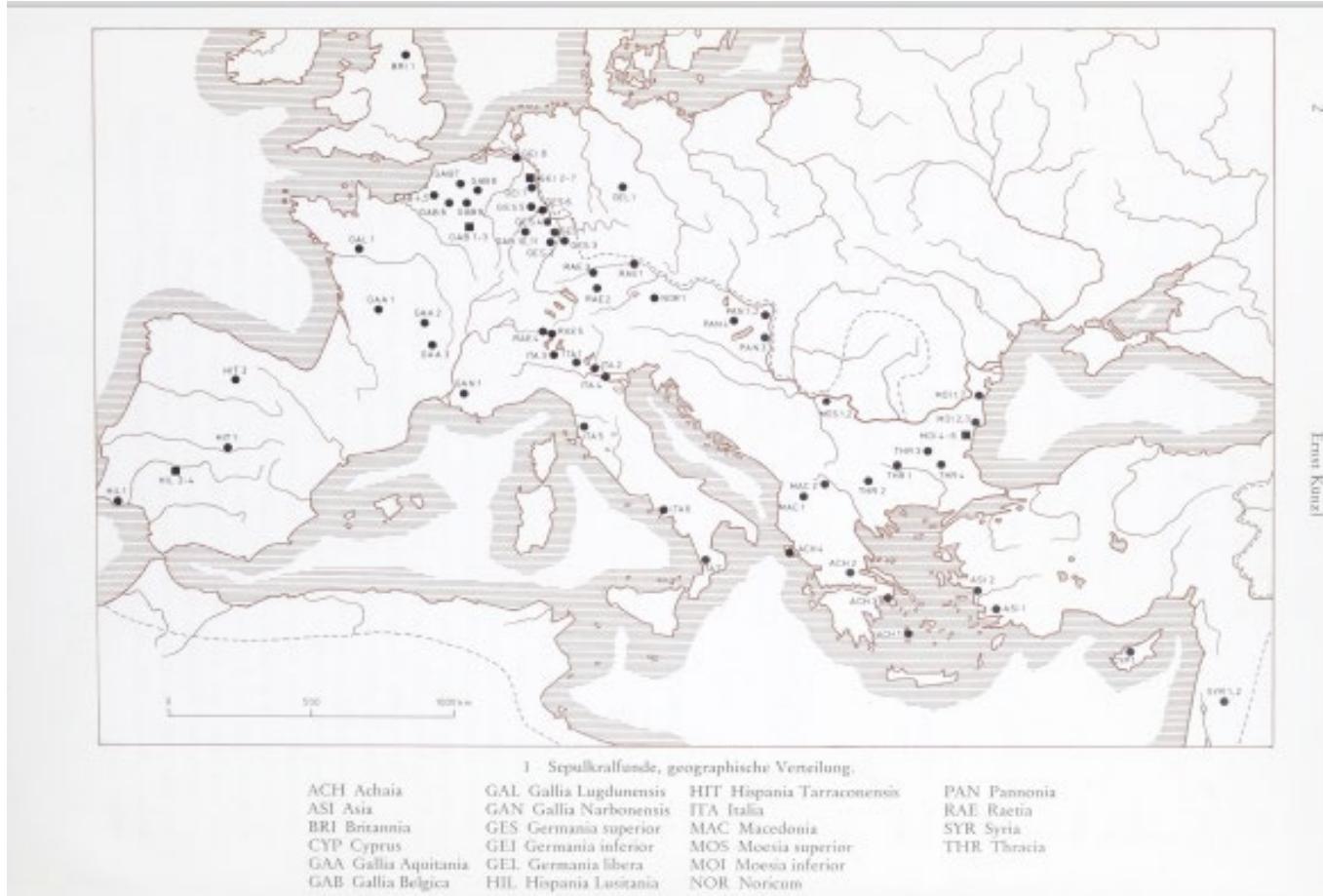
Resim 22. Atina Akropolisinde ki Asklepeion Tapınağında bulunan bir rölyefte iki yanda kan alma kapları ortada ise kutusu içerisinde cerrahi aletler (Altunay, 2019).



Resim 23. Antik döneme ait tıbbi alet buluntuları. Forseps, spatula, elevatör ve çeşitli sondalar, Bergama Müzesi ( Akagündüz, 2023).



Yunan ölü gömme geleneğinde mezar hediyesi olarak tıp âletlerine rastlanmamaktadır; Roma döneminde ise özellikle M.S I ve IV. yüzyıllar arasında ölen hekimlerin tedavi gereçleri ile birlikte gömülme geleneği doğrultusunda tıp aletleri daha iyi bilinmektedir (Baykan, 2009b: 12). Hekim mezarları kontekstleri ile ilgili en kapsamlı inceleme Ernst Künzl tarafından yapılmıştır. Anadolu'dan sadece üç mezardan bahsetmiş bu mezarlardan ikisi Ephesos biri Kolophon'da yer alan toplamda 68 kontekstini yayımlamıştır<sup>35</sup>(Harita 2). Avrupa'daki tıbbi aletler ile ilgili çalışmalarda ise Bliquez ve Ralph Jackson önemli rol oynamıştır.



Harita 2. Künzl tarafından yayımlanan Dünya üzerindeki tıbbi alet buluntularını gösteren harita. (Künzl, 1983).

<sup>35</sup> Ernst Künzl'ün çalışmalarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Künzl, 1983: 1-131. Ayrıca Milne'nin de tıp aletleri ile ilgili çalışmalarını bir araya getirdiği yayını 'Surgical Instruments in Greek and Roman Times' Oxford, Clarendon Press yayın evi tarafından 1939'da yayımlanmıştır aktaran: Göymen, 2019: 42.

Anadolu’da bulunmuş tıp aletleri ile ilgili Uzel ve Baykan’ın çalışmaları önemlidir<sup>36</sup>. Son yıllarda yapılan kazılardan ele geçen metal buluntuların içerisinde tıbbi alet buluntularına da sıkça rastlanmıştır<sup>37</sup>. Ele geçen buluntular içerisinde; kan alma kapları, *forsepsler*, fibulalar, kaşık ve sondalar, strigilisler büyük bir çoğunluğu oluşturmaktadır<sup>38</sup>. Tıp aletlerinin yapımında malzeme olarak çoğunlukla metal malzemeler kullanılmıştır. Bronz, bakır ve demir en çok tercih edilen metal malzemelerdendir. Metal malzemelerden sonra en çok kullanılan kemik olmuştur. Fildişi malzemenin nadir kullanıldığı bilinmektedir. Bunların yanında, kalay, gümüş, altın, boynuz pirinç alaşımı ve çeşitli taşlardan da tıbbi alet yapımında yararlanılmıştır. Yapım tekniği olarak genellikle döküm ve tavlama-döğme tekniği tercih edilmiştir<sup>39</sup>.

#### 2.4.1 Kesici Aletler

*Scalpel*, tıpta kullanılan bıçaklara verilen addır. Tıpta özellikle cerrahi müdahaleler için kullanılan *scalpellerin* ince bir işçilikle yapıldığı görülmektedir. Genellikle düz sivri uçlu ve keskin bir bıçak kısmı bulunmaktadır. Sap kısmının bronz, bıçak kısmının ise çelikten yapıldığı görülür. Tamamında bronz ve çeliğin kullanıldığı nadir örneklerde bulunmaktadır. Ön kısımlarında ise bıçak kısmının içine yerleştirildiği bir oluk yer almaktadır. *Scalpel* örnekleri İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi’inde, Ephesos Müzesi’nde ve İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde yer almaktadır. Ayrıca Arykanda<sup>40</sup>, Allionai<sup>41</sup>, Isauria (Philadelphia)<sup>42</sup> kazılarında da *scalpel* örnekleri ele geçirilmiştir<sup>43</sup>. (bkz. Tablo 4). *Scalpeller* kendi içerisinde düz ve eğri olarak ayrılmıştır. Düz

<sup>36</sup> İlder Uzel yaptığı çalışmada Anadolu’da çeşitli müze ve koleksiyonlarda sergilenmekte olan tıp aletlerini, kullanım amacı, malzemesi, tarihleri ve bulunduğu yer ile beraber ele alıp çeşitli başlıklar halinde gruplandırmıştır. Uzel’in çalışması ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Uzel, 2000: 1-305.

Baykan, Anadolu’da toplam 11 adet hekim mezarı tespit etmiştir. Tespit edilen bu mezarlar; Ephesos St. Hekim Mezarı, Ephesos Hy. Hekim Mezarı, Kolophon Hekim Mezarı, Çağış Hekim Mezarı, İstanbul, S-Y Hekim Mezarı, Cerrahpaşa Hekim Mezarı, Kepsut Hekim Mezarı, Calvert Hekim Mezarı, Adana VK Hekim Mezarı, İzmit Hekim Mezarı, Kyzikos Hekim Mezarı kontekstleridir. Ayrıca Baykan, Anadolu tıp tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Allionoi kentinde bulunan tıp aletleri ile ilgili çok sayıda eser vermiştir. Bunlardan biri için bkz. Baykan, 2009b.

<sup>37</sup> Metal buluntular içerisinde ele geçen tıbbi alet buluntuları birçok tez ve makaleye konu olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Oransay, 2006; Canlı, 2019; Baş, 2021: .5-40.

<sup>38</sup> Günümüzde tıbbi alet buluntularının sergilendiği müzeler arasında; Afyon Arkeoloji Müzesi, Alanya Müzesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Antalya Müzesi, Bolu Müzesi, Burdur Arkeoloji Müzesi, Çanakkale Arkeoloji Müzesi, Edirne Arkeoloji Müzesi, Ephesos Müzesi, Gaziantep Müzesi, Kütahya Arkeoloji Müzesi, Isparta Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Niğde Müzesi bulunur.

<sup>39</sup> Tıbbi aletlerin malzeme ve yapım teknikleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Uzel, 2000: 31-40; Baykan, 2009b: 17-20.

<sup>40</sup> Bkz. Oransay, 2006: 83.

<sup>41</sup> Bkz. Baykan, 2009b: 66-71.

<sup>42</sup> Bkz. Canlı, 2019: 31.

<sup>43</sup> Kesicilerin formu ve işlevi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. W.H Manning, 1985.



*scalpeller* tek taraflı kesiciler; sivri ve kör uçlular, çift taraflı kesiciler; sivri ve kör uçlular olarak alt kategoriye ayrılmıştır. Eğri *scalpeller*, tek taraflı kesici; sivri ve kör uçlular, çift taraflı kesici; sivri uçlu olarak alt kategorilere ayrılmıştır<sup>44</sup>.



---

<sup>44</sup> Sınıflandırma Uzel tarafından yapılmıştır Uzel, 2000: 82.

Tablo 4

Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemine tarihlendirilen kesici aletler

Alet Adı	Bulunduğu Yer	Malzeme	Ölçüler	Tarihleme	Yayın
Bıçak (4Adet)	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi	Bronz	Uzunluk: 18 cm ile 12.9 cm arası  Genişlik: 1.8 cm ile 0.6 cm arası	Geç Yunan Çağı(?)  Erken Roma Çağı (?)	Uzel, 2000.
Bıçak (3 Adet)	Ephesos Müzesi	Bronz	Uzunluk:14.6 cm ile 7.9 cm arası  Genişlik: 1.9 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Bıçak	Ephesos Müzesi	Gümüş	Uzunluk:8.9 cm  Genişlik:1.2 cm	Augustus Dönemi (M.Ö I.YY M.S I.YY)	Uzel, 2000.
Bıçak 19 Adet	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk: 12.4 cm ile 3.1 cm arası  Genişlik: -	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Bıçak Sapı	Arykanda	Bronz	Uzunluk: -  Genişlik: -	Roma Çağı	Oransay, 2006.
Kesiciler 9 Adet	Isauria (Philadelphia)	Demir	Uzunluk:-  Genişlik:-	İS 1. yüzyılın ilk yarısı - 3. yüzyıl	Canlı, 2019.

## 2.4.2 Forsepsler

*Forsepsler*, ilkel toplumlardan itibaren yüzdeki kılların giderilmesi için kullanılan aletlerdir. Bronz Çağı'nda ise bu tür işlemin, kılları geniş ağızlı bir *forsepsle* sabitleyip, deriye yakın olacak şekilde bir bıçak veya ustura vasıtasıyla kesilip uzaklaştırılması şeklinde olduğu düşünülmektedir .(Uzel, 2000: 94). *Forsepsler* kozmetik ve tuvalet işlevinin yanı sıra antik Yunan ve Roma hekimleri tarafından tedavide birçok farklı işlem içinde kullanılmışlardır. Künzl'e göre; bu masif pense genellikle demirden yapılır, iki varyasyonda gelir, iki adet hafif yuvarlak olarak birbirine geçen çene kısmı ile düz ve oldukça güçlü kol kısmı bulunmaktadır (Künzl:1983: 17). Milne, Pompeii'de bulunan bir duvar resminde bu aletin kullanımına ilişkin bilgi verir. (Resim 21). Duvar resminde; yaralı Aeneas'ı yolda gören bir doktorun, Aeneas'ın dizinden *forseps* ile ok çıkarma sahnesi tasvir edilmiştir. Milne bu kavisli pensenin, bakır alaşımından yapıldığına dair bilgi vermektedir (Milne, 1907: 44). Jackson'a göre *forsepsler* neşter ve keskin kanca ile birlikte Roma cerrahisinde oldukça sık kullanılan aletlerden biridir (Jackson, 1986:137). Günümüzde *forseps* örnekleri; Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi, Çanakkale Arkeoloji Müzesi, Gaziantep Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde görülebilmektedir (Şekil 1-2-3). Ayrıca yapılan kazılarda Kolophon'da üç adet *forseps*, Harput İç Kale kazısında ise bir adet epilasyon *forsepsi* örneği bulunmuştur (Şekil 4-5). Anadolu'da yapılan kazılarda el geçen *forsepleri* işlevlerine göre çeşitli başlıklar altında tanımlamak mümkündür.



Resim 24. Bir cerrahın yaralı Aeneas'ın dizinden ok çıkarma sahnesi.

(World History Encyclopedia, 2017)

### **Polip Forsepsi**

Ünlü Romalı hekim Galen, bir *forseps* yardımıyla burundan polip çıkarma yöntemine atıfta bulunur (Milne, 1907: 94). Paul, bir tarafı *forseps* diğer tarafı *rujin* olan özel bir polip aletinden bahsetmektedir. Paul, bıçak ve kepçe yardımıyla polipin çıkarılmasını tarif ettikten sonra şöyle diyor: “Ancak tümörün herhangi bir kısmı geride kaldıysa başka bir polip sökücü alırız, ucuyla kuvvetli bir şekilde çekip bükerek ve kalanları kazıyarak uzaklaştırırız” (Milne, 1907:94). Uzel, antik bir forsepsin diğer bir aletle kombinasyon ’unun nadir olduğundan bahseder ve bilinen birkaç *rujin-forseps* kombinasyonu örneğinden bir tanesinin de Balıkesir Çağışta bir mezarda bulunduğu ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri’nde sergilendiğini aktarır (Uzel, 2000: 96) (Şekil 6).

### **Vusella (Tümör) Forsepsi**

Thomas'a göre; bir tümörü çıkartmak, çekmek ya da bir deri parçasını kaldırmak ve sabitlemek için *vusella (tümör) forsepsi* kullanılırdı (Thomas, 1963: 496). *Myzon* veya tümör forsepsi dissekce edici forsepsin dişli tipidir (Milne, 1907: 95). Aetius aletin kullanımına ilişkin şunları aktarır: "Göz kenarında geniş ve malign bir siğil varsa genişlemiş kısmı vusella ile kavranmalı ve kesilip ayrılmalıdır"<sup>45</sup>. Günümüzde Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'nda, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde ve Veysel Köse Koleksiyonu'nda birer adet vusella örneği sergilenmektedir (Şekil 7-8).

### **Uvula Forsepsi**

Thomas'a göre; *uvula forsepsinin* uzun ve ince kollarının operasyon sırasında kesilecek olan parçayı tutmak için, ağız kısmının ise hemoroidi veya tümörün kavrayışını kolaylaştırmak için özel tasarlanmış olduğu görülmektedir (Thomas, 1963: 497-498). Aetius kanamayı engelleme, kesip ayırma ve uvulayı sıkıştırma hakkında ilginç açıklamada bulunur:

*Daha sonra bir vusellum sokulur, uvula sıkıştırıcı, uvulanın ortası veya biraz aşağısına uyumlanır, sonra vusellum ile çekilir ve burulur. Bununla cansız hale gelir ve böyle iken yakalanıp sıkıca kavranır, kıvrılarak büklüm haline getirilir. Uvula morarır ve fazla kan akışı olmaksızın kopar. Bunun için hasta dayanamaz hale gelinceye kadar bir süre beklemelidir. Sonra vusellum'un ucuna daha yakın şekilde kesi yapılarak bir parça uzaklaştırılır<sup>46</sup>.*

Ödemiş'te bulunan *uvula forsepsi* örneği, günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenmektedir (Şekil 9).

### **Kemik Forsepsi**

Soranus'un anlatımına göre; *fetal kranyumun* çarpması durumunda, kafatası keskin bir alet yardımıyla açılmalı ve kafatasındaki kırık kemik parçaları kemik *forsepsiyle* çıkarılmalıdır (Milne, 1907: 135). Bliquez'in aktarımına göre ise; kemik *forsepleri* diş çekimi operasyonları sırasında diş gevşetme amacıyla kullanılan aletlerden biridir

<sup>45</sup> Aetius, VI, s.74.'den aktaran: Uzel, 2000: 97.

<sup>46</sup> Aetius, II, İV. s.12.'den aktaran: Milne, 1907: 98.

(Bliquez, 2014:206). Anadolu’da bulunan düz ağızlı kemik *forsepsi* örneği Kolophon’da ele geçirilmiştir (Uzel, 2000: 120) (Şekil 10).

Antik Yunan ve Roma’da kullanılan, yukarıda değinilen *forseps* örneklerinin dışında, Anadolu’da örneğine rastlamadığımız ama yurtdışında örnekleri bulunan değişik işlevli *forsepsler* ele geçirilmiştir: Mesaneden taş çıkarmak için kullanıldığı düşünülen *litotomi forsepsi*<sup>47</sup>, canlı çocuğu çıkarmak için kullanılan *ebelik forsepsi*<sup>48</sup>, daha çok tümör tedavisinde kullanıldığı düşünülen *kostik uvula forsepsi* bu tıp aletlerindedir<sup>49</sup>. (Tablo 5).



---

<sup>47</sup> Bkz. Uzel, 2000: 130.

<sup>48</sup> Bkz. Uzel, 2000: 135-136.

<sup>49</sup> Bkz. Milne, 1907: 99-100.

Tablo 5

Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemine tarihlendirilen forsepsler

Alet Adı	Bulunduğu Yer	Malzeme	Ölçüler	Tarihleme	Yayın
Epilasyon Forsepsi	Ankara Üniversitesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk:12.5 cm Kollar arası açıklık: -	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Forseps	İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi	Bronz	Uzunluk:18.1 cm	Geç Yunan Çağı (?) Erken Roma Çağı (?)	Uzel, 2000.
Forseps	Çanakkale Arkeoloji Müzesi	Bronz	Uzunluk 15 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Forseps	Gaziantep Müzesi	Demir	Uzunluk:9 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Forseps	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk:12.5 cm Kollar arası açıklık 1.6 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Epilasyon Forsepsi	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk:7.1 cm ile 4 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.

Forseps	Kolophon	Bronz	Uzunluk: 14.5 cm ile 14.2 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Epilasyon Forsepsi	Kolophon	Bronz	Uzunluk:14.5 cm Kollar arası: 2.7cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Epilasyon Forsepsi	Harput İç Kale Kazısı	Bakır	Uzunluk:4.5 cm Genişlik:0.6 cm	Geç Roma(?) Bizans (?)	Aytaç, 2021.
Polip Forsepsi	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk: 1.28 cm Genişlik:0.6 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Vusella	Veysel Köse Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 14.5 cm Genişlik: 1.1 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Vusella	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 14.9 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Uvula Forsepsi	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk: 16.8 cm Genişlik:14 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.



### 2.4.3 Sondalar

*Sondalar*, antik tıp literatüründe çok geniş bir alana sahiptirler. Yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen tıp aletlerinin büyük bir kısmını *sondalar* oluşturmaktadır. En basit *sonda* “*specillum*” olarak adlandırılmıştır<sup>50</sup>. Muayene ve müdahale işlevlerine sahip olan *sondalar*, farklı uçlara sahip olan çubuk şeklindeki aletlerin genel adıdır (Baykan, 2009b:41). *Sondalar*, işlevlerine göre farklı formlarda üretilmişlerdir. *Sondaların* kozmetik aleti olarak da kullanıldığı bilinmektedir. *Sondaların* hazne bölümleri 2 cm aşmamakta, sap kısımları ise 10 cm civarındadır (Uzel, 2000: 69). Üretiminde genellikle bakır ve gümüşün kullanıldığı *sondaların* kemik örnekleri de mevcuttur (Milne, 1907: 78).

#### Kaşık Uçlu Sondalar

*Kaşık uçlu sondalar* antik dönemde kullanılan en yaygın sonda biçimlerindedir. Kaşık uçlu *sondaların* bir uçları uzun ve dar bir kaşık şeklindedir. Diğer ucu ise çoğunlukla zeytin çekirdeği şeklinde son bulur. Bu alet, *sonda* olmasının yanı sıra ilaç ölçme, karıştırma ve uygulama olarak da kullanılır. Ayrıca resim ve kozmetik alanlarında da karşılaşıyoruz. (Oransay, 2006: 80)<sup>51</sup>. Kaşık uçlu *sondaların* örneklerine; Alanya Müzesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu, Ephesos Müzesi, Nidai Ergün Koleksiyonu, Isparta Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Veysel Köse Koleksiyonu<sup>52</sup>, Edirne Arkeoloji Müzesi’nde<sup>53</sup>, Alliano<sup>54</sup>

<sup>50</sup> Sondaların antik tıptaki önemi nedeniyle Milne geniş bir literatür taramasına gitmiştir. Milne’nin yaptığı detaylı çalışma için bkz. Milne, 1907: 51-89.

<sup>51</sup> Baykan Alliano buluntularından yola çıkarak, kaşık uçlu sondaları dört tipe ayırmıştır. Bunlar küçük dairesel kaşıklılar, yaprak biçimli kaşıklılar, oval kaşıklılar, büyük armudi kaşıklılardır. Kaşık uçlu *sondaların* tipleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Baykan, 2009b: 42-47.

<sup>52</sup> Bkz. Uzel, 2000: .177-291.

<sup>53</sup> Bronz kaşık uçlu *sondanın* buluntu yeri Edirne Keşan’dır. Uç kısmı eksik olduğu anlaşılan “U” kesitli kaşığı, çiftler bilezik arasında armudi boncukla sapa düz olarak birleşmektedir. Belden itibaren üste doğru incelen daire kesitli sap yumurta topuzla biter. Döküm tekniği ile yapılmıştır ve 13 cm uzunluğundadır. Detaylı bilgi için bkz. Baş, 2021: 5-40.

<sup>54</sup> Bkz. Baykan, 2009b: 42-47.

Arykanda<sup>55</sup>, Cıngirt Kayası<sup>56</sup>, Philadelphia (Gökçeski)<sup>57</sup> ve Zerzevan Kalesi'nde<sup>58</sup> yapılan kazılarda rastlanmıştır (Şekil 11-12-13-14). (Tablo 6).

Tablo 6

Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemine tarihlendirilen kaşık uçlu sondalar

Alet Adı	Bulunduğu Yer	Malzeme	Ölçüleri	Tarihlendirme	Yayın
Kaşık Uçlu Sonda (3 Adet)	Alanya Müzesi	Bronz	Uzunluk:10.05 cm Kalınlık:0.6 cm ile 0.3 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda (2 Adet)	Anadolu Medeniyetleri Müzesi	Bronz	Uzunluk: 16.5 cm ile 15. 5 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 16.3 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.

<sup>55</sup> Arykan'da da ele geçirilen kaşık sondalardan ilki sapın bitiminde zeytin çekirdeği biçiminde çıkıntısı olan bir mezarda bulunmuştur ve aynı mezarda bulunan *albastronlarla* bir takım oluşturduğundan kozmetik amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir Oransay, 2006: 80.

<sup>56</sup>Cıngirt kayası kazılarında bronz örneklerine nazaran daha büyük ve kaba demirden yapılmış iki adet kaşık uçlu sonda ele geçirilmiştir. Ele geçen buluntular M.Ö I yy tarihlendirilmiştir Yıldırım, 2017: 92-93.

<sup>57</sup>Philadelphia (Gökçeseki) ele geçirilen kaşık uçlu *sondalar*, Baykan'ın yapmış olduğu kaşık uçlu *sonda* tipolojisine göre; Tip I, Tip IV ve Tip V olarak değerlendirilmiştir. Kalıba döküm tekniği ile yapılmıştır. Bkz. Canlı, 2019: 13-17.

<sup>58</sup>Zerzevan kazılarında ele geçen kaşık ile silindirik sapın arasında boğum bulunmakta, kaşık haznesi ise küçük ve sığ biçimdedir Coşkun, 2019: 570.

Kaşık Uçlu Sonda (3 Adet)	Ephesos Müzesi	Bronz	Uzunluk: 12.7 cm ile 10.4 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda (2 Adet)	Nidai Ergün Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk:17.4 cm ile 10.3 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda	Isparta Müzesi	Bronz	Uzunluk: 15.4 cm	Geç Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk: 17.7 cm ile 12.5 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda	Veysel Köse Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk:17.8cm ile 15. 3 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda	Edirne Arkeoloji Müzesi	Bronz	Uzunluk:11.5 cm Genişlik:0.6 cm	M.S 2-4 .yy	Baş, 2021.
Kaşık Uçlu Sonda	Alliaoi	Bronz	Uzunluk:15.5 cm ile 6.5 cm arası	Roma Çağı	Baykan, 2009b.

Kaşık Uçlu Sonda	Arykanda	Bronz	Uzunluk: 13.4 cm ile 12 cm arası	Roma Çağı	Oransay, 2006.
Kaşık Uçlu Sonda	Cıngırt Kayası	Demir	Uzunluk: -	M.Ö 1.yy	Yıldırım, 2017.
Kaşık Uçlu Sonda	Philadelphia (Gökçeseki)	Bronz	Uzunluk: 15.1 cm ile 7.28 cm arası  Genişlik: 1.01 cm ile 0.3 cm arası	Roma Çağı	Canlı, 2019.
Kaşık Uçlu Sonda	Zerzevan Kalesi	-	Uzunluk: 7.31 cm	Roma Çağı	Coşkun, 2019.

## Kulak Sondası

Kulak *sondalarının* bir ucu genellikle küçük yuvarlak bir kepçecik şeklinde veya düz bir disk şeklinde sonlanmaktadır. Diğer uç kısmı ise genellikle sapın gövde bölümüne göre incelemek sivri bir uçla sonlanmaktadır. Antik tıp metinlerinde sıkça adı geçen bu alet, çoğunlukla kulakla ilgili tedavilerde kullanılmıştır. Celsus kullanımından şöyle bahseder: “Eğer kurtlar ortaya çıkarsa, kulak spekulumu ile bunları çekip çıkarmalı”<sup>59</sup>. Kulak *sondaları* tıp ve eczacılık gibi alanların dışında, kozmetik amaçlıda kullanılmışlardır. Müze ve koleksiyonlarda sergilenen örneklerden ve çeşitli kazı buluntularından yola çıkarak, kulak *sondalarının* fildişi, kemik, bronz örneklerinin olduğunu söyleyebiliriz. Kulak *sondası* örnekleri Ephesos Müzesi’nde, İstanbul Arkeoloji Müzeleri’nde sergilenmektedir. Bu örneklerin hepsi bronzdur bir kısmının üzerinde bezeme yer alır ve toplam uzunlukları 15 cm geçmez. Son yıllarda yapılan kazılarda Aizanoi’de tiyatro binasında kulak *sondası* örneği ele geçirilmiştir. Malzemesi demir olan kulak *sonda* örneği Roma dönemine tarihlendirilmiştir (Cesur, 2019). (Şekil 15-16-17).

## Spatül Sonda

Hemen hemen her tıp yazarının bahsettiği *spatül sonda*, gövdesinin bir ucunda *sonda*, diğer ucunda *spatül*’ün yer adlı alettir. Milne’ye göre; bir cerrahi aletten çok bir *farmasötik* alettir ve *spatül*, ilaç karıştırma için, zeytin biçimli *sonda* da, bir keten bezi üzerine veya ilgili yere ilacı yaymak için kullanılır (Milne, 1907: 59). Müzelerde çok sayıda örneği bulunan bu aletlerin hepsi tıbbi cerrahi alet olarak kullanılmamıştır. Pek çoğu eczacılar, ressam ve boyacılar tarafından da kullanılırdı. Alet uzunluk olarak ortalama 16 cm’dir. *Sonda* bölümü 1,5 cm, *spatül* kısmı da ortalama 6 cm’dir. *Sonda*’nın çapı ortalama 0,75 cm’dir. *Spatül*’ün ortalama genişliği ise 1.5 cm’dir. Aletin boy ve kesit kısmı değişken olabilir (Uzel, 2000: 58). Çeşitli kazılardan ele geçen tıbbi amaçlı *spatül sonda* örnekleri farklı müzelerde sergilenmektedir. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi, Çanakkale Arkeoloji Müzesi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu’nda bronz malzeme ile üretilmiş ve uzunlukları 21 cm geçmeyen hem uzunluk hem de *spatül* kısımlarının ölçülerinin değişkenlik gösterdiği çok sayıda *saptül* sonda örneği sergilenmektedir. Yapılan arkeolojik kazılarda Arykan’da

<sup>59</sup> Celsus, VI.vii.’den aktaran: Uzel, 2000: 61.

kentinde de cerrahi amaçla kullanıldığı düşünölen spatöl sonda örneklerine rastlanmıştır (bkz. Tablo 6) (Şekil 18-19-20).

### **Çatallı Sondalar**

Çatallı *sonda*, genellikle burun poliplerinin tedavisinde kullanılan, çentikli *sonda* olarak da bilinen *sonda* türüdür. Çatallı *sondanın* kullanımına ilişkin Hipokrat'ın verdiği bilgiyi Uzel şu şekilde aktarmıştır: Burun polipinin tedavisinde, sünger parçasını sert bir bileğe bağlamamızı ve dört kat ipliğe tutturmamızı söyler. Sonra ağzın arkasından delikli kalay sonda yardımı ile iplik geçirilir ve ağzın dışından çatal *sonda* ile damağın altında yerleştirilir ve çıkarılacak polip dayanak noktası olarak kullanılır (Uzel, 2000: 73). Anadolu'da örnekleri ele geçen çatallı sondalar, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'nda bronz örneği mevcuttur (Şekil 21).

### **Çengel Uçlular**

Çengel uçlu *sondalar*; bademcik operasyonları, deri altındaki küçük parçaların yakalanması, göz kapaklarının açık tutulması, doku yaralanmaları ve cerrahi amaçla kesilen kenarların çekilerek ayrılmasında kullanılmıştır (Baykan,2009b: 47). Anadolu'daki örneklerine; Ephesos Koleksiyonu, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Kolophon ve Haluk Perk Koleksiyonu'nda rastlanmaktadır. Son yapılan kazılar neticesinde Allionoi'de çok sayıda çengel uçlu *sonda* örneği ele geçirilmiştir<sup>60</sup> (Şekil 22-23-24). (Tablo 7).

---

<sup>60</sup> Baykan'a göre; yukarıda değinilen *sondalardan* başka kazılarda çok sayıda *sonda* örneği ele geçirilmiştir. Bunlar işlev ve kullanım olarak farklılık göstermektedir. Örneğin; Yassı uçlu *sondaları* Baykan dört ana tipe ayırmıştır; birinci tip, kalem (stylus) uçlular, bu tipin örneklerine; Allionai, Harput İç Kale kazısı, Philadelphia (Gökçeseki), Cingirt Kayası kazısı ile Afyon Arkeoloji Müzesi, Alanya ve Ephesos Müzeleri, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Erdoğan Yalav, Nidai Ergün ve Haluk Perk Koleksiyonlarında görülür. Bir diğer tip ise Küçük dairesel uçlu *sondalardır*. Bu tipin örnekleri; Allionai ve Arykanda kazıları ile Ephesos Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Erdoğan Yalav ve Ümit Evran koleksiyonlarındadır. Üçüncü tip, ıspatula uçlular; Allionai kazıları, Afyon, Ephesos ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri ile Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Koleksiyonu'nda rastlanmaktadır. Dördüncü tip kıvrık uçlulara ise Allionai kazısı ve Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Koleksiyonu'nda rastlanmaktadır. Yassı uçlu *sondalar* ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Baykan, 2009b: 49-54.

Tablo 7

Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemine tarihlendirilen sondalar

<b>Alet Adı</b>	<b>Bulunduğu Yer</b>	<b>Malzeme</b>	<b>Ölçüleri</b>	<b>Tarihlendirme</b>	<b>Yayın</b>
Kulak Sondası	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk: 18.3 cm ile 10.5 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kulak Sondası	Ephesos Müzesi	Bronz	Uzunluk: 16.2 cm ile 10.5 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Spatül Sonda	Çanakkale Arkeoloji Müzesi	Bronz	Uzunluk: 19 cm ile 16 cm arası Spatül Uzunluğu: 6 cm ile 4.7 cm arası	Geç Yunan Çağı	Uzel, 2000.
Spatül Sonda	Çanakkale Arkeoloji Müzesi	Bronz	Uzunluk: 18.5 cm ile 18.2 cm arası Spatül Uzunluğu: 4.6 cm ile 2 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Spatül Sonda	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deantoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 2 cm Genişlik: 5 cm	Yunan ve Roma Çağı	Uzel, 2000.

Spatül Sonda	Arykanda	Bronz	Uzunluk: 7 cm ile 5.2 cm arası	Roma Çağı (?)	Oransay, 2006.
Çatallı Sonda	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deantoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 15.8 cm Çatal Uzunluğu:10.1 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Çengel Uçlu	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk: 15.2 cm ile 7.2 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Çengel Uçlu	Ephesos Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 11.2 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Çengel Uçlu	Kolophon	Bronz	Uzunluk:16.3 cm ile 11.6 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Çengel Uçlu	Allianoi	Bronz	Uzunluk:10.7 cm ile 4.5 cm arası	M.S 2-3. 2-4.YY	Baykan, 2009b.



## 2.4.4 Diş Cerrahisi Aletleri

### Diş ve Alveol Forsepsi

Eski insanlar, diş çekiminin her yerde yapılmaması gereken bir işlem olarak görürlerdi. Diş çekiminin bazı vakalarda öldürücü olduğu bilinmektedir. Bunu cerrahlara hatırlatmak için Delphoi'deki Apollon tapınağında, kurşun *forseps* bulundurulduğu ve diş çekimi için çok az kuvvet kullanımı gereğini anımsatma amacına yönelik olduğu bilinmektedir (Milne, 1907: 137-138). Celsus'a göre diş çekimi sırasında *forseps* kullanılırken, *forseps* düz tutulup yukarı doğru çekilmelidir. Diş çekimine bağlı diş eti altındaki kemik kırılmışsa eğer kalan parçanın daha küçük bir *forseps* yardımıyla nasıl çıkarılması gerektiğinden bahseder (Jackson, 1999: 116). Paul ise önce *alveolü* yırtmamızı, dişi sararak bir diş çekici ile gevşetmemizi ve çekmemizi önermektedir. Artı dişler oynamıyorsa kesici bir alet yardımıyla törpülenir. Eğer diş sallanıyorsa bir diş *forsepsi* ile çekilir<sup>61</sup>. Cerrahi alet buluntuları içerisinde diş *forsepsi* örneklerine rastlanmaktadır. Anadolu örneklerinden ikisi günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenmektedir. Çelik malzeme ile yapılmışlardır. Bir diğer örnek ise Nidai Ergün Koleksiyonu'nda yer almaktadır (Uzel, 2000: 117) (Şekil 25-26).

### Diş Elevatörü

Antik kaynaklar diş *elevatörü* hakkında bilgi vermektedir. Uzel, Antik kaynaklarda geçen bu bilgileri şu şekilde aktarır: *Hippokrates, kırık kemik parçasının fırlak ucunu yerine koymak için bir kaldıraç(elevatör) önerir. Galen de bir diş elevatöründen bahseder ve bunun kemik elevatörü ile aynı boyutta olması gerektiğini savunur. Paul ise bu kemik elevatörlerinin 7-8 parmak uzunlukta olması gerektiğini söyler. Böylece diş elevatörünün boyunu tahmin edebiliriz. Aletin sapının geniş olması gerekir. Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'nda iki adet bronz elevatör örneği bulunmaktadır (Uzel, 2000: 118). Anadolu'da ele geçen bir diğer elevatör örneği; Harput İç Kale kazısında bulunmuş ve bronz malzeme kullanılarak yapılmıştır<sup>62</sup> (bkz. Tablo 8) (Şekil 27-28-29).*

<sup>61</sup> Paul, VI. Xxvii.'den aktaran: Uzel, 2000: 117.

<sup>62</sup> Diş Cerrahisi aletleri içerisinde yer alan; "diş taşı kazıyıcı", "törpü" gibi aletlerin Anadolu'da bilinen bir örneği henüz bilinmediğinden ayrı bir başlık açılmamıştır.

## 2.4.5 Beyin Cerrahisi Aletleri

### Guj

Antik Yunan yazarlarının sıkça bahsettiği *guj*, Celsus tarafından özel bir adla adlandırılmıştır. Celsus'a göre; keskinlerin genel adı olan ve yalnız *gujlar* ile yapılabilen, keski ile yapılamayan aletlere de "*scalper*" adını vermiştir. Galen tarafından ise kafa yaralarında seçkin bir alet olarak kullanılmıştır. (Milne, 1907: 124). Aletin Anadolu'da bulunan bir örneği Alanya Müzesi'ndedir<sup>63</sup> (Şekil 30). (Tablo 9).



---

<sup>63</sup> Beyin cerrahisi aletleri arasında; ağız keskin, arka tarafı çekiçle vurmak için yuvarlak bir buton taşıyan, beyni yaralamaması için düz olarak hazırlanmış bir keski olan *lenticular*, cerrahi operasyonlar sırasında kemiği kesme vb. işlemlerde alttaki dokunun zarar görmesinin engelleyen *meningophylax*, *pericranium'u calvarium'dan* ayırmada kullanılan bir *elevatör* olan *hypospathister* ve çekiç yer almaktadır. Bu aletlerin Anadolu'da bilinen örnekleri henüz bulunmadığından ayrı bir başlık açılmamıştır. Aletler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Uzel 2000: 113-119. Bliquez, 190-196-197.

Tablo 8-9

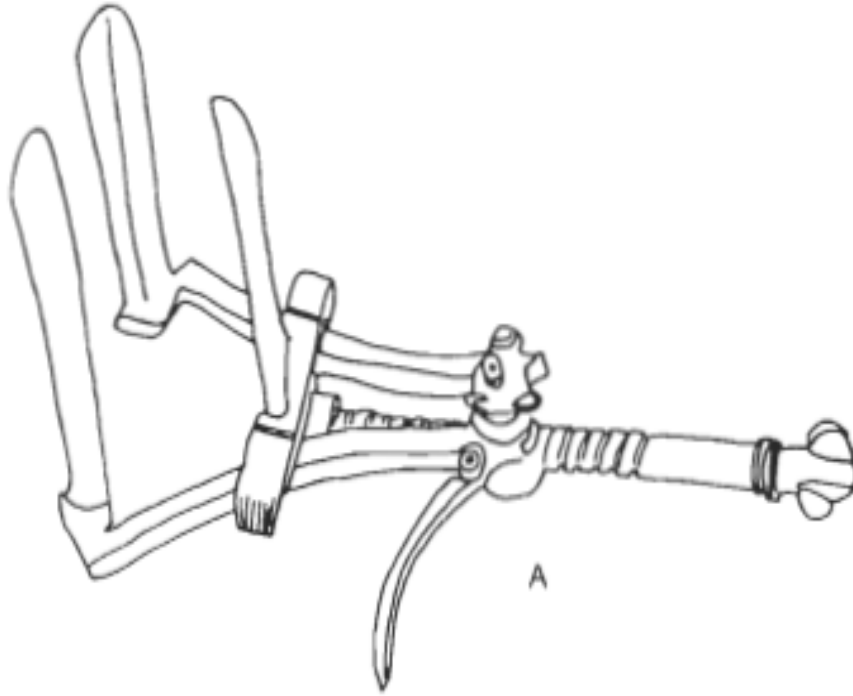
Anadolu'da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemine tarihlendirilen diş aletleri

<b>Alet Adı</b>	<b>Bulunduğu Yer</b>	<b>Malzeme</b>	<b>Ölçüleri</b>	<b>Tarihlendirme</b>	<b>Yayın</b>
Diş ve Alveol Forsepsi	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Demir	Uzunluk:19.6 cm ile 19.8 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Diş ve Alveol Forsepsi	Nidai Ergün Koleksiyonu	Demir	Uzunluk: 15.2 cm	Geç Roma Erken Bizan Çağı	Uzel, 2000.
Diş Elevatörü	Anadolu Medeniyetleri Müzesi	Bronz	Uzunluk: 11.5 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Diş Elevatörü	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deantoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk:22.8 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Elevatör	Harput İç Kale Kazısı	Bronz	Uzunluk:9.06 cm Genişlik:0.9 cm	Roma Çağı (?)	Aytaç, 2021.
Guj	Alanya Müzesi	Bronz	Uzunluk:10 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.

## 2.4.6 Jinekoloji Aletleri

### Vajinal Spekulum

Soranus, vajinal *spekulumdan* bahseden ilk yazardır (Milne, 1907: 151). Paul'un eserlerinden yola çıkarak aletin nasıl kullanıldığını tarif etmek mümkündür. Aleti vajinaya yerleştirdiğinizde kadın serviksini rahat bir şekilde görülmesini sağlar ve boyutu biraz daha kısaltıldığından serviks yaralanması gibi durumları ortadan kaldırmış olur (Resim 25).



Resim 25: Vajinal Spekulum örneği (Baker, 1999).

Soranus ve Galenos tarafından kullanımı önerilmesine rağmen pahalı ve ender bulunan bir tıp aleti olmasından dolayı maddi durumu iyi olan hastaların kullanımından öteye gidememiştir (Jackson, 1999: 89-90). Anadolu'da bulunan ender örneklerinden biri günümüzde Nidâi Ergün Koleksiyonu'nda sergilenmektedir<sup>64</sup> (Şekil 31).

<sup>64</sup> Günümüzde Anadolu'da örneğine henüz rastlanmamış fakat yurtdışındaki müzelerde çok sayıda örneği bulunan farklı türlerde jinekoloji aletleri mevcuttur. Bunları sırasıyla şu şekilde sayabiliriz: Embriyo çengeli, *dekapitör*, *kranioklast*, *cephalotribe*, ebelik *forsepsi* (İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Müzesi'nin teşhirinde bir örneği vardır), uterus küreti, fetüsü uretu'ta parçalama aleti, uterus ve vajina tütsü aleti, rahim ve rektum ağzı halkası. Detaylı bilgi için bkz. Uzel, 2000: 131-137; Milne, 1907: 151-160; Baker, 1999: 141-150; Kunzl, 1983: 23-38.

## 2.4.7 Diğer Tıp Aletleri

### Kan Alma Kapları

Antik çağlardan beri sıkça başvurulan kan alma işlemi kaplar vasıtasıyla yapılmaktadır. Paul kan alma işlemini şu şekilde yazmıştır:

*Boş aleti uygulamak için organı dik konuma getirir, aleti yana bağlarız. Ateşi yatarken uygularsak, alevli fitil deriyi ağrı vererek yakar. Alet boyutunun, uygulanan bölgeye uygun olması zorunludur. Bu nedenle kan alma (hacamat) aletlerinde büyük boyut farkı vardır. Daha uzun boyun ve daha geniş gövdeli tipler kuvvetli bir çekim gücüne sahiptir<sup>65</sup>.*

Perk'e göre ise bu işlem şu şekilde yapılır: “Kan alma, emme gücüyle vakum oluşturarak sağlanmaktadır. Kan alma kabının içine yanan bir kumaş parçası atılarak, ağzı hemen vücuda yapıştırılır. Bazı durumlarda bu emme kapları yerine sülük de kullanılmıştır” (Perk, 2003: 5).

Kan alma kaplarının şekilleri belirlenmiştir. Bu kaplar dar boyunlu ve yuvarlak gövdeli bir biçime sahiptirler. Kan alma kapları cam, boynuz ve bronz gibi çeşitli materyallerden yapılıyordu. Gümüşten yapılan örneği bilinmemektedir (Uzel, 2000: 101). Günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Kolophon ve İlder Uzel Koleksiyonu'nda değişik modellerde kan alma kabı örnekleri görmek mümkündür (Şekil 32-33-34).

### İlaç Karıştırma Tablaları

*Drogları* ezme, karıştırma, pomat ve kozmetik boya hazırlamaya yarayan bu tablaların büyük çoğunluğu zımpara taşından yapılmıştır (Uzel, 2000: 141). Günümüzde değişik boyutlarda ele geçmiş ilaç tablaları, Ephesos müzesi ve Bolu Müzesi'nde sergilenmektedir. Ayrıca Kolophon'da ve Parion'da yapılan kazılarda da bu tablalar bulunmuştur (bkz. Tablo 9) (Şekil 35-36-37).

### Strigilis

*Strigilisler* antik dönemde atletlerin güneş ışınlarından korunmak için sürdükleri zeytinyağını ve kum havuzlarına girdikten sonra vücutlarına yapışan kumları temizlemede kullandıkları çengel benzeri ya da orak formu aletler olarak tanımlanmaktadır. Tıbbi amaçlı kullanımları ise bazı antik kaynaklara dayandırılmaktadır. Genellikle orak şeklinde bir forma

<sup>65</sup> Paul, VI. Xii.'den aktaran: Milne, 1907: 102.

sahip olmakta ve kulak vb. organlara ilaç dökme işlemlerinde de kullanılmaktadır (Milne, 1907: 89). Günümüzde tıbbi amaçlı strigilis örnekleri Arykanda da ele geçirilmiştir (bkz. Tablo 9) (Şekil 38)

### **İğne**

Tıbbi amaçlı kullanıldıklarında bir uç *koterizasyon* amacıyla diğer uç ise yaranın iyileşmesi için merhem sürmede kullanılabilir. Profillerin çoğunda uçlar hep bir tarafta korkuluk şeklinde verilmiştir (Müller-Dürr, 2015: 238). Literatürde bilinen iki iğne türünden bahsedilmekte, gözlü olanların yara dikmekte, saplı olanların ise cildi ve gözenekleri delme işleminde kullanıldığı bilinmektedir. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda, Alliano, Harput İç Kale Kazısı ve Philadelphia (Gökçeseki) kazılarında tıbbi amaçla kullanılan çok sayıda iğne ele geçirilmiştir (bkz. Tablo 9) (Şekil 39-40-41).

### **İlaç Kaşıkları**

İlaç kaşıkları, ilaçları ölçme, karıştırma, ilacın bir kaba konması, yayılması, ısıtma ve ısıtılan ilacı hasta organa dökme gibi işlemlerde kullanılmıştır. Genellikle bronzdan yapılan kaşıkların, bronz malzeme dışında, kemik, fildişi, boynuz ve gümüş örnekleri de bulunmaktadır. Son yıllarda yapılan kazılarda, Thyateira, Patara, Enez, Arykanda, Amorium, Parion ve Zeugma gibi kentlerde çok sayıda tıbbi amaçlı kullanılan kaşıklar ele geçirilmiştir (Şekil 42-43). Ayrıca bir örneği de Edirne Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir<sup>66</sup>. (bkz. Tablo 10). Burada adı geçen tıp aletlerinin yapımında kullanılan malzemeleri oransal olarak dağılımı grafik üzerinde gösterilmiştir (Grafik 1).

---

<sup>66</sup> Arkeolojik kazılarda ele geçen tıbbi alet buluntu sayısı oldukça fazladır. Yukarıda değinilenlerin dışında; makas, ilaç tüpleri, ecza kapları, cımbız gibi tıbbi amaçla kullanılan çok sayıda alet ele geçirilmiştir. Bu aletlerle ilgili bkz. Baykan, 2005: 447-452; Canlı, 2019: 29; Kasapoğlu, 2021: 190; Oransay, 2006: 82.

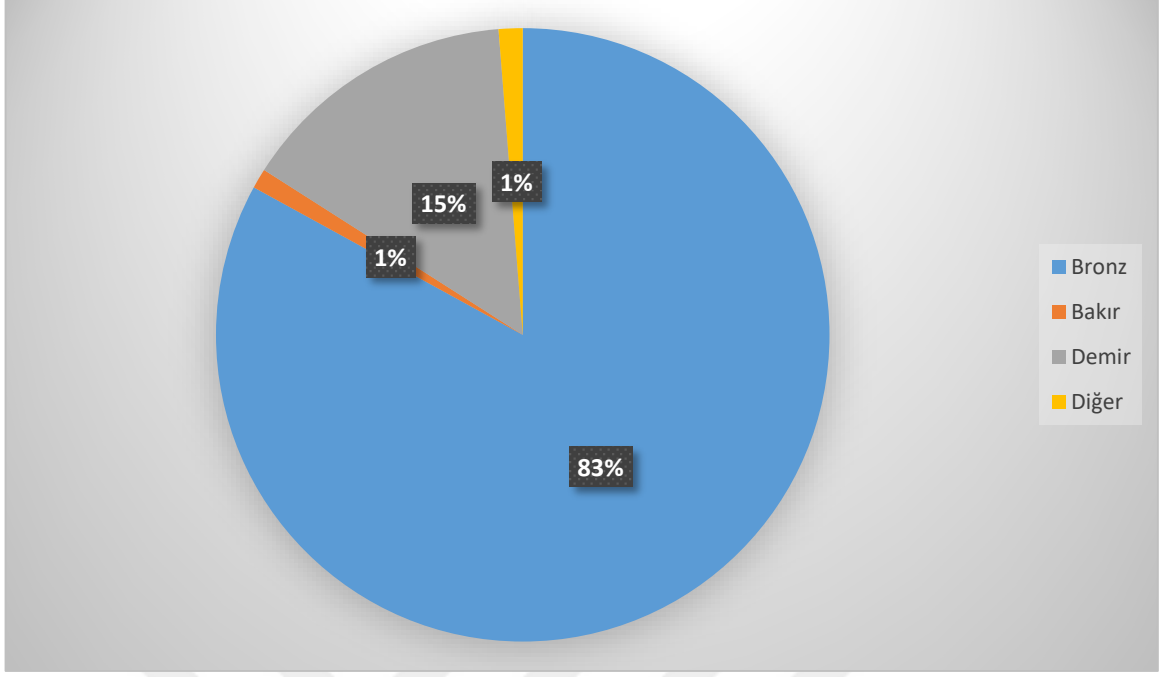
Tablo 10

Anadolu da bulunan Antik Yunan ve Roma dönemine ait jinekoloji ve diğer tıbbi aletler

<b>Alet Adı</b>	<b>Bulunduğu Yer</b>	<b>Malzeme</b>	<b>Ölçüleri</b>	<b>Tarihlendirme</b>	<b>Yayın</b>
Vajinal Spekulum	Nidai Ergün Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk:6.5 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kan Alma Kabı	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Genişlik:5.2 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kan Alma Kabı	Kolophon	Bronz	Yükseklik:11.5 ile 9 cm arası Genişlik:9.2 ile 6.3 cm arası	Roma Çağı	Uzel, 2000.
Kan Alma Kabı	İlter Uzel Koleksiyonu	Serpantim	Yükseklik:3.6 cm Genişlik:6 cm	-	Uzel, 2000.
İlaç Karıştırma Tablası	Ephesos Müzesi	Mermer	Uzunluk:7.6 cm Yükseklik: 1.1 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
İlaç Karıştırma Tablası	Kolophon	Mermer	Yükseklik: 1.2 cm	Roma Çağı	Uzel, 2000.
İlaç Karıştırma Tablası	Parion	Mermer	Uzunluk: 13 Genişlik: 11.2 cm	-	Kasapoğlu, 2021.

Strigilis	Arykanda	Bronz	Uzunluk:15.8 ile 5.8 cm arası	Roma Çağı	Oransay, 2006.
İğne	Alliano	Bronz	-	Roma Çağı	Baykan, 2009b.
İğne	Philadelphia (Gökçeseki)	Bronz	-	Roma Çağı	Canlı, 2019.
İğne	Harput İç Kale Kazısı	Demir	Uzunluk:13.4 cm Genişlik:0.4 cm	-	Aytaç, 2021.
İlaç Kaşığı	Zeugma	-	-	M.S III-IV. yy	Alagöz, 2012.
İlaç Kaşığı	Thyateira	Kemik	-	Roma Çağı	Kara vd., 2017.





Grafik 1. Antik Yunan ve Roma medeniyetlerindeki tıp aletlerinin yapımında kullanılan malzemelerin oransal dağılımı. (Akagündüz, 2022).

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### BİZANS DÖNEMİNDE TIP VE HEKİMLİK

#### 3.1 Bizans Döneminde Tıp

Yeni Roma veya Bizans imparatorluğu, tarihçilerin çoğu tarafından, Konstantinopolis'in M.S 324 yılında Bizans imparatorluğunun eline geçmesi ile yine aynı kentin 1453 yılında Osmanlı Türkleri tarafından alınana kadarki süreç içerisine yerleştirilmiştir. Bizans imparatorluğunun bu on bir yüzyıllık dönem boyunca her anlamda muazzam dönüşümlere uğradığına tanık oluruz. Bu alanlardan biri de tıp olmuştur.<sup>67</sup>

Burada belirtilen tarihsel süreçte, Bizans tıbbını M.S 330'dan 1453'e kadar uzanan bir süre içerisine koyabiliriz<sup>68</sup>. Temkine göre; bu uzun dönem kendi içerisinde tek tip değildi. İki aşamaya ayrılmaktaydı: İskenderiye'ye Arapların girdiği yıl kabul edilen 642'ye kadar uzanan birinci aşama, diğeri ise Konstantinopolis'in tıp pratiğinin merkezini oluşturduğu müteakip dönemi içermektedir (Temkin, 1962:97)<sup>69</sup>. Antik çağ perspektifinden bakıldığında İskenderiye dönemi önemli bir biçimlendirici güç dönemiydi. Bu dönem yalnızca daha önce yapılmış ve bilinenleri sürdürmekle kalmadı, Galenos'un eserlerinden bin yıl dayanacak bir tıbbi sistem yarattı (Temkin,1962: 97). Konstantinopolis tıbbı ise Hristiyan idi. Bir geleneği şekillendirmek yerine onu kabul etti (Temkin, 1962: 97). İskenderiye Okulu M.S 700 yılı yani Arap fethine kadar hayatta kaldı. Süryani ve Araplar İskenderiye tıbbının Konstantinopolis'ten daha doğrudan mirasçılarıydı (Temkin, 1962: 97). Bizans döneminde *De monizm* kavramı, Doğu'nun yanı sıra Batı'nın kavramlarına da derinlemesine girdi ve kendini tıbbı sıkı sıkıya bağladı<sup>70</sup>. Daha ılımlı Olympos tanrıları, Asur Keldani ve Orta Çağ tipinden sonra bir şeytanın birliğine indirgendi ve tıp yarı kutsal bir işlev, bir şeytan çıkarma haline geldi, kilise babalarının çoğu maddi araçları reddetti<sup>71</sup>.

<sup>67</sup> Bizans tarihi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ostrogosky, 2015.

<sup>68</sup> Bizans tıp tarihi ile ilgili bilgi için bkz. Temkin, 1962: 97-115.

<sup>69</sup> Petros Bouras-Vallianatos'da Erken Bizans dönemini iki ana bölüme ayırır: İlk olarak bu dönem, okuyucularının tek bir ciltten oluşan erişilebilir formatta özellikle teşhis ve tedavi amaçlı pratik önerilere başvurmalarına yardımcı olmayı amaçlayan ansiklopedik tıbbi el kitaplarının üretilmesine tanık oldu. Bu eserler daha önceki yazarlardan alıntılardan oluşsa da son zamanlarda yapılan çalışmalar Erken Bizans yazarlarının bir tıp geleneğini şekillendirmede ki ve aksi halde kaotik olan materyali sistematik ve kullanıcı dostu bir forma yeniden düzenlemedeki önemli rolünü vurgulamıştır. Vallianatos, 2020: 5. Bazı araştırmacılara göre ise Bizans döneminde önemli tıbbi gelişmeler görülmez bkz. Erdemir, 2014: 89.

<sup>70</sup> De monizm ile ilgili detaylı bilgi için bkz. BMJ, 1914: 673.

<sup>71</sup> Bkz. BMJ, 1914: 673.

Şifa, bu tür yöntemleri kullanmak, dünyevi şeyleri tanrılaştırmak idi (Resim 26). Bizans ve Orta Çağ'da *de monizm* ve büyü *patoloji* ve *teropotiklerin* temellerini yıktı.



Resim 26. Haluk Perk Koleksiyonu'ndan Şifa Tası. Ağız kısmında ki yazıtta ; “Sağlıkla kullan bunu Hanımefendi, uzun yıllar boyunca” yazmaktadır (Perk ve Paksoy, 2011).

Vegetti'ye göre; Bizanslılar kendilerinden önce olan tıp bilgisini Hristiyanlık ile harmanlamışlar (Vegetti, 1998: 87-98). Strohmaier'e göre ise; Bizans tıbbı Hellenistik dönemin farklı tıp ekollerinden yola çıkılarak oluşturulmuş ve Hipokrat'ın dört sıvı teorisini nefes ile birleştirerek geliştiren Galenos anlayışı üzerine kurulmuş bir anlayıştır (Strohmaier, 1998: 98). Durak'a göre ise Bizans tıbbı, Hristiyan inanç sistemine bağlı kilise denetiminde işleyen evre ve dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikteki Hipokrat, Galenos, Dioskorides çalışmalarının izlendiği evre olmak üzere başlıca iki evre üzerine

incelenmektedir (Durak, 2015: 155)<sup>72</sup>. Buradaki görüşlerden anlaşılacağı üzere Bizans tıbbi iki aşamada gelişimini göstermektedir. Birinci aşama antik tıp bilgisi ikinci aşama ise Hristiyanlık olmuştur fakat Bizans tıbbi antik tıp bilgisine körü körüne bağlı kalmamış, daha çok yeni dinin getirmiş olduğu Hristiyan öğelere göre şekillenmiştir.

### 3.2 Bizans Dönemi Hekimliği ve Bizanslı Hekimler

Bizans imparatorluğunda çok sayıda hekimin varlığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Kaynakların yanı sıra bazı kitabeli mezar taşlarının varlığı da bunu desteklemektedir (Resim 27).



Resim 27. Günümüzde Berlin DDR Müzesi'nde sergilenen, İstanbul'da bulunmuş hekim İoannesin mezar taşı (Klaus Wessel, Rom-Byzanz-Russland, 1957).

Bizans'ta hekimler "*palladius*", "*iatros*", "*iatroshistes*", "*iatromaiiai*" ve "*iatronai*" (ebeler), "*arkhiatrus*" (halk hekimi), "*arkhiatrus tes poleus*" (belediye hekimi) gibi isimlerle adlandırılırdı (Göymen, 2019: 63). Eyice'ye göre; Saray hekimine "*aktouarius*" ünvanı verilirdi (Eyice, 1958: 668). Özellikle Bizans hekimleri üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında ağırlıklı olarak imparatorluk tarihinin daha erken dönemlerine odaklanıldığı

<sup>72</sup> Koray Durak'a göre; M.S 200'lerde de (Galenos döneminde), tılsım ve büyü tıbbı sık sık girmiştir. Bu dönemde her zaman var olan tılsım ve büyü daha kabul edilir hale geliyor. Ayrıca tarihçi, edebiyatçı ve filozoflarında tıp eğitimi aldığı görülüyor. Bizans döneminin bir diğer özelliği ise medikal reçetelerin oldukça yaygın olmasıdır. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Durak, 2021.

görülmektedir<sup>73</sup>. Bizans hekimleri tedavide ilaçların yanı sıra muskaları da alternatif iyileştirme metodu olarak kullanmışlardır. Bizans'ta hekimlik denilince bir diğer önemli figür azizler olmuştur. Azizlerin dinlerine düşkünlüğü, alçakgönüllü yaşantıları gibi sebepler insanlar arasında kutsal kabul edilmelerine neden olan nitelikler arasındadır. Köroğlu'na göre; Azizlerin, İsa Peygamber ve Eski Ahitte isimleri geçen diğer peygamberler gibi mucizeler gösterip insanları tedavi edeceklerine inanılmaktaydı (Köroğlu, 2005: 242). Bunlar arasında yer alan; Aziz Simeon Stylites, Anargyrio, Antonius, Kosmas ve Damianos önemli aziz hekimlerdendir (Köroğlu, 2005: 244; Morrisson, 2014: 255)<sup>74</sup>. (Resim 28).

Bizanslı hekimler anatomi alanında önemli bir buluş yapamamışlardır. Yalnızca iki damarı adlandırdıkları bilinir. Erdemir'e göre; Bizans'ta fizyoloji ile ilgili bilgiler de azdır. Antik çağlarda kabul edilen, balgam (soğuk ve nemli), sarı safra ( sıcak ve kuru), kara safra (soğuk ve kuru), kan (sıcak ve nemli) dört humor teorisine inanılırdı (Erdemir, 2014: 89)



<sup>73</sup> Çalışmalar için bkz. Baldwin, 1984: 15-19; S.A. Harvey, 1984: 87-93; J. Duffy, 21-27; A. Kazhdan, 1984: 43-51.

<sup>74</sup> Bu konu ile ilgili tarihçi Prkopoios şunu aktarmaktadır: Konstantinopolis'te oldukça dik bir yamaçta Aziz Kosmas ve Damanios'a adanmış bir tapınak vardı. İmparator Iustinianus'un ağır bir şekilde hastalanmış ve hekimler onu öldü saymıştır. Tam bu esnada azizler ona göründü ve imparator umulmadık bir şekilde sağlığına kavuşmuştur. İmparator azizlere şükran duygularını sunmak için onlara adanmış tapınağı bütünüyle değiştirmiş, büyütmüş ve güzelleştirmiştir. Tıp sanatına üstün gelen hastalığı olan kişiler, düz kayıklarla koyu kat ederek bu tapınağa getirilmişlerdir. Prokopios, 1984: 33-34.

Resim 28. XII ve XIII. yüzyıldan, Azizler Kosmas ve Damianos ikonası. Kastoria, Bizans Müzesi, env. AK 417/89'dan aktaran: Strati, 2015: 22.

VI ve VII yüzyıllar arasındaki Bizans tıbbının Galenos ile birlikte Dioskorides de görülür. Dioskorides bu tarihlerde büyük bir farmakoloji uzmanı olarak çalışmıştır. “Materia Medica” adlı eserin Konstantinopolis’te yer alan prenses Juliana Anicia için M.S 500 civarlarında hazırlanmıştır (Bakır ve Ülgen, 2017: 18). Bizans tıbbi el yazmaları ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda<sup>75</sup>, Bizanslı hekimlerin Galenos’un çalışmalarını kopyalamalarının yanı sıra Galenik metinleri kendi pratik deneyimlerinden türetilen yeni gözlemler ile tamamladıkları da görülmektedir. El yazmaları içerisindeki en özel örneklerden biride XIII. yüzyıla tarihlendirilen üzerinde çeşitli tıbbi diyagramların bulunduğu Vindobonensis med. gr 17’dir (Resim 29).

---

<sup>75</sup> Son yıllarda yapılan önemli çalışmalardan biri için bkz.Vallianatos, 2018.



Resim 29. XIII. Yüzyıla tarihlendirilen günümüzde Österreichische Nationalbibliothek, Vienna da yer alan, tıbbi diyagramların gösterildiği el yazması. Vindobonensis med. gr. 17, f. 338r. (Vallianatos, 2018: 210).

### Jacop Psychrestus

Erken Bizans tıbbının en tanınmış hekimleri arasında yer almaktaydı. Jacop Psychrestus oldukça iyi tanı ve tedavi yöntemleri bulunan pagan hekimdi. Jacop Psychrestus bu dönemde arkhiatrus yani halk hekimi olarak hizmet vermiştir. Jacop Psychrestus, hastalarından para almayan, yoksullara yardım edecek zenginleri bulmak için çalışan bir

hekimdi. Jacop Psychrestus döneminde medikal ilaçlar ve hastalıkların tedavileri oldukça ilgi çekiciydi (Bakır ve Ülgen, 2017: 18).

### **Oribasius (M.S 325-400)**

Pergamon doğumlu Oribasius, ünlü pagan İmparator Julian'ın (MS 361–3) arkadaşı ve kişisel doktoru, büyük ölçekli ilaç üreten ilk kişiydi (Vallianatos, 2020: 5)<sup>76</sup>. Anatomi, fizyoloji, patoloji tıbbın temel bilimleri olarak tanındığından beri günümüzde hala tıbbın ana hatlarıdır. Bu dördüncü yüzyılın ikinci yarısında başarılı ve imparator Julian'ın arkadaşı Oribasius'un eserlerine yansıdı (Temkin, 1962: 97). Bazı kaynaklar Julian'ın tek bir resmi iyilik kanıtı olarak, Oribasiusu Konstantinopolis'te bir “quaestor” yaptığını bildiriyor (Baldwin, 1975: 85). İmparator Julianus 363 yılında Antakya seferi sırasında öldükten sonra Oribasius saraydaki desteğini kaybetmiş, Got sarayına sürgün edilmiştir. Hekimlik vasıflarına ihtiyaç duyulduğu için sürgünden yaklaşık altı yıl sonra başkente dönmesine ve hekimlik yapmasına izin verilmiştir (Eyice, 1958: 66; Sarton, 1995: 125). “ Medical Collections” adlı eseri 70 kitaptan oluşmaktadır ve neredeyse üçte biri orijinal olarak günümüze ulaşmıştır. Oribasios, Galenos, Hipokrat külliyatı ve Dioskorides'in yanı sıra Ephesoslu Antyllus Rufus, Soranus ve Archigenes'den de bahseder ( Vallianatos, 2020: 5). Oribasius tarafından alıntılanan yazarlar arasında ilk sırada Galenos yer alır ve Galenos herkesten daha çok alıntılanmıştır (Temkin, 1962: 99). Galenos'a bu denli önem vermesinin bir takım açıklamaları bulunmaktaydı: Orijinal tıp bilimlerinin savunucusu olması, tıp ve felsefeyi birbirine bağlaması bu nedenler arasındaydı<sup>77</sup>. Oribasius'un pratik değil teorik alanı tercih ettiği açıktır (Baldwin, 1975: 89). Hastalıklar ile ilgili çocuk hastalıkları, sütanne seçimi, gebelik takibi, çocuk eğitimi gibi çok sayıda eser kaleme almıştır. Çocuk hastalıkları konusundaki en önemli yazılarını “ Synopsis” adlı kitabında toplamıştır. (Resim 30).

---

<sup>76</sup> Temkinin aktarımına göre Oribasius, Galenos'a hayrandı. Detaylı bilgi için bkz. Temkin, 1962: 99.

<sup>77</sup> Konu ile ilgili bkz. Temkin, 1962: 99.





Resim 30. Oribasius'a ait "Sardiani" adlı eser. (University of Virginia, 2022)

Oribasius'a mal edilen diğer önemli eserler arasında; "Synagogai Iatrikai" adlı ansiklopedisinde kaş, alın, yanak, burun ve kulakların estetik konstrüksiyon yapılabildiğini göstermiştir ((Lascaratos ve Voros, 1998: 1274-1280), "Opthalmika" adlı eserinde göz hastalıklarını tanımlar, tedavi yöntemleri ve göz hastalıkların tedavisinde çeşitli tıp aletlerinin tanımlamalarının yapılması bakımından ayrıca önemlidir, "Remedia Parabilia" adlı eseri ise kolay uygulanabilen tedavileri anlatması açısından önemlidir (Göymen, 2019: 47).

El-Kıftî, bu Bizans hekimini şöyle tanıtır:

*Erken İslam döneminde nahivci Yahya'dan sonra Mısır memleketinde İskenderiyeli bir doktordur. O seçkin bir insandı, tıp sanatında eserler kaleme almıştır. Ayrıca onun, bu sanatın âlimleri arasında meşhur olan birkaç*

künnâş'ı bulunmaktadır. Bu nedenle de o, künnâşlar sahibi olarak tanınmaktadır<sup>78</sup>. (Resim 31).



Resim 31. XIV yüzyıldan resimli el yazmasında Pergamonlu Oribasius, antik Yunan hekim Philippos ile sohbet ederken Cod. 3632'den, f.97 v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya (Mylonas, vd., 2014).

<sup>78</sup> Bilgi için bkz. el-Kıftî, Cemaleddin Ebî'l-Hasan Ali, b. el-Kâzi el-Eşref Yusuf, Kitab Ahbâru'l-Ulemâ' bi Ahbâri'l-Hukemâ', Mısır, 1326: 56'dan aktaran: Bakır ve Ülgen, 2017: 19.

## **Damascuslu Hesychius**

430 yılında Bizans'ta hekimlik yapan Damascuslu Hesychius hakkında çok fazla bilgi yoktur. Bizans kaynaklarında adına rastlamadığımız, Arap hekim El-Razi'nin (850-932) bahsetmiş olduğu VII. yüzyılda İskenderiye'de yaşamış olan Yahudi kökenli Aaron'un orijinali Yunanca yazılmış "Pandectea Medicinae" (Tıbbın Özeti) adlı bir kitabı bulunur.

## **Amidalı Aetius (M.S 480-575)**

Aetius, 480 yılında Amida'da (Diyarbakır) doğmuştur (Acıduman ve Belen, 2008:199)<sup>79</sup>. Eğitimini İskenderiye'de tamamlayan Aetius daha sonra Konstantinopolis'e gitti ve burada I. Iustinianos'un sarayında başhekim oldu (Acıduman ve Belen, 2008: 199; Bakır ve Ülgen, 2017: 20; Erdemir, 2014: 89). Uzmanlık alanı jinekoloji olan Aetius'un I. Iustinianos'un eşi Theodora'nın özel doktoru olduğu sanılmaktadır. İlk Hristiyan Yunan hekim olarak tanımlanan Aetius, "Tetrabiblon" adlı ansiklopedik bir tıp kitabı yazmıştır. "Tetrabiblon", on altı kitaptan oluşmaktaydı ve diğer adı "Libri Medicines" idi. Bu on altı kitap, Galenos, Orbasius, Ephesuslu Rufus, Antyllus ve Soranus gibi yazarların eserlerinden derleme idi. Bu on altı kitabın sekizincisi *oftalmoloji* üzerine idi (Erdemir, 2014: 89). "Tetrabiblon" göz hastalıkları konusunda önemli bir cilde sahipti. Ayrıca kulak burun boğaz ve diş hastalıkları ile ilgili olarak o döneme kadar tanımlanmamış bir takım cerrahi girişimleri içermektedir (Belen ve Acıduman, 2008: 199). Ayrıca başka kaynaklarda bulunmayan *üretrotomi*, *tonsillotomi* ve *hemoroit* tedavisi gibi işlemlere bu eserde yer verilmişti (Belen ve Acıduman, 2008: 199). "Tetrabiblon'da" ayrıca Yahudi peygamberler, Mısır kralları, Hristiyan piskoposlar ve havarilere atfedilen tariflerde vardı (Vallianatos, 2020:6). Aetios'un önemli bir özelliği de teorik konulardan çok, büyüünün de dahil olduğu pratik tedavilere daha çok yönelmiş olması idi. Bizanslı hekime ait bir diğer eser ise jinekoloji dışında difteri ve buna bağlı yumuşak damak felci, *miyokarditi* gibi hastalıkları tanımlayan on altı ciltten oluşan "Biblia İatrika Hekkadeikadır" (Lazaris, Laskaratos ve Lascaratos, 2009: 1310-1317; Eyice, 1958: 661). (Resim 32).

---

<sup>79</sup> Bazı kaynaklara göre 502 ve 575 yılları arasında yaşamıştır. Bkz. Erdemir, 2014: 89.



Resim 32. XIV. Yüzyıldan kalma bir el yazmasında Bizanslı hekim Aetios ve kadın hastaları Cod. 3632, f.97.v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya (Mylonas, vd., 2014).

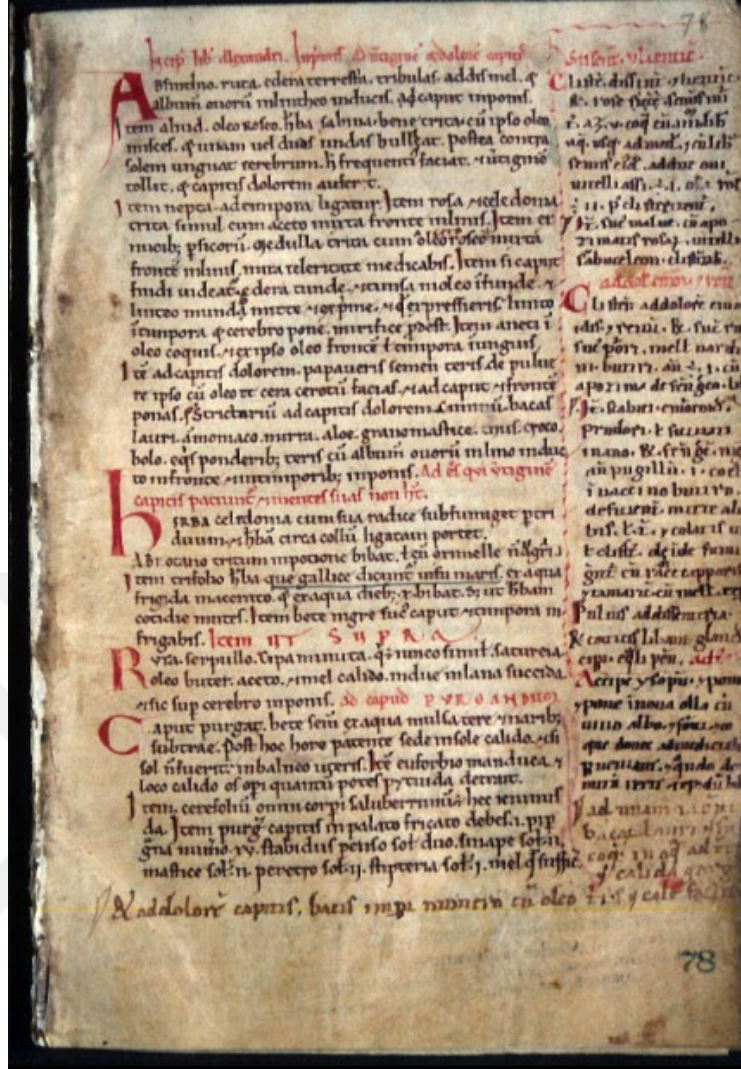
### **Trallesli Aleksandros (525-605)**

Aleksandros, I. Iustinianus (MS 527-65) döneminde çalıştı ve MS 557'de yazan çağdaş tarihçi Agathias'a göre, Küçük Asya'da Lidya bölgesindeki Tralles şehrinden tanınmış bir taşralı aileden geliyordu (Vallianatos, 2014: 337). Aleksandros, Stefan adında ki bir hekimin beş oğlundan biridir<sup>80</sup>. Gezgin hekimlerden olan Aleksandros, gezdiği yerlerde ki tıbbi bilgileri tedavileri öğrenerek bunları derlemiştir. Aleksandros birçok yere seyahat ettikten sonra en son Roma'ya gelmiş ve burada vefat etmiştir. Burada Aleksandros'un bağımsız tavrına dikkat çekmek gerekir. Hatta öyle ki Galenos ile aynı fikirde olmaktan bile çekinmeyen bir karakterdir.

<sup>80</sup> Trallesli Aleksandros'un kardeşlerinin her birisi, kendisi gibi önemli mevkilerde bulunmuştur. Bu kardeşlerden birincisi, Ayasofya'yı yeniden inşa eden iki mimardan biri olan Anthemius aynı zamanda imparatorun baş mimarı ve saray mühendisidir. İkincisi, usta bir gramerci olan ve imparatorluk sarayındaki çocukların eğitiminde yer alan Methodous, üçüncüsü, muhtemelen büyük Iustinianos'a (527-565) danışmanlık yapan ve gününün en bilgili hukukçularından biri olan Olympius, dördüncüsü ise babası ve ağabeyi gibi hekim olup, doğduğu şehirde hekimlik yapan Dioseurus'dur. Erpek, 2003: 35-36.

Trallesli Aleksandros kapsamlı klinik deneyiminin bir sonucu olarak önceden var olan materyali yeni unsurlarla tamamlama konusundaki ısrarlı girişimleri ile işaretlenmiş tıbbi bir el kitabı üretti (Vallianatos, 2020: 6). VI. yüzyıl için önemli bir kaynak olan “Therapeutica” adlı tıp ansiklopedisini yazmıştır (Erpek, 2003: 36). 12 kitaptan oluşan bu ansiklopedik tıp eseri önce Arapçaya sonra Latinceye çevrilmiş ve Lyon’da basılmıştır. “Therapeutica” adlı Ansiklopedi’nin birinci Kitabı’nda; saç ve saç derisi hastalıkları, baş ağrıları, *frenit*, uyuşukluk, epilepsi, *parezi* ve melankoli, ikinci Kitabı’nda; göz hastalıkları, üçüncü Kitabı’nda; kulak ve *parotis* bölgesi hastalıkları, dördüncü Kitabı’nda; *laringeal* ve *faringeal* hastalıklar, beşinci Kitabı’nda; akciğer hastalıkları, altıncı Kitabı’nda; *plörezi*, yedinci Kitabı’nda; mide hastalıkları, sekizinci Kitabı’nda; kolera ve kolikler, dokuzuncu Kitabı’nda karaciğer hastalıkları, onuncu Kitabı’nda; dizanteri ve damla, on birinci kitabı’nda; *genito-üriner* hastalıklar, on ikinci Kitabı’nda; gut hastalığına yer verilmiştir (Erpek, 2003: 36; Vallianatos, 2014: 337). Aleksandros bu eserinin dışında, “Ateşli Hastalıkların Tedavileri”, “Yaralanma ve Travmalar Üzerine”, “Oftalmoloji Tedavileri ve Bağırsak Kurtları Üzerine Araştırma” adlı yazıları da günümüze kadar ulaşmıştır (Erpek, 2003: 35-41; Yurdakök, 2005: 96-97; Bliquez, 2014: 66-147). Aleksandros’un bu kitaplarında; *hemoptizilerde* istirahat, sirke içilmesi, göğse soğuk *kompresler* konması, *pletorik* hastalardan kan alınması gibi tedaviler tavsiye edilmektedir. Aleksandros, *frenitis*’in (*Phrenitis*) bir dimağ hastalığı olduğunu belirtmiş ve bu hastalığı narkotikler vermek, kan aldirmek, sıcak banyo yaptırmak ve şarap içirmek suretiyle tedavi etmeye çalışmış ayrıca eserinde, müşahedeye dayanan mide ve bağırsak hastalıkları hakkında da resimler sunmuştur (Atabek, 1977: 8). Bakır ve Ülgen’e göre; Aleksandros’un önerdiği ilaçların bazıları Bizans eczacılığı için yeni ilaçlardır. Aleksandros, Doğudan gelen *laksatif* tanıtan ilk Avrupalı olmuş, daha sonra ise bunun için ödüllendirilmiştir (Bakır ve Ülgen, 2017: 21) (Resim 33).





Resim 33. Bu terapötik derleme (kesin kanıt olmaksızın) Bizanslı hekim Trallesli Alesandros'a (525-605) mal edilmiştir. (U.S National Library of Medicine, 2022)

### Theophilus Protospatharius

VII. yüzyılda yaşadığı düşünülen fakat hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz bir diğer hekim Theophilus Protospatharius'dur. Eyice imparator Heraklius (610-641) zamanında *protospatharius* (muhafız komutanı) unvanı aldığından bahseder (Eyice, 1958: 662). Dindarlığı için Theophilus'a iki soyadı verildi: Philotheus (tanrıyı seven kişi) ve Philaretus (Erdemli). Bu son soy adlar karışıklığa neden oldu ve tarihçiler yedinci yüzyılda Bizans'ta iki farklı tıp adamının yaşadığına inanıyorlardı. Theophilus ve Philaretus (Androustos, 2007: 1). Theophilus Protospatharius, Hellenistik dönem ünlü doktorlarının çalışmalarına devam etti ve yazılarıyla, IX. yüzyılda kurulan Salerno Tıp Okulu'nun gelişmesine katkıda bulundu (Androustos, 2007: 1). Protospatharius, modern ürolojinin

orijinal öncülerinden biri olarak kabul edilebilir (Resim 34). Theophilos Protospatharius idrarın rengi ve muhtevası üzerinde çalışan hekimlerden biriydi (Erdemir, 2014: 90). Ayrıca “İnsan Bedeninin Doğası Üzerine” ve “Sphygmon (Nabız)”, “Peri Ouron (İdrar)” ve “Peri Diakhorematon (Gaita)” adlı eserleri vardır (Bayat, 2016: 142).



Resim 34. XIII. yüzyıldan kalma bir el yazmasında üroskopi şişesi tutan Theophilos Protospatharius.

(Stringfixer, 2022)

### **Atinalı Stephanos**

550-630 yılları arasında yaşadığı düşünülen Stephanos'un Theophilos Protospatharius'un öğrencisi olduğu varsayılır. Önce İskenderiye'de daha sonra imparator Herakleios'un (610-641) daveti üzerine Konstantinopolis'te çalıştı (Pioreschi, 2004: 82). Hakkındaki bilgiler bir Yunanca el yazmasında yer almakta ve kesinlik taşımamakla birlikte, felsefe eğitimi aldığı ve filozof hekim olarak nitelendirildiğidir (Touwaide, 2012). Hipokrat, Galenos ve Aristoteles üzerine şerhler yazmış ayrıca teoloji, astronomi, astroloji ve simya üzerine eserler vermiş ve ilaçların ateş üzerindeki etkilerini araştırmıştır (Erdemir; 2015:

238; Pioreschi, 2004: 82). Ayrıca yapmış olduğu tıbbi çalışmalar idrar ve idrarın hastalık teşhisinde kullanımı üzerinedir (Touwaide, 2012)<sup>81</sup>.

### **Paulus Aeginate**

620-680 yılları arasında yaşayan hekim Aeginiea adasında doğmuştur. Oribasius, Amidalı Aetius ve Trallesli Aleksandros hekimler gibi Bizans tıbbında uzun süre etki yaratan Bizans'ın en ünlü hekimlerinden biridir.

İskenderiye Tıp Okulunda okumuş olan Paulus, mesanenin *kateterize* edilmesi, *trakeotomi* ve nazal poliplerin çıkarılmasını uygulayan harika bir cerrah olarak biliniyordu (Besciu, 2009: 36). Kötü huylu tümörleri diğerlerinden ayırdı, kansere adını veren oydu (Besciu, 2009: 36). Tedavide rektal ve vajinal spekulumu kullandı. Karaciğer apsesini doğru bir şekilde tarif etti ve tedavi için kata ter kullanmayı düşündü (Besciu, 2009:36). Lenf nodu tedavisi, rahim ve meme tümörlerini kaldırma konusunda uzman olarak bilinir (Besciu, 2009: 36) (Resim 35).

En önemli eseri “Epitomes İatrikes Biblio Hepta” (Latince adıyla Epitomae medicae libri septem)’dir. Bu eser yedi ciltlik bir tıp ansiklopedisidir ve 1528’de orijinal Yunanca olarak basılmıştır (Bakır ve Ülgen, 2017: 21). Bu ansiklopedi; hijyen, ateşli hastalıklar, hastaların tanımı, cerrahi hastalıklar, yaralar ve hastalık tedavisi gibi konuları ele almıştır (Erdemir, 2014: 89). Cerrahi ile ilgili aktardıkları kendisinden sonra gelen Arap hekimleri için önemli kaynak olan Paulus, Bizans hekimleri arasında en fazla tanınanlardandır (Resim 36)<sup>82</sup>.

---

<sup>81</sup>Stephan’dan önce değişik dallarda eserler vermiş hekimlerde bulunmaktadır. Örneğin; M.S 500 civarında Konstantinopolis’te çalıştığı bilinen ve bu süreçte büyük bir üne kavuşan Jacob Psychrestusun, teşhis ve tedavi yöntemleri olağanüstü kabul edilmiş ve pagan çevreler tarafından “kurtarıcı” olarak adlandırılmıştır. Jacob Psychrestus şehirden maaş alırdı ve bu durum onun bir devlet hekimi olduğu anlamına gelmekteydi. Şamlı Hesyehius (M.S 430), Aselepiodotus ve Palladius tıp hekimlerinin babası kabul edilmekteydi. Aeginalı Pavlus’un çağdaşı olan Yahudi Aaron, Yunanca bir “Tıp Özeti” yazmış ve çiçek hastalığının mükemmel tanımını yapmıştır. Eser daha sonra Arapça ve Süryaniceye çevrilmiştir (Pioreschi, 2004: .80-81). 640-642 yılları arasında yaşayan İskenderiyeli Ioannes ise bir tıp yazarıdır. Ioannes, Hippokrat ve Galenos’un yapıtları üzerine yazılar kaleme almıştır. Ioannesin yazıları Arapça ve Latince tıp metinlerinden bilinir Nutton, 1991: 509-519.

<sup>82</sup> Sophronius (634) Josephe yazdığı mektubunda, bu dönemde hastalıkları ve tedavileri için ödeme isteyen doktorlara güvenilmemesi gerektiğini tartışır. John Alexandra’da (640) Paulus gibi şehrin Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra İskenderiye’de kaldı ve Arap tıbbı üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Onun Galenos’un “On Altı Kitabı’nın” (Sixteen Books) özü yalnızca Arapça çeviri olarak günümüze ulaşmıştır. Latince tercüme olan “Hippokrat Salgınları Üzerine Yorum” ve “Galen Tıp Tarikatları Üzerine Yorum” son yıllarda yayınlanmıştır. Nicholas; İmparator Philippicus (711-713) döneminde Konstantinopolis’te tıp dersleri vermiştir. IX. yüzyılda yaşayan hekim Nicetas ise bir dizi eski cerrahi ilmi toplamıştır Pioreschi, 2004: 85- 95-96.





Resim 35. Ameliyatla ilgili altıncı kitabın ön sayfası (1567'de basılan Latince çeviriden alınmıştır. (Diamandopoulos, vd., 2007)



Resim 36. XIV. yüzyıldan kalma resimli el yazmasında, Bizanslı hekim Paulus Aeginete (solda) ve Antik Yunan hekimi Menemachos ile görülüyor, Cod. 3632, f.90.v. Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya (Mylonas, vd., 2014).

### **Leo the Iatrosophist**

Selanik başpiskoposu Leo Teophile (829-842) ve imparator III. Michael (842-867) zamanında yaşayan Iatrosophist, matematik, astroloji ve tıp üzerine yazılar yazmış ayrıca Bizans döneminde kullanılan mekanik düzeneklerin ve optik telgrafın icadı ona atfedilmiştir (Prioreschi, 2004: 86). Anatomi alanına odaklanıp dikkate değer bir bölümünü cerrahiye ayıran, dönemin ameliyatlari ve teknikleri hakkında bilgi veren “*Synopsis Iatrike*” (Tıbbın Özeti) adlı çalışmasında kendisinden önce gelen Oribasius, Aetios ve Paulus’un çalışmaları yer alır. 70 sayfadan meydana gelen bu eser, kapsamından dolayı bir derleme olarak nitelendirilmiştir (Prioreschi, 2004: 86-87; Bliquez, 2014: 22). Iatrosophist aynı zamanda günümüzde hala var olan ve yayımlanan “İnsan Varlıklarının Karakteristikleri Üzerine” adlı bir eserde yazmıştır (Prioreschi, 2004: 86).

### **Teophanes Nonnus**

913-956 yılları arasında yaşadığı düşünülen Nonnus'un hakkında çok az şey bilinmektedir. Saray hekimi olduğu düşünülmektedir. İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un hazırlattığı *De Ceremoniis* (Seremoniler Kitabı)'in tıpla ilgili bölümü Theophanes Nonnos'un hazırladığı düşünülür (Prioreshi, 2004:86). “*Epitome*” veya Latince “*Epitome Medica*” ya da “*Epitome de Curatione Morborum*” başlığı adı altında bilinen bir tıp el kitabı yazmıştır (Prioreshi, 2004: 86).

### **Shabtoi ben Abraham (Donnolo)**

Güney İtalya'da 925 dolaylarında Otranto yakınlarındaki Oria'da doğan ve 982 den sonra ölen Donnolo olarak bilinen bir Yahudi olan Sbatoi ben Abraham Bizans'ta yaşadı. 12 yaşında Arap akıncıları tarafından esir alındı, astronomi, astroloji ve tıp okudu. Büyük olasılıkla İbranice ve muhtemelen Arapçaya ek olarak Yunanca ve Latince biliyordu (Prioreshi, 2004: 87). Solerno Okulu'nun efsanevi kurucuları arasında adının geçtiği Donnolo, 970 yılı civarında sadece Yunanca malzemenin İbranice bir versiyonu olan karışımlar kitabı olarak bilinen bir “*Materia Medica*” kitabı yazdı (Prioreshi, 2004: 89). Donnolo kitabın ön sözünde İsraili doktorlara, İsrail ve Bizans'ın bilgeliğine göre ilaç dağıtma sanatını öğretmek için tasarladığını söylüyor (Prioreshi, 2004: 89)<sup>83</sup>.

### **Michael Psellus**

Symeon Seth ile birlikte XI. yüzyılın önde gelen figürlerinden biri olan Psellus, 1018 de Nicomedia'da doğmuş, Konstantinopolis'te kendini geliştirmiş ve 1078'den sonra ölmüştür. Tıp da dahil olmak üzere çeşitli konularda yazıları bulunmaktadır (Prioreshi, 2004: 89). Bayat, hastalıklarla ilgili “*Didaskalia Pantodape*” (Tıp Üzerine) adlı hastalıklar sözlüğü ve tıbbi bir dille ele aldığı “*Omnifara Doctrina*” (Hamam Üzerine) adlı eserlerinden bahseder (Bayat, 2010: 143). Eyice ise Psellus'un yazdığı düşünülen ondan fazla tıp eserinin olduğunu fakat bu eserleri Psellus tarafından yazılıp yazılmadığının şüpheli olduğuna değinir (Eyice, 1958: 663).

---

<sup>83</sup> X. yüzyılda Mercurius, nabız üzerine bir eser yazdı. Aynı yüzyılda veya XI. yüzyılda adı bilinmeyen bir yazar İbn Al Gazar tarafından gezginler için “*Vaticum*” başlıklı Yunanca ve Arapça metne çevrilmiştir. Çalışma çiçek hastalığı ve kızamığın dikkate değer tanımlarını içermektedir Prioreshi, 2004: 96.

### **Symeon Seth**

Symeon, VII. Michael (1071-1078) döneminde gelişme gösteren Arapçadan Yunancaya yaptığı çevirilerle tanınmaktadır. En önemli eseri, birçok oryantal ilacın adının geçtiği ve ilk kez Yunanca olarak çevrilen çeşitli gıdaların iyileştirici güçleri hakkındadır (Prioreshi, 2004: 90; Besciu, 2009: 37). Philosophica “*Kai İatrika*” adlı bir botanik sözlük ve “*Synopsis Peri Ouron*” adlı idrar üzerine bir eser yazmıştır (Prioreshi, 2004: 90; Erdemir, 2015: 239).

### **Nicephoros Blemmydes**

1197-1272 yılları arasında yaşamıştır. Bizans edebiyatçıları, filozofları ve coğrafyacıları arasında en iyi bilinenlerden biri olan hekim, simya üzerine bir kitap yazdı. Blemmydes on üç farklı idrar rengini tanımlamıştır. Çalışma ayrıca idrarın incelenmesinden sonra ulaşılan tanıya göre uygun tedavi önlemlerini de içermektedir (Prioreshi, 2004: 96-97).

### **Micheal Italicus**

XII. yüzyılda Konstantinopolis’teki Pantokrator manastırında tıp eğitmenliği yapmıştır. Orada verdiği derslerde Hipokratt ve Galenos geleneğini takip etmiş ayrıca hastalıkları gösterebilmek için burada yatan hastaları vaka örneği olarak kullanmıştır. İtalicus’un öğrencisi olan Theodora Prodromus, çiçek hastalığının doğru tasvirini yapmasıyla bilinir (Prioreshi, 2004: 91).

### **John Chumnus 1320**

Aynı konuda daha sonraki bir yazar tarafından kullanılan gut hakkında bir kitap yazdı. Ayrıca şahinlerin beslenmesi ve eğitimi üzerine bir inceleme ve muhtemelen köpekler hakkında da bir kitap yazdı (Prioreshi, 2004: 97)<sup>84</sup>.

### **Ioannes Aktouarios (Ioannes Zachatias Aktuarios)**

Andronicus III Paleologus’un (1328-1341) saray hekimi olup, büyük Bizans doktorlarının sonuncusu olarak kabul edilmektedir (Resim 37).

---

<sup>84</sup> Meletius’un tıp uygulamaları da bilinmektedir. Bu çalışmalar, V-VII-IX ve XIII. yüzyıl aralığına konulmaktadır. Fakat XIII. yüzyılda yayınlanan el yazmalarından biri onu XIII. yüzyıla yerleştirmektedir. “İnsan Anayasası Üzerine”, “İnsan Dokusu Üzerine” olarak adlandırılan neredeyse tamamen önceki tıbbi ve dini yazarların alıntılarından oluşan bir teoloji anatomisi ve fizyoloji incelemesi yazmıştır. Bir keşiş olduğu söylenen Meletius, tıbbın gelişimini dini inancına göre görmektedir. Meletius, Hipokratt yorumcusu olarak bilinir Prioreshi, 2004: 98.



Resim 37. Ioannes Zakharias Aktouarios'un şurup reçetelerinin bulunduğu bir metine eşlik eden ilaç kabını tutarken kurgusal temsili. Bononiensis 3632, v. 218a, XV. yüzyılın ortası, Bibliotheca Universitaria di Bologna, İtalya (Vallianatos, 2020).

Hayatı hakkındaki bilgilerimiz, George Lekapenos, Michael Gabras ve İoannes Zachatias'ın kendi yazışmalarından gelmektedir (ODB, 1991: 1169). Aktouarios, Arapça tıp kitaplarının çevirilerine ek olarak genellikle en önemlileri olarak kabul edilen üç eser yazdı. Birincisi uzun bir tıp el kitabı olan "*Medical Epitome*", Bizans donanmasının komutanı olan ve tıbbı canlı bir ilgi duyan Alexios Apokaukos'a adanmıştır (Vallianatos, 2016: 391). Ayrıca üroskopi üzerine kapsamlı bir inceleme olan "*On Urines*" (İdrarlar Üzerine) adlı kitabı yazmıştır. Eser yedi kitaba ayrılmıştır. Birinci kitap, Ioannes'in dereceli bir idrar şişesinin belirli bölümleriyle ilgili çeşitli idrar özelliklerinin tanımını sağladığı bir giriş kısmı görevi görür (Vallianatos, 2016: 392). (Resim 38).





Resim 38. Bir el yazmasında Ioannes, One Urines adlı eserinin giriş cümlesinden türetilen üzerinde yazılı bir slogan olan idrar şişesini tutarken, Bononiensis 3632, XV. Yüzyıl, f. 20v. Università di Bologna, Biblioteca Universitaria di Bologna (Vallianatos, 2020).

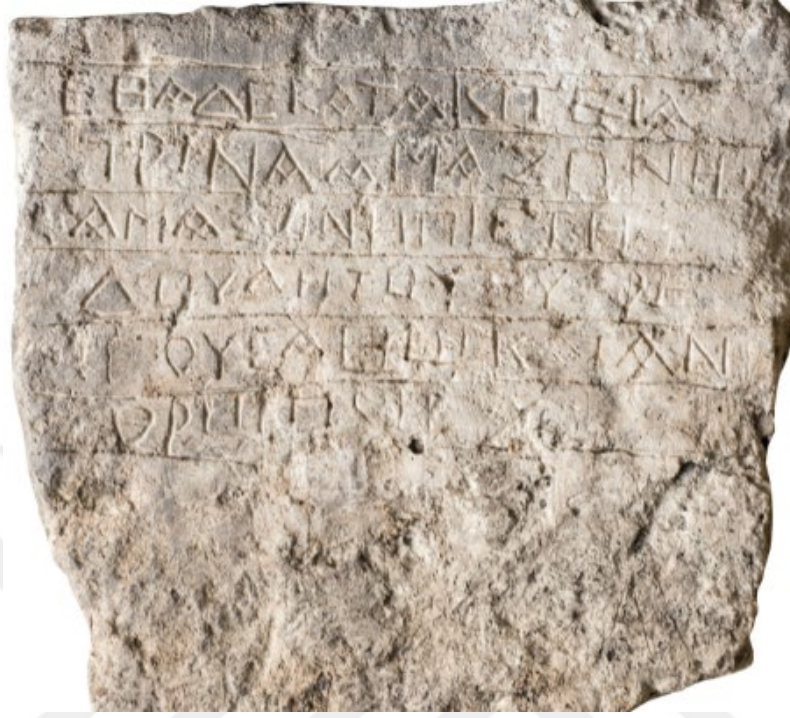
Sonraki iki kitap çeşitli hastalıkların teşhisiyle ilgilidir, dört ve beşinci kitaplar etiyoloji ile ilgilidir. Ioannes orada bir hastalığın çeşitli nedenlerini açıklıyor ve idrarın doğasını yaş, cinsiyet, zaman, yer ve egzersizle ilişkilendiriyor. Son iki kitap (Altıncı ve Yedinci Kitaplar), belirli idrar kategorilerini belirli organlarla ilişkilendirerek *prognoz* ile ilgilenir, böylece hekim bir dereceye kadar kesinlik ile bir *prognoz* sağlayabilir (Vallianatos, 2016: 392).

Galenos'un vaka öyküleri Ioannes'in vaka öyküleri için ideal bir model oluşturmuştur. Çalışmalarından "*De Urinis*", yedi kitapta toplanmış olup, yazarın kendi gözlemlerini ve özellikle de Galenos'u esas almaktadır (Erdemir,2014: 89). Bu çalışmanın ilk kitabı idrarın farklı çeşitlerinden, fizyolojiden, ikinci ve üçüncü kitaplar, tanıdan, dört ve beşinci kitaplar, *etiyojiden*, altı ve yedinci kitaplar ise *prognozdan* söz etmektedir (Erdemir, 2014:89; Vallianatos, 2016: 393). Altı ciltten meydana gelen "Tedavi Yöntemleri" adlı kitabı ise Bizans kaynaklarının en kapsamlı ve son örneğini olması bakımından önem taşımaktadır.

Palailogoslar döneminde Ioannes Zachatias Actuarius dışında kaynaklarda çok sayıda hekim ismine rastlamaktayız <sup>85</sup>.

<sup>85</sup> Palailogoslar döneminde geçen hekim isimleri 2008 yılında bir tez çalışmasına konu olmuştur. Tarihler, kronikler, aziz hayatları, mektuplar, şiirler, satirler, Patrikhane sicilleri, manastır kayıtları ve typikonlar gibi dönemin tıbbi olmayan eserlerinde adı geçen hekimlere baktığımızda; Manuel 1270-1274, Metaxopoulos 1272, Michael 1272, Theodoros Argyropoulos 1272, Perdikkas 1280, John 1281, Kabasilas 1282-1296, John

Burada üzerinde durduğumuz erkek hekimlerin yanı sıra Bizans döneminde kadın hekimlerinde varlığı da bilinmektedir (Resim 39).



Resim 39. IV ve V. yüzyıla tarihlendirilen bir kadın hekime ait mezar steli, İstanbul Arkeoloji Müzeleri. (Pera Müzesi, 2015)

Edebi metinler ve kitabeler, geçimlerini eşleriyle birlikte veya bireysel olarak bu mesleği icra eden kadın hekimlerin varlığından söz etmektedir. Kadınlar için bu meslekte çalışmak Bizans'ta ilk kez karşılaşılan bir olgu değildir. Antik Yunan ve Roma'da birçok kadın hekim vardı (Καλλιοπη Αακ Μπουρδαρα, 1989: 121). Dönemin yasal kaynakları kadın hekimleri

---

Theognostos 1283-1289, Evangelios 1293-1297, Pepagomenos 1295-1332, John Zacharias 1299, Gregorios Chioniades 1295-1315, John Chalazous 1314, Jakobos Maroules 1320, Barankatos 1321-1328, George Chrysokokkes 1321-1366, Demetrios Maroules 1322, Ioannikios 1322-1323, George Hagiomnetes 1323, Manuel Koullourakes 1324, Andronikos Zacharias 1327, Barus 1329/30-1360, Kalarchon (1330-1340), Demetrios Chlomos (1339), Theodoros (1348), George Gabrielopoulos Kydones (1348-1383), Konstantinos Taronites (1354) Stefanos (1359), Konstantinos Meliteniotes (1362), Angelos Kalothetos (1362), Syropoulos (1370), Theopemptos (1391), Loukas (1394), Manuel Holobolos (1399-1403), John Kaloeidas Antiocheitis (1400), Kappadox Charsianites (1401-1414), Nathanael (1405-1406), Onokentios (1414), Petros (1414), Libistros (1414), Pepagomenos (1414), Konones (1414), Nikephoros Doukas Malakes (1415 ya da daha öncesi), Chalazas (1415), Doukas Chalibereas (1415), Demetrios Pepagomenos (1415/1416-1450), Angelos (1416 öncesi), Meletios (1425), Jakobos (1425/1430-1481), Zoanes (1428-1455), Taronas (1430 öncesi), Ioannes Romanakes (1432 öncesi), Theodoros Laskaris (1442), Demetrios Laskaris Angelos (1442-1466), John Panaretos (1448-1453), Antonios Pyropoulos (1448-1453), Branas (1450), Nicholas Eparchos (1481), Markianos (XIII. yüzyıl), Demetrios (XV. yüzyıl), Andreas Eparchos (XV. yüzyıl), Isidoros (XV. yüzyıl), Ioannes (XV. yüzyıl veya öncesi). Konu ile ilgili detaylı çalışma için bkz. Tabur, 2008.

ilgilendiren yasaları düzenler. Kullanılan terimler şunlardır: ιατρίνη , ιάτραίνα , ιατρομαία . “ αρχιιάρηνα ” terimleridir. Soudan’ın sözlüğünde sadece “ ιατρίνη ” terimi geçmektedir. “ ιάτραίνα ” teriminin ebelik görevlerini yerine getiren kadın anlamına geldiği kaynaklarda, özellikle yazıtlardan açıkça anlaşılmaktadır (Καλλιόπη Αακ Μπουρδαρα, 1989: 121-122). Ebelik, antik Yunan ve Roma’da kadın hekimlerin uyguladıkları tek uzmanlıktı fakat yıllar içerisinde kadın hekimlerin faaliyetleri jinekoloji alanına da yayıldı (Gkegkes, vd; 2017: 894). Bizanslı kadın hekimlerin erkek meslektaşlarıyla aynı ücreti alıp almadığı konusu belirsizdir fakat Pantokrator manastırı *typikonunda* imparator Ioannes Komnenos, birçok detayda, doktorların ve hastanenin yardımcı personelinin parasal ve 'aynı' ödülleri tanımlar (Καλλιόπη Αακ Μπουρδαρα, 1989: 131-132)<sup>86</sup>. P. Gautier bu ücretlerin gösterildiği bir tablo hazırlamıştır (Tablo 11)<sup>87</sup>.

---

<sup>86</sup> Ozansoy’un “Bizans’ta Tıp ve Kadın Hekimler” adlı çalışmasında geçen bazı kadın hekim isimleri şu şekildedir: Ebe Stephanis, Thekles, Ebe Elpis, Ebe Parias, Phanostrate, Sosannas ve Basilis. Detaylı bilgi için bkz. Ozansoy, 2005: 167-178.

<sup>87</sup> Özellikle “Bizans edebiyatı” üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Bizans Tarihçisi Siren Çelik, Bizans edebi geleneğini yansıtan bir takım şiirleri topladığı, “Bizans Şiir Antolojisi” adlı eserinde, Psellos’un iyambik vezinle yazmış olduğu bir tıp eserine yer vermiştir. Hastalıkların ve benzeri bozuklukların akıcı şekilde anlatıldığı bu eser için bkz. Çelik, 2022: 188-196.



Tablo 11

P.Gatutier'in yorumuyla Bizanslı erkek ve kadın hekimlerin aldığı ücretler

(Καλλιοπη Αακ Μπουρδαρα, 1989: 132).

	άριθμός (υπηρετούντων)	ρόγα	προσφά- γιον	άννονα (σίτος)
πριμμικήριος	2	$7\frac{1}{2}$ νομίσμα- τα χρυσά	$\frac{1}{2}$ νομ.	45 μόδιοι
πρωτομηνίτης	2	7	$\frac{1}{2}$	38
χειρουργός	2	7	$\frac{1}{2}$	38
γιατρός (άνδρική πτέρυγα)	4	$6\frac{1}{2}$	$\frac{1}{3}$	36
γιατρός (γυναικεία πτέρυγα)	2	6	$\frac{1}{3}$	36
γιατρός μονής	2	4	$\frac{1}{4}$	30
γιατρός γυναίκα	1	3		26
νοσοκόμος	16	$2\frac{1}{2}$ (νόμισμα καινούριον)	$\frac{1}{6}$	24
νοσοκόμος γυναίκα	4	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{6}$	24
υπηρέτης	8	4	$\frac{1}{4}$	30
υπηρέτρια	3	4	$\frac{1}{4}$	30

### **3.3 Bizanslı Hekimlerin Aldığı Tıp Eğitimi**

Bizans'ın erken dönemlerinde hekimlerin tıbbi dair mesleki bilgileri nasıl edindikleri hakkında net bilgi bulunmamaktadır. Daha geç dönemde tıp eğitimi hastanelerde yaygınlaşmadan önce hekimlerin usta-çırak yoluyla eğitildikleri ve genellikle mevcut yazma tıp kitaplarından yararlandıkları düşünülmektedir (Sarı, 2016: 118; Erdemir, 2015: 247). Bayat, Bizans imparatorluğunda hekim olabilmek için şu şartların yerine getirilmesi gerektiğinden bahseder: Uzun süre pratik yapmış olmak, devrin büyük hekimlerinin karşısında yapılacak teorik ve pratik imtihanlarda başarılı olmak, serbestçe hekimlik yapabileceğine dair bir vesikaya sahip olmak (Bayat, 2010: 148).

Gezici hekimlere askerlik yapmama ve vergiden muaf tutulma gibi haklar verilmiş, kadın hekimler erkek hekimlerden daha az ücret almış, köle ve serbest hekimler ise mesleklerini kanunlarla kendilerine tanınan geniş yetkilerle icra etmişlerdir (Bayat, 2010: 148). Bizans'ta tıp eğitimi döneminin başlıca eğitim merkezleri olan kütüphanelerde verilmekteydi. Bu dönemde tıp kütüphaneciliği açısından önemli olan pek çok kütüphane, üniversite kütüphaneleri ve manastır yüksekokullarının bünyesinde kurulmuştur. Bizans'ta her yüksekokulun bünyesinde bir kütüphane bulunurdu. Bunları sıralamak gerekirse;

#### **İstanbul Yüksekokulu Kütüphanesi**

Günümüzde Yerebatan sarnıcı ile bakırcılar çarşısı yakınlarındaki bir sarayda yer alan ve tıp eğitimi veren bu okul, bünyesinde yaklaşık 36.500 cilt eser barındırmaktaydı. Homeros'a ait 120 metre uzunluğunda ki yazmalarının da burada olduğu bilinmektedir. Kütüphane ve yüksekokul 726 yılından imparator III. Leon tarafından yakılmıştır (Adıvar, 1953:18).

#### **Bardas Yüksekokulu ve Kütüphanesi**

Konstantinopolis'te İmparator III. Michael'ın dayısı ve imparatorlukta en yüksek mevki olan Cesar (veliahtlık) ve saray mareşalliği unvanlarına sahip olan Bardas tarafından 863 yılında yapılmıştır. Bu okulda tıp dersleri başta olmak üzere felsefe, astronomi, mantık, matematik, diyalektik gibi derslerde verilmekteydi (Adıvar, 1953: 23-25).

#### **Andronikos II Üniversitesi ve Kütüphanesi**

XI. yüzyılın başlarında kurulan bu kütüphanede tıbbi çok önem verilmiştir. Ayrıca burada iki önemli hekim yetiştirilmiştir. Bunlar; Lekapenos ve Iohannes Zacharias'tir.

### **Planoudes Yüksekokulu ve Kütüphanesi**

İmparator Michael Paleologos VIII tarafından 1267 yılında açılan kütüphanenin mezunları askerlik ve hekimlik gibi değişik mesleklerde görev alırlardı.

### **Akametos Manastırı Okulu ve Kütüphanesi**

V. ve VI. yüzyıllarda önemli bir rol üstlenmiş olan bu okulun kütüphanesinde dini eserlerin yanı sıra tıbbi eserler de yer almaktaydı (Mutlu, 1959:39).

### **Hagia Sophia Kilisesin deki Patrikhane Yüksekokulu ve Kütüphanesi**

Hagia Sophia Yüksekokulunun bulunduğu alanda kurulan bu kütüphanede tıp, matematik ve gramer ve felsefe dersleri verilmekteydi bu nedenle kütüphane tıbbi metinler içermekteydi (Mutlu, 1959: 39-40)<sup>88</sup>.

Kütüphanelerin yanı sıra Eyice'den alınan bilgilere göre başkentteki manastır külliyelerinde de eğitime ayrılan yapılar bulunmaktaydı. Örneğin; Myrelaion ve Mangana manastırlarında rahip-hekimlerin olduğu, bazı manastırlarda hekim olabilmek için ne olduklarını açıkça belirtmese de bazı şartlar aranmaktaydı (Eyice, 1958: 670-671). Geç dönemlerde ise tıp eğitimi hastanelerde verilmeye başlanmıştır. İlerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde ele alacağımız Pantokrator manastırına bağlı hastane yapısı bunlardan biridir. Ayrıca Tabur ve Mutlu'dan edinilen bilgilere göre başkentte; İmparator II. Manuel Paleologos hüküm sürdüğü 1391-1425 yılları arasında Katholikon Mouseion diye anılan, içinde bir yüksekokul ve kütüphanenin bulunduğu bir hastane kurmuştu (Tabur, 2008: 34; Mutlu, 1959: 46). Başkentte tıp eğitimi veren diğer hastaneler ise; XIV. yüzyılın başında Sırp Kralı Uros II Milutin (1281-1321) baniliğinde İstanbul'da (Konstantinopolis) kurulan Krales Zenon hastanesi, Katholikon Mouseion ve Krales Zenon'dur (Tabur, 2008: 80-82-90-98; Mutlu, 1959: 46).

---

<sup>88</sup> Bu kütüphanelerin yanı sıra içerisinde tıp dersleri verilen ve tıp kitaplarının bulunduğu diğer kütüphaneleri Adıvar ve Mutlu şöyle aktarmaktadır: Manastır Yüksekokulları ve kütüphaneleri, İmparator II. Manuel Yüksek okul ve Kütüphanesi ve Photios'un Kütüphanesi. Detaylı bilgi için bkz. Adıvar, 1953: 23-51; Mutlu, 1959: 42.

### 3.4 Bizans'ta Görülen Hastalıklar

Anadolu, Balkanlar, İtalya, Yunanistan, Suriye ve Kuzey Afrika gibi oldukça geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş olan Bizans imparatorluğu, tarih boyunca çeşitli hastalık ve salgınlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bizans döneminde; solunum yolu hastalıkları, çeşitli anemi türleri, epilepsi, paraziter hastalıklar, ortopedik ve romatizmal hastalıklar, psikiyatrik rahatsızlıklar, trabom ve alkolizm gibi birçok hastalık yaygındı (Nephrol, 1997: 217; Bakır ve Ülgen, 2017: 28-32; Atak, 2019: 335-341). Diğer çok ciddi ve nispeten sık görülen hastalıklar arasında; mani, gut, kanserli tümörler, ülser bulunmaktaydı (Nephrol, 1997: 217). Kayıtlardan edinilen bilgilere göre bazı imparatorlar artrit, gut, vücutta su toplanması, kalp ve verem gibi rahatsızlıkları bulunmaktaydı ayrıca IV. Mikhael'in saralı olduğu bilinmektedir (Yurdakök, 2005: 93). Bizans'ta hızlıca artan nüfus, göçler, savaşlar neticesinde çeşitli salgın hastalıklarda baş göstermiştir. Bunlar yaygın olarak sıtma, cüzzam ve vebadır. Cüzzam hastalığının Tanrı'dan gelen bir hastalık olması nedeniyle cüzzamın ancak aynı kutsal güç tarafından iyileştirilebileceğine inanılmıştır. Cüzzam, Kutsal kitaplarda İsa'nın mucizeleri arasında yer almış ve Bizans resim sanatına konu olmuştur (Resim 40).



Resim 40. Cüzzamlı bir hastanın İsa tarafından iyileştirilmesi, Andrews Diptiği, IX. yy. Victoria and Albert Museum, Londra. (Yüzgüller Aarsal, 2008).

Kutsal kitaplarda anlatılış biçimi şu şekildedir:

*İsa dağdan inince O'nu büyük topluluklar izledi. Bir cüzzamlı yaklaşıp, 'Ya Rab, istersen beni pak kılabilirsin' diyerek O'nun ayaklarına kapandı. İsa elini uzatıp ona dokundu, 'İstiyorum, pak ol' dedi. O anda adam cüzzamından paklandı. İsa, 'Sakin kimseye bir şey söyleme' dedi, 'Ama git kendini rahibe göster, tanıklık için onlara Musa'nın buyurduğu sunuyu sun (Matta 8: 1-4; Markos 1: 40-45; Luka 5: 12-16).*

Tarihsel süreç içerisinde birçok uygarlık ve bölgede sirayet etmiş salgın bir hastalık olan veba Bizans'ta çoğu kez kendini göstermiştir. Kutsal kitaplarda, cüzzam gibi vebanın da insanlara Tanrı tarafından ceza olarak gönderildiğine inanılırdı. Bunun sebebi kutsal kitaplarda özellikle Eski Ahit de İsrail oğullarının isyankar davranışlarından dolayı "size veba gönderirim" diye tabir edilen cezalandırma ifadesi tanrının insanlara verdiği çok büyük bir afet olduğunu düşündürmesidir (Varlık, 2011: 175).

Veba ilk defa ilk defa Pelusium'da Mısırlılar arasında görülmüş sonra ikiye ayrılarak bir kolu İskenderiye'ye ve Mısır'ın geri kalan bölgelerine, diğer kolu ise Filistin'e sıçramış ve oradan da bütün dünyaya yayılmıştır (Prokopius, 2002: 238). Bizans döneminde veba salgınının ilk olarak İustinianus zamanında (M.S. 541-543) yayılma gösterdiği bilinir. Veba salgını ilk olarak her zaman sahil yerleşim yerlerinde ortaya çıkmış oradan iç bölgelere yayılmış ve iki yıl sonra baharın ortasında İstanbul'u kuşatmıştı. Prokopius vebaya yakalananlarda görülen belirtileri şu şekilde aktarmıştır:

*Kimileri rüyalarında korku saçan hayaletten kaçınmak için telaşla uyandıklarında başuçların da ayakta duran yaratığın ellerinde acı çekiyorlardı veyahut kehanette bulunan bir sesi duyuyorlar ve kendilerine ölmesine karar verilenlerin isimlerini fısıldıyorlardı. Çoğunluk kendilerini kaygıyla uyandıran bir görüntünün veya rüyanın bilincinde olmaksızın vebanın pençesine düşüyordu. Bazıları daha uyanır uyanmaz, bazıları yürürken, bazıları da ne yaptıklarının farkında olmadan bedenlerini kavuran ani bir ateşle yanıyor gibi hissediyorlardı. Böyle durumlarda vücut renginde bir farklılaşma görülüyordu; ateşin vücuda saldırısı dalgalıydı, süreklilik*

*taşıymıyordu. Ateşin ortaya çıkmakta isteksiz davrandığı hastalığın başlangıç aşamasında bedenin hiçbir yerinde şişkinlik yoktu. Bundan ötürü akşama değin ne hastalar ne de onları muayene eden hekimler tehlikeli bir şüpheye kapılmışlardı. Bu vesileyle hastalarla ilişki içinde olanların vebadan öleceklerini düşünmemeleri son derece doğaldı. Fakat kimilerinin aynı gün, kimilerinin ise sonraki gün ve takip eden diğer günlerde de geri kalanların vücutlarında kabarcıklar ortaya çıkmıştı. Bu şişkinlikler vücudun karın altı kısımlarında, koltuk altlarında, bazılarının da kulak kenarlarında ve kalçalarının değişik yerlerinde oluşmuştu (Prokopius, 2002: 239-240).*

Zaman içerisinde hastalığın seyri değişmiş, kişiden kişiye farklılaşmaya başlamıştır. Bazıları derin bir komaya girerken bazıları da şiddetli hezeyanlara kapılmıştı, bazıları ise hastalığın karakteristik semptomlarından acı çekmişti (Prokopius, 2002: 240). Iustinianus zamanındaki veba kadar etkisi olmasa da Bizans imparatorluğunun değişik zamanlarında veba salgını tekrardan baş göstermiştir. Bunlar;

- İmparator II. Iustinian (669-711) zamanında Anadolu'daki pek çok yerde büyük bir veba salgını baş göstermiştir. Yapılan bir habere göre, (abartılı olabilir) dünya nüfusunun üçte biri yok olmuştur.
- İmparator Philippikos (711-713) döneminde hıyarcıklı veba türünde bir salgın hastalık ortaya çıkmıştır.
- İmparator III. Leon (717-741) devrinde 725 yılında başta Mezopotamya (Irak) olmak üzere bir veba salgını baş göstermiş ve ağır tahribat bırakmıştır.
- İmparator III. Leon zamanında 729 yılında veba salgını yeniden yayılmaya başlamıştır.
- V. Konstantinos (741-775) döneminde 745 yılında kuraklık nedeniyle büyük bir kıtlık ve açlık başlamış, arkasından da hıyarcıklı veba baş göstermiştir. Anlatılanlar göre bu veba salgını en çok tahribata el-Cezîre bölgesinde sebep olmuş, sonuçta 400.000 insan hayatını kaybetmiştir. Salgın hastalık sadece doğuyu etkisi altına almamış, batıda da birçok insan telef olmuştur.
- V. Konstantinos zamanında 754 yılında pek çok yerde baş gösteren hıyarcıklı veba sonucunda birçok insan hayatını kaybetmiştir.

- İmparator II. Nikephoros Phokas (963-969) devrinde, hükümdarın tahta çıkmasından bir yıl sonra Kilikya seferi esnasında Bizans ordusunda veba salgını ortaya çıkmış ve Tarsus fethedilmeden geri dönülmüştür.
- İmparator II. Nikephoros Phokas döneminde 965 yılında, Tarsus ve civarında kıtlık ve açlık sonucunda veba salgını meydana gelmiştir. Bir rivayete göre bu salgın esnasında Tarsus'ta günde 300 kişi hayatını kaybetmiştir.
- İmparator II. Nikephoros Phokas döneminde 969 yılında, hükümdarın Antakya ve Halep üzerine yaptığı bir sefer esnasında ordusunda veba salgını baş göstermiştir.
- İmparator VI. Mikhail (1056-1057) zamanında Irak'ta büyük bir kıtlık, ardından ağır bir veba salgını ortaya çıkmıştır. Çok sayıda insanın öldüğü bu vebadan sonra Mısır'da da şiddetli bir veba salgını baş göstermiş ve buradan Suriye, el-Cezire bölgesi, Irak (Musul), Arabistan (Hicaz), Yemen ve diğer bölgelere yayılmıştır (Bakır ve Ülgen, 2017: 31-32).

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### BİZANS DÖNEMİ HASTANE KURUMLARI VE HASTANELERİN İŞLEYİŞ TARZI

Bilinen ilk hastanelerin *Asklepeionlar* olabileceğinden daha önceki bölümlerde bahsetmiştik. Hasta, düşkün ve bakıma muhtaç insanlar için yapılmış olan bu tapınaklar, dönemin tedavi merkezleri olarak karşımıza çıkmaktaydı. Bizans döneminde bu kültürden bazı unsurların, değişen inanç sistemine bağlı olarak uyarlandığını görürüz. İlah Asklepios'un kurtarıcı sıfatı, Hristiyanlık ile birlikte İsa'nın bir adı olmuş, İncil'de adı geçen, iki körün gözlerinin açılması, cüzzamlı ve yatalak hastanın iyileştirilmesi gibi bazı mucizeler bu sıfatın içerisinde yer almıştır (Resim 41-42). Bu mucizelerden iki körün gözünün açılması mucizesi kutsal kitaplarda şöyle anlatılmaktadır:

*Ve İsa oradan geçerken, iki kör: Ey Davud oğlu, bize merhamet eyle, diye çağırarak onun ardınca gittiler. Ve eve varınca, körler yanına geldiler; İsa onlara dedi: Bunu yapmağa kudretim olduğuna inanıyor musunuz? Körler kendisine: Evet ya Rab, dediler. O zaman İsa: Size imanınıza göre olsun diyerek gözlerine dokundu. Onların gözleri açıldı. Ve İsa: Sakın kimse bunu bilmesin, diye onlara sıkı tembih etti. Onlar ise çıktılar ve bütün memlekette bunu yaydılar (Matta 9: 9-10).*





Resim 41. Milano Katedral Hazinesinden Fildişi Kitap Kapağı ( V. Yüzyıl) İsa'nın İki Körün İyileştirilmesi (Farm2.static.flickr, 2022)



Resim 42. Üzerinde İsa'nın kör adamı iyileştirme mucizesinin yer aldığı fildişi kutu, VI. yüzyıl, Yenikapı Marmaray kazıları (Pıtarakıs, 2021).

Bizans dönemi tıbbına dair birçok bilgiye sahip olmamıza karşılık, Bizans hastanelerine, hastane düzenine, işleyiş tarzına dair eldeki bilgilerimiz kısıtlıdır. Mevcut kaynaklar o dönemin hastanelerine dair bize az bilgi vermektedir. Günümüze gelebilen kaynaklar arasında; Bizans manastırlarının nasıl idare edileceklerini ve uymaları gereken şeyleri belirten yönetmelikler olan *typikonlar* ve azizlerin hayatlarının ve mucizelerinin anlatıldığı *vita* denilen menkıbeler, Bizans hastaneleri ve bunların işleyiş tarzı hakkında bilgi veren kaynaklardır. Şüphesiz bu kaynaklardan en önemlilerinden biri P. Gautier tarafından 1974 yılında yayınlanan, Konstantinopolis'teki Pantokrator hastanesinin *typikonudur*.

Bizans dönemi sağlık kurumlarının manastır kuruluşları ile doğrudan bağlantısı olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumu somut temellere dayandırmak için

manastırların taşıdığı anlamlara kısaca bakmak gerekir. Bizans manastırları, her kesimden insan ve onların hayatlarını güven ve kutsal bir kurum içinde uygun bir ortam sağlarlar. Gözden düşen siyasi kişiler için onlara ömür boyu sığınabilecekleri bir barınaktırlar. Dullar için inzivaya çekilebilecekleri bir yer aynı zamanda toplumun “öteki” diyebileceğimiz daha az şanslı kimselerine eklemek ve şarap sunan yerlerdir. Görüldüğü üzere Bizans manastırları toplumun her kesimindeki halk için farklı anlamlar ifade etmektedir. Bizans manastırlarında görülen bu philanthropik<sup>89</sup> anlayışa bağlı olarak, bazı yapıların ortaya çıktığını görürüz. Philanthropik işlevli yapıların en başında sağlık kurumları ve bu türden ek yapılar gelmektedir (Erdoğan, vd., 2009b: 36). *Ksenon, nosokomeion, orphanotropheion, gerothropheion* gibi İsa'nın yaşamıyla sık sık özdeşleşen bu sağlık kurumları çoğunlukla manastırların içerisinde yer almıştır. Aşağıda değinileceği üzere bu sağlık kurumlarının işlevi ve işleyişi hakkında çeşitli görüşler söz konusudur.

Hristiyanlık yayıldıktan sonra ilk hastanelerin dördüncü yüzyıl içerisinde kurulmaya başladığı tahmin edilmektedir (Eyice, 1986: 5). Horden, hastanenin “kurumsal sağlık bakımından bugün tarihçiler için Geç Klasik Antik Çağ'ı işaret eden ve Galenizm'in kesintisiz sürekliliğini dengelemek için bir yenilik sağlayan tek gelişme” olduğunu iddia eder (Horden, vd., 2009: 266'dan aktaran: Kapsambelis, 2011: 30 ). Öte yandan Nutton, hastanelerin “daha önce değilse de Geç Antik Çağ'a kadar izlenebileceğini” öne sürer (Nutton, 2004: 311). Miller'a göre; IV. yüzyıl sonlarına ait tıbbi tesisler, yoksullara özellikle de yabancı olarak tanımlanan evsiz göçmenlere hizmet etmek üzere tasarlanmıştır ( Miller, 1984: 58). Belki buradan hastane mi yoksa hayır kurumu mu sorusu akıllara gelebilir. Ferngren, kilisenin ilk zamanlarından itibaren cemaat merkezli bir model üzerinde etkili hayır kurumu organizasyonu olmasaydı, hastanenin başarısının imkansız olacağını ileri sürerken, Risse ise hizmetlerinin tıbbi bakıcılar tarafından sağlanıp sağlanmadığına bakılmaksızın, Hristiyan refah sistemi içinde sıkı bir şekilde kök salmış olan Bizans hastanelerinin dini doğası olduğuna katılır (Ferngren, 2009: 126; Risse, 1999: 122).

Banyo yapmayı, giyinmeyi içeren bakımlar daha sonra *spoudaioi* ve *philponoi* gibi kilise yardımcılarının veya tıbbi görevlilerin emirlerini içerecek olan profesyonel meslekten olmayan kişiler tarafından gönüllü olarak hem Hristiyanlara hem de Hristiyan olmayanlara sunuldu. Hristiyanlara yönelik zulüm sona erdikten sonra, hastaların bakımının sağlandığı hem laik hem de dini çeşitli hayır kurumları kurulmaya başlandı (Kapsambelis, 2011: 31).

---

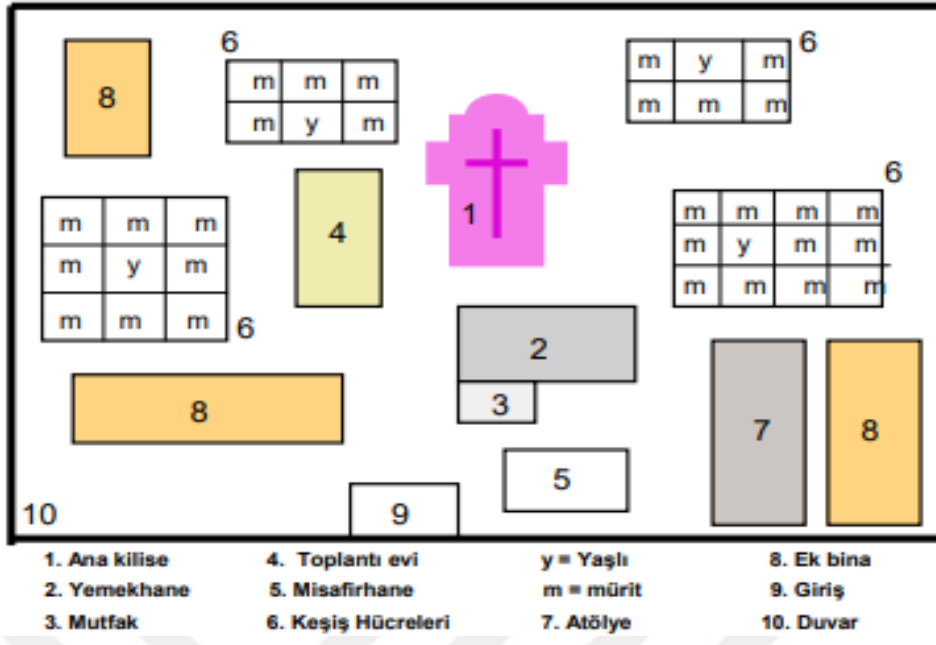
<sup>89</sup> *Philanthropia* kelimesi insan sevgisi ve hayırseverlik anlamlarını taşımaktadır.

Ferngren, sınırın her zaman bulanık olduğunu söylese de genel olarak bu kurumların iyileştirmeden çok bakıma odaklandığına inanıyor (Ferngren, 2009: 145). Hastanenin kökeninin Hristiyan hayır kurumuna dayandığına inanan Nutton, özellikle Hristiyanlığın çeşitli hayır hizmetleri ve şifa sağlayarak, rakip dinler arasında kendisine bir öncelik konumu sağladığını iddia ediyor (Nutton, 1984: 9). Crislip, hastanenin aralarında büyük Basil’inde bulunduğu piskoposların manastır birimlerinin sağlık bakım sisteminin kilisenin geleneksel hayır işlerine dahil edilmesiyle ortaya çıktığını savunur (Crislip, 2005: 140). Görüldüğü üzere hastaneler yalnızca tedavi amaçlı değil, bir çeşit sosyal yardım kurumu olarak da planlanmış ve böylelikle İncilin öğretilerine uygun hareket edilmeye çalışılmıştır. Temkin, hastanenin doğuşunun manastır idaresinde ve Doğuda ki manastır kurumları tarafından sağlanan organize tıbbi bakımda görülebileceğini savunur (Temkin, 1991: 162). Crislip şunları belirterek bu görüşe katılır: “Kendi araştırmamdan, hastanenin manastır sağlık sisteminin ve ilgili mal ve hizmetlerin kuramsal uzantısı olarak anlaşılabilmesi açıkça ortaya çıktı” (Crislip, 2005: 100). Talbot’a göre; hastaneler açık ocaklarla veya portatif metal mangallarla ısıtılan özel olarak döşenmiş odalardan meydana gelmekteydiler (Talbot, 1999: 159-176). Manastır kurumlarında mahremiyete önem verildiğinden dolayı, herkesin girebildiği sosyal kurumlar olan hastanelerin, manastırın çevre duvarının dışında tasarlandığı görülebilir (Plan 3)<sup>90</sup>.

---

<sup>90</sup> Bizans manastırlarının ortaya çıkışı, işleyiş tarzı ve içerisinde yer alan diğer birimler için bkz. Talbot, 1999: 161-178; Tiryaki, 2007: 49-65; Doğan, 2003, 73-89.





Plan 3 Koinobitik örgütlenmede manastırın birimleri (Roilidis, 1997-1998: 164'den aktaran: Tiryaki, 2007).

Hastaların bakıldığı ve tedavilerinin uygulandığı bu hastane yapılarına *nosokomeion* veya *ksenon* uymaktadır. *Ksenodocheionlar* ise; Hristiyanlık öncesi antik devirlerde karşımıza çıkan, yol kavşaklarında kurulmuş, misafirhanelerdir<sup>91</sup>. *Gerokomeionlar*, yoksul ve yaşlılar için kurulmuş evlerdir. Konstantinopolis Patria'sına göre, bu yapılar IV. yüzyıl gibi erken bir tarihte Konstantinopolis'te kuruldu ve başkentte en az yirmi yedi *gerokomeionun* var olduğu kaydedildi. Bunların en iyi bilineni Pantokrator manastırındakiydi (Kazhdan, vd., 1991: 848). *Nosocomium*; bakım ve hasta evleri, *orphanotrophium*; kimsesizler için kurulan yetimhaneler, *brephotrophium*; fakir çocukların barınmasını sağlamak için kurulan yapılar, *ksenodocheion pestiferorum*; vebalılar evi gibi sosyal işlevli isimler dönem kaynaklarında yer almaktadır (Bennett, 2017: 27; Miller, 1997: 4-5-24-29). Miller; Bizans hastanelerinin Doğu Roma toplumunun güçlü kesimlerinden destek gördüğünü, hem kamu görevlileri hem de özel hayırseverler olarak imparatorlar, resmi kilisenin piskoposları, manastır liderleri, laik

<sup>91</sup> Uzluk ve Terzioğlu *ksenodocheion*'un işlevi ve anlamı ile ilgili şunları aktarmaktadır: *Ksenodocheion* kelimesinin Latinceye tercümesi *domus hospitum*'dur. Eski Yunanlılar misafirlerine kendi yatak odalarının bulunduğu katın altındaki misafir odalarını tahsis ederlerdi. Bu oda Latince *Hospitalia* olarak geçerdi. Aynı tabir Romalılarda "*Ksenon*" olarak kullanılırdı ki özel olarak hastane manasına gelirdi. Mesela Doğu Roma imparatorluğunda Iustinianos'un Codex'inde (VI,4,4,2) şu cümleler yer alır. ".....hasta esrini ihmal ederek kendisi tedavi etmeyen veya bir (Latince-*Ksenoneme* yani hastaneye) göndermeyen kimseler....." Böylece misafir odası deyiminden, *ksenodocheion*, bununda Latinceleştirilmesiyle, Hristiyan hastanelerine verilen *hospital* (*hospes*-misafir) isminin ortaya çıktığı görülür Uzluk ve Terzioğlu, 1969: 630.

aristokratlar ve yüzyıllar boyunca hem erkek hem kadınlara yatak, pansiyon, bakım ve bakımı sağlayabilecek güvenli kurumlar aradıklarından söz eder ( Miller, 1984: 53). Yalnızca hastaların sağlığına kavuşmasını sağlayabilmek için tasarlanan Bizans hastaneleri, ilk Bizans kaynaklarında, hayırsever kurumları tanımlamak için yukarıda da değinilmeye çalışıldığı gibi kademeli olarak kesin anlamlar kazanan birçok farklı terimde kullanıldı. Bundan dolayı yalnızca hastaneleri belirtmek için kullanılan *ksenon* ya da *nosokomeion* gibi kelimeler, Bizans hayırsever kurumlarının oluşum aşamalarında daha genel anlamlara sahip olabilirler (Miller, 1984: 53). Fakat buna rağmen *ksenon* teriminin anlamı ve yapının işlevi yıllar içerisinde ihtiyaca göre değiştiğinden dolayı Miller ve Bennet gibi bazı araştırmacılar bu dönüşümün kilit noktasının belirlenmesinin mümkün olmadığından bahseder ( Miller, 1997: 35; Bennett, 2017: 30). Mali açıdan Bizans *ksenonlarının* sundukları tedavi için bir ücret talep etmediklerini varlıkları boyunca hayırsever kurumlar olarak karakterlerini koruduklarını ve masraflarını imparatorluk ve kilise fonlarından ayrıca varlıklı vatandaşların bağışlarından karşıladığını biliyoruz (Kapsambelis, 2011: 35-36). Bizans yazarlarının, Bizanslılara tıbbi hizmet veren kurumlardan bahsederken kullandıkları bu terminoloji, terimlerin çağrışımlarının zaman içerisinde değişmesi ve ismi belirtilen kurumların hepsinin sunduğu hizmetlerin paralel olması nedeniyle durumun belirsiz ve kafa karıştırıcı olduğunu söyleyebiliriz.

#### 4.1 Başkent Konstantinopolis'te Yer Alan Bizans Hastaneleri

Bizans toplumunun çeşitli hastalıklarla boğuştuğunu ve bu hastalıkların arasında artan nüfus, savaş gibi sebeplere bağlı olarak, veba ve cüzzam gibi çeşitli salgın hastalıkların olduğunu da belirtmiştik. Bu nedenle Bizans toplumunun sakinlerine tıbbi hizmetler sağlayan kurumların varlığı kaçınılmaz olmuştur. Bu sağlık kurumlarının hem Konstantinopolis'te hem de büyük taşra şehirlerinde var olması şaşırtıcı değildir. Bizans'ın Konstantinopolis'te erken dönem *ksenon* yapılarına dair birinci kaynak, imparator Iustinianus'un tarihçisi olan Prkopoios'dur. Ortaçağ kentinin tipik ve en çok rastlanan binaları arasında sayabileceğimiz kiliseler, manastırlar, hayır kurumlarını listeleyen en önemli X. yüzyıl kaynağı Patria'dır<sup>92</sup>. Konstantinopolis sağlık kurumları için bir diğer önemli kaynak R. Janin'in, 1969 yılında yayınlanan, "La geographie ecclesiastique de l'Empire byzantin, I, Le siege de Constantinople et le patriarcat oecumenique, III: Les eglises et les monasteres" adlı eseridir. Feridun Uzluk ve Aslan Terzioğlu tarafından 1969 yılında yayınlanan "İlk Hristiyan Hastaneleri ve Sağlık Tesisleri" adlı makale, Timothy S. Miller'in 1984 yılında DOP'da yayınlanan "Byzantine Hospitals" adlı makalesi, Semavi Eyice'nin 1986 yılında yayınladığı "Bizans Hastanelerine Dair" adlı makalesi, Timothy S. Miller'in 1997 yılında yayınlanan "The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire" adlı kitabı, Petrus Gyllius'un 1997 yılında yayınlanan, "İstanbul'un Tarihi Eserleri" adlı kitabı, David Bennett'in 2017 yılında yayınlanan "Medicine and Pharmacy in Byzantine Hospitals, A study of the extant formularies" adlı kitabı, Paul Magdalino'nun ilk baskısı 2012 yılında yayınlanan "Ortaçağda İstanbul, Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi" adlı kitabında, Konstantinopolis'te yer alan günümüze ulaşamayan ve ulaşmış Bizans dönemi *ksenon* yapılarını öğrenmekteyiz. Yukarıda değindiğimiz Bennett'in çalışmasında bu *ksenonlar* tarihsel olarak tablo şeklinde verilmiştir (Tablo 12).

---

<sup>92</sup> Hastaneler ve lokasyonları üzerine yaptığımız araştırmalarda, Konstantinopolis Patria'sı üzerine yapılmış olan çalışmalar; Theodorvs Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, Arno Press: 1975 ve Alberth Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn: 1988'den ayrıca Alberth Berger'in 2017'de GABAM'da vermiş olduğu "Patria ile Konstantinopolis'i Gezme: Bir Bizans Seyahat Rehberi ve Sakıncaları" adlı konferanstan yararlanılmıştır.

Tablo 12

Başkent Konstantinopolis'te yer alan Bizans hastaneleri ve kurulduğu yıllar (Bennett, 2017).

<i>xenôn</i>	<i>century</i>											
	5	6	7	8	9	10	11	12	13 <sup>†</sup>	14	15 <sup>‡</sup>	
Arkadios		ca. c. 6										
Basilikos <sup>*</sup>										ca. c. 12		
Christodotes		ca. c. 6										
Euboulos		ca. c. 5-6										
Evergetes							c. 11					
Forty Martyrs								c. 12				
Glabas									c. 13			
Irene <sup>*</sup>			ca. 800									
Isidore		early c. 6										
Kosmidian		ca. c. 5-6										
Krales										early c. 14		
Lips						early c. 10						
Mangana									ca. 1050			
Markianos <sup>*</sup>		ca. c. 5										
Myrelaion							c. 10					
Niphon										early c. 14		
Panteleemon <sup>b</sup>			end c. 6									
Pantokrator								mid c. 12				
Paschentios							not known					
Petriton								mid c. 10				
Sampson <sup>*a</sup>		ca. c. 6										
Theophilos					c. 9							

Chronology above is based on source or estimated:

<sup>†</sup> Latin occupation of Constantinople, 1204-1261.

<sup>‡</sup> Fall of Constantinople, 1453.

<sup>\*</sup> Reference in *De ceremoniis* I. 32 (ca. 957-959 [?]).

<sup>a</sup> It is not certain that this was a *xenôn*; it may have been an epithet for an unknown imperial foundation.

<sup>b</sup> Also called the *Narses*, but see Janin 1969: 560-561.

<sup>c</sup> Destroyed by fire in the Nike revolt of 532 and rebuilt afterwards.

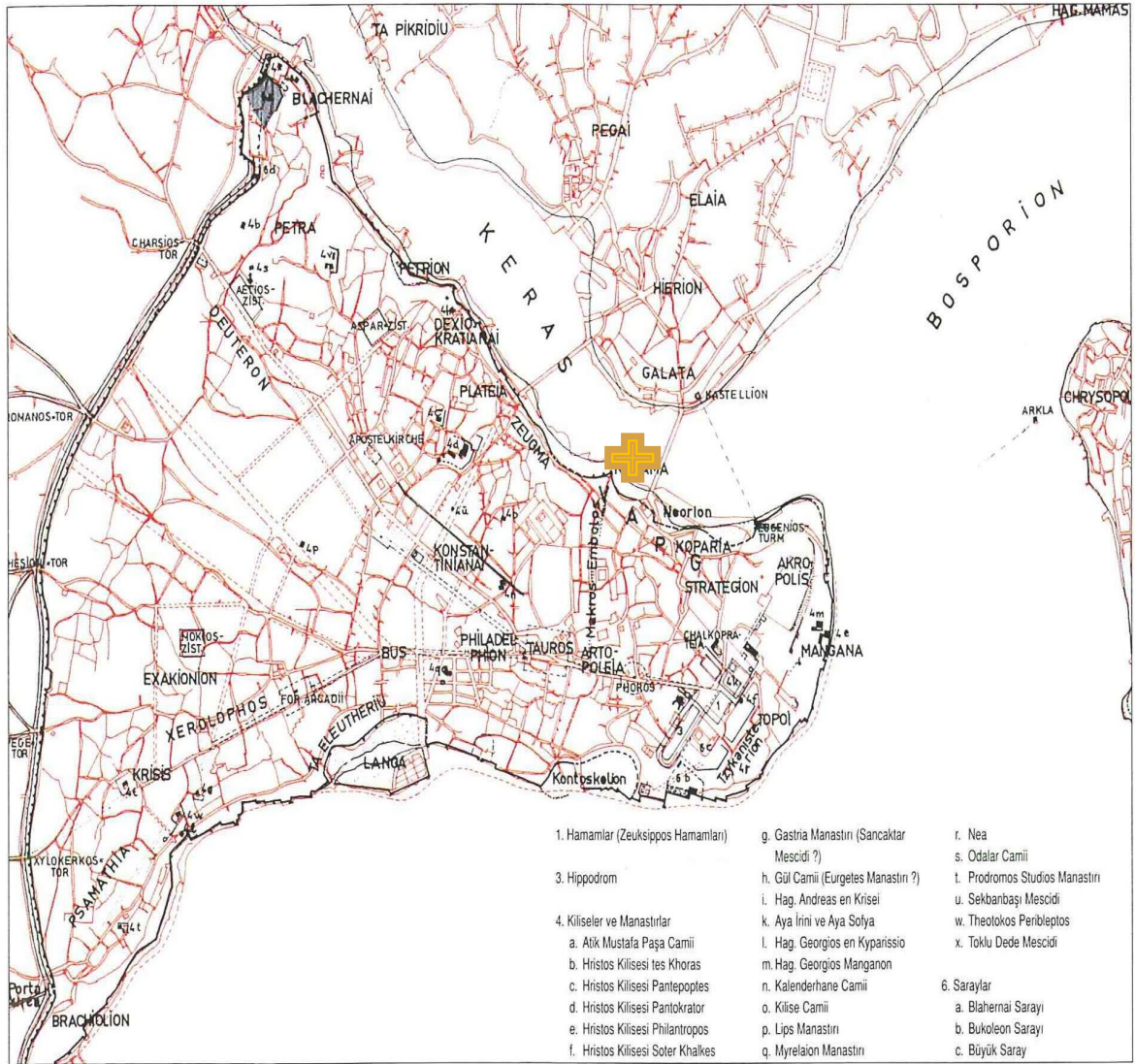



Tabloda gösterilen *ksenonların* neredeyse hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Büyük çoğunluğunu yukarıda ki kaynakların aktarımından öğrenmekteyiz.

#### 4.1.1 Günümüze Ulaşamayan Ancak Kaynaklar Yoluyla Varlığını Bildiğimiz Ksenonlar

Bizans imparatorluğunda çok sayıda hastane tesis edilmiştir. Yalnız Konstantinopolis'te otuz beş hastanenin varlığından kaynaklar söz etmektedir (Uzluk ve Terzioğlu, 1969: 639). Janin (1882-1972), başkentte *ksenon ksenodocheion* ve *nosokomeion* ayrımı yapmadan yirmi sekiz adet hasta bakımının yapıldığı yapıyı tanımlamıştır (Bennett, 2017: 21).

Palladios'un ifadesine göre 400 senelerinde İstanbul Patriği olan Chrysostomus başkentte birçok *ksenon* (hastane) inşa ettirmiştir fakat bu hastanelerin binaları hakkında net bir bilgi yoktur ( Miller, 1984: 55; Eyice, 1968: 681; Uzluk ve Terzioğlu, 1969: 637). U. Craemer da Chrysostomus'un 410 senesinde İstanbul'da bir *ksenodochium* tesis edildiğini yazar (Uzluk ve Terzioğlu, 1969: 637). Chrysostomus kurmuş olduğu bu sağlık tesislerinde Ceaseria'da Basileios'un kurmuş olduğu müesseseyi örnek almış ve daha da ileri giderek *ksenodochium* içindeki hastalara bakılan kısımları ayırarak *nosocomiumlar* tesis etmiştir (Miller, 1984: 55, Eyice, 1986: 6, Uzluk ve Terzioğlu, 1969: 637). **St. Irene**, Perama (Balıkpazarı) semtinde kurulmuş bir hastaneydi (Harita 3). Hagia Sophia'nın ünlü *oikonomusu* Hosios Markianos tarafından 450 civarında kurulmuştur. Constantelos burayı şehirdeki bilinen en eski hastane olarak adlandırıyor (Miller, 1997: 91-92). Janin bu hastanenin konumu hakkında bilgi verir. St Irene *ksenonu* günümüzde Balık pazarı semtinde ve denize yakın yerdedir (Janin, 1969: 564) (Harita 4).



Harita 3.  ile gösterilen nokta St. Irene ksenonu olası konumu (Müller-Wiener, 2001).

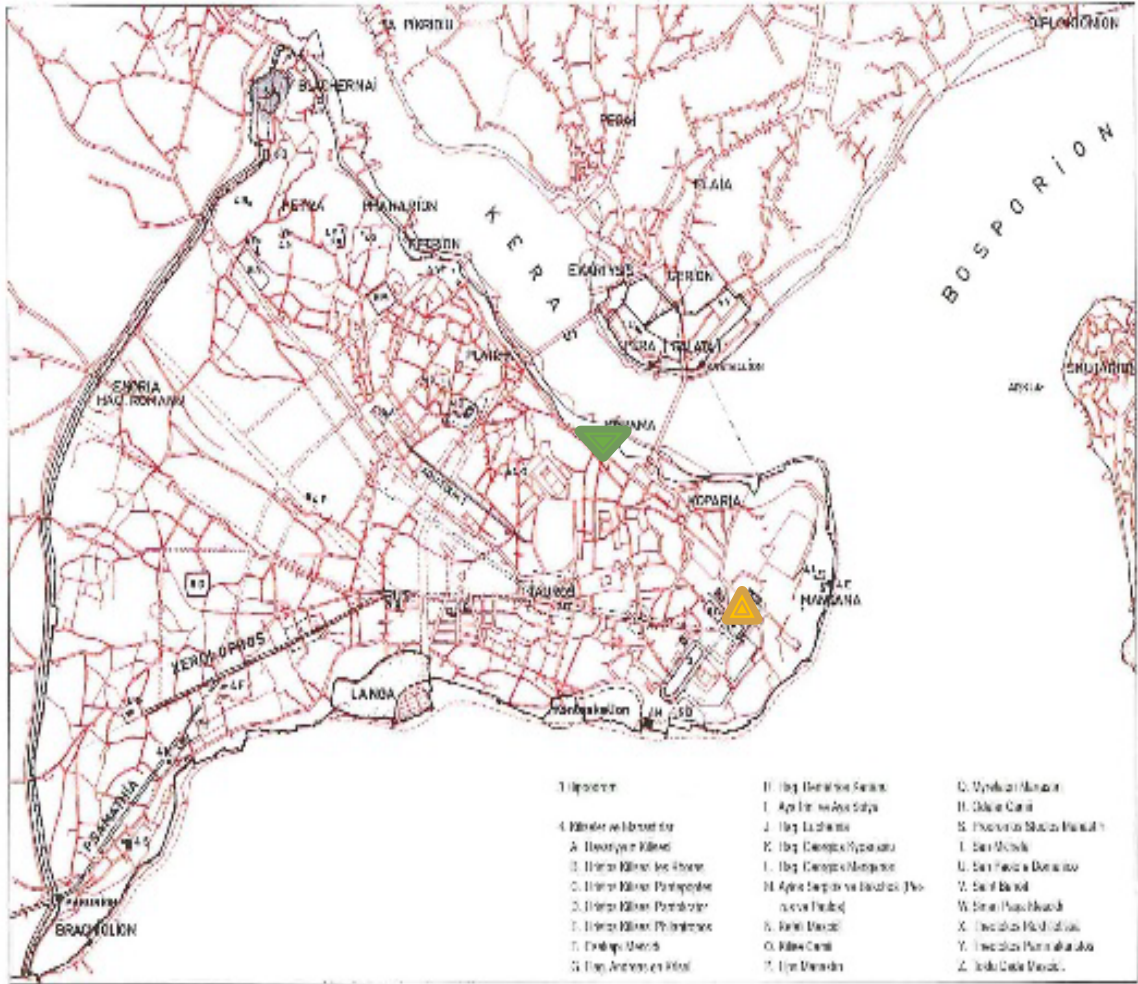


Harita 4. Janin'in bahsettiği St. Irene *ksenonu* olası konumu ( Istanbul City Walls, 2023).

Kaynaklardan yalnızca adını ve bulunabileceği lokasyonu bildiğimiz St. Irene *ksenonu*, planı ve işleyişine dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Perama'daki adını bildiğimiz ve V. yüzyıla tarihlendirilen bir diğer *ksenon* ise **Aziz Oikonomos Markianos *ksenonudur***. Aziz Oikonomos Markianos *ksenonu* imparator Iustinianus'un Nika ayaklanmasından sonra tekrar inşa ettirdiği *ksenonlardandır*. Bu *ksenonun* Constantinus döneminde de faal durumda olduğunu söyleyebiliriz. Mango, Aziz Oikonomos Markianos *ksenonu* ile Narses *ksenonun* Constantinus döneminde kentin ana *decumanus'unun*<sup>93</sup> en ucunda olduğunu aktarır (Magdalino, 2022: 40). İmparator Iustinianus dönemi (527-565) tarihçisi Prokopios, bu dönemde yapılmış olan *ksenon* isimlerini vermektedir. Prokopios, imparatorun muhtaç ve hasta kişileri her zaman barındırması için buraya yıllık gelir bağladığını, aynı zamanda Tanrı'yı onurlandırmak adına Sampson *ksenonunun* karşısına **İsidoros'un Evi** ve

<sup>93</sup> Antik Roma şehir planlığında doğu-batı doğrultusunda uzanan ana caddeye verilen isim.

Arcadius'un Evi adlarını taşıyan iki *ksenon* daha yaptırdığını ve karısı imparatoriçe Theodora'nın bu hayır işleri için hep onunla birlikte çalıştığını aktarmaktadır (Prokopios, 1994: 26). Nika ayaklanması sırasında içindeki hastalarla birlikte yanan ve daha sonra tekrar inşa ettirilen **Euboulos ksenonu** da imparator Iustinianus'a mal edilmiştir. Arcadius ve Euboulos *ksenonlarının* Hagia Sophia'nın yakınlarında olduğu düşünülür. Janin Euboulos *ksenonu* için direkt olarak Hagia Sophia'nın kuzeydoğusunda olduğu bilgisini verir (Janin, 1969: 558) (Harita 5).



Harita 5  İle gösterilen nokta Aziz Oikonomos Markianos *ksenonu*, 

ile gösterilen nokta ise İsidoros, Arcadius, ve Euboulos *ksenonlarının* olası konumu

(Müller- Wiener, 2001).

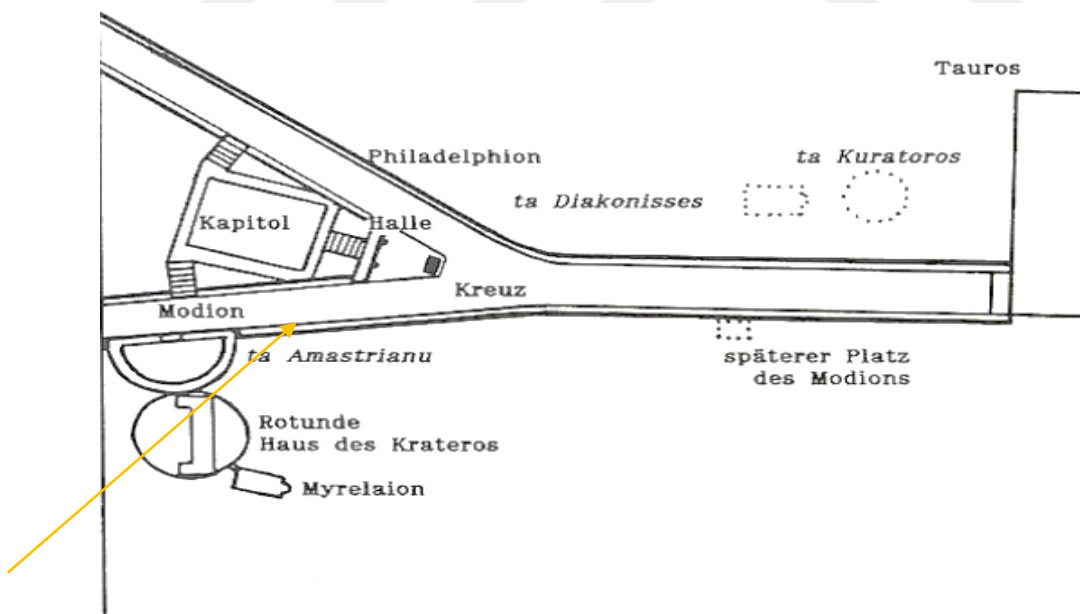
Günümüzde herhangi bir izine rastlamadığımız bu yapıların dışında imparator Iustinianus, VI. yüzyılın II. yarısında İulianus Liman'ında Narses adında bir *ksenon* daha inşa ettirmiştir (Preger, 1975: 249) (Resim 43).





Resim 43. Iulianus limanının bulunduğu alanın havadan görünümü (Jones ve Olgun, 2018).

Aynı yüzyıllarda imparatoriçe Eirene’inde bir *ksenon* kurduğu fakat yeri hakkında net bir bilginin olmadığı biliniyor. Magdalino bu *ksenonun* yerini Eleutherios Sarayı’nın ve Lamia fırınlarının yakınında bir yerlerde olarak tarif eder<sup>94</sup> (Magdalino, 2022: 40) (Resim 44).



Resim 44. Ok ile gösterilen nokta *ksenonun* olası konumu (Berger, 1988).

<sup>94</sup> Lamia kompleksi, Amastrianon Meydanı ile yine Eirene’ye atfedilen Eleutherios sarayı arasındaydı. Bkz. Magdalino, 2022: 32.

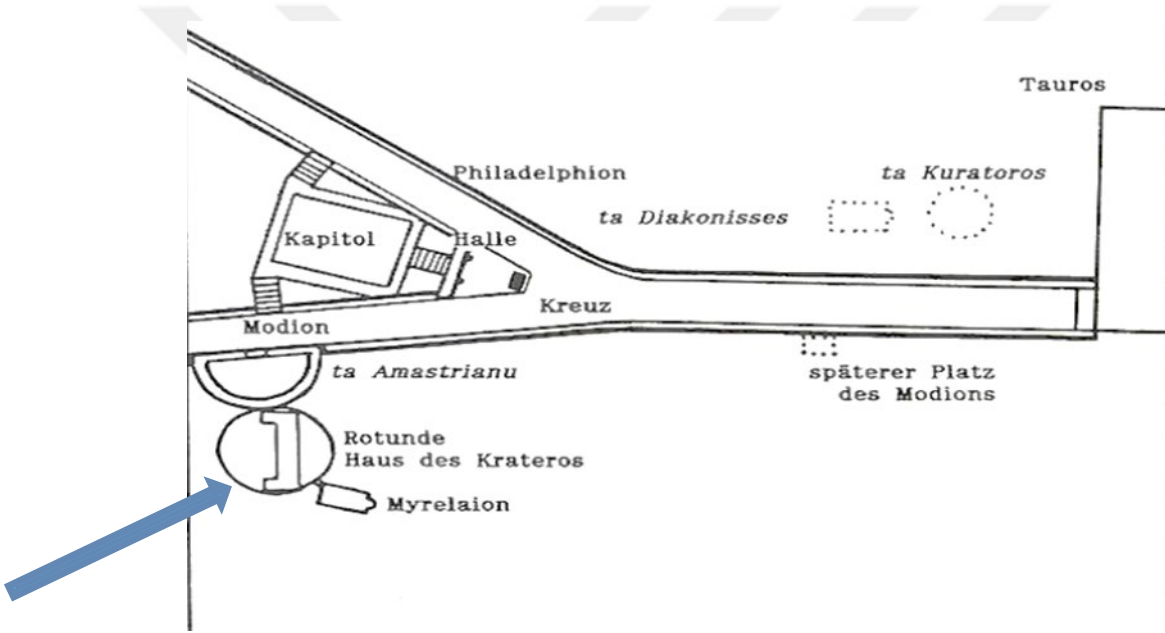
Bunlara ek olarak Miller, IV. yüzyıl Konstantinopolis’inde Cosmidion manastırı tarafından desteklenen ve Chrysostom tarafından kurulan diğer *ksenonlar* gibi başka *ksenon*lardan da söz eder ( Miller, 1997: 92). Iustinianos sonrası devirlerde de kaynaklardan adını bildiğimiz fakat günümüze ulaşmamış birçok *ksenon* ile karşılaşmaktayız. Theophilos (829-842) başkentte bir *ksenon* yaptırmıştır. İmparatorun adını taşıyan bu yapı, Haliç kenarında Zeugma’ya yukarıdan bakan bir tepe üzerinde kurulmuştu (Magdalino, 2022: 58)<sup>95</sup> (Harita 6). Patrik İsidoros’un evi olan bu bina, şehrin kuzeybatı taraflarında yer almaktaydı. Banisinin adıyla tanınan bu yapı, Konstantinos VII. Porhyrogennetos (913-959) tarafından genişletilmiş olan bu yapının durumu meçhuldür (Eyice, 1958: 682; Magdalino, 2022: 58-59-60).



<sup>95</sup> X. yüzyıldan sonra kaynaklardan yok olan bu yapı ile ilgili Magdalino bir görüş ortaya atmıştır. Magdalino, bu *ksenonun* bulunduğu lokasyondan yola çıkarak başka bir şekilde yeniden ortaya çıkabileceğini düşünür. Buna göre, Theophilos’un *ksenonu* Zeugma’da tepenin üzerinde yani Pantokrator Manastırı’nın eski kiliselerinin bugün durduğu yere uyar. Dolayısıyla Komnenos hanedanına ait bu büyük kuruluş ve ünlü hastanesinin, Theophilos’un *ksenonunun* kapladığı yerde veya oranın çevresinde olduğu şüphesi uyanır. Magdalino, 2022: 60.

Harita 6. Ortaçağ'da bölgeler. ▲ ile gösterilen nokta Theophilos *kseonu* olası konumu (Magdalino, 2022).

İmparator I. Romanos Lekapenos (919-944) ve kızı Helen ile birlikte Petriion kseonu ve yaşlılar yurdunu kurmuştur. Yapının diğer kseonlar gibi herhangi bir bölümü günümüze ulaşmamıştır. I. Romanos Lekapenos'a ait bir diğer *kseon*, **Myrelaion Manastırı *kseonudur***. Günümüzde İstanbul'un Fatih ilçesinin Mesih Paşa Mahallesi sınırları içerisinde kalan yapı, Bodrum Mesih Paşa Camii olarak kullanılmaktadır. Yapı ilk kez eski bir sarayda kadınlar manastırı olarak kurulmuştur (Resim 45). 920 yılında daha erken tarihli merkezi bir yapının üzerine inşa edilmiş sarayın yanına mezar kilisesi olarak iki katlı bir kilise inşa edilmiştir (Müller-Wiener, 2001: 103).

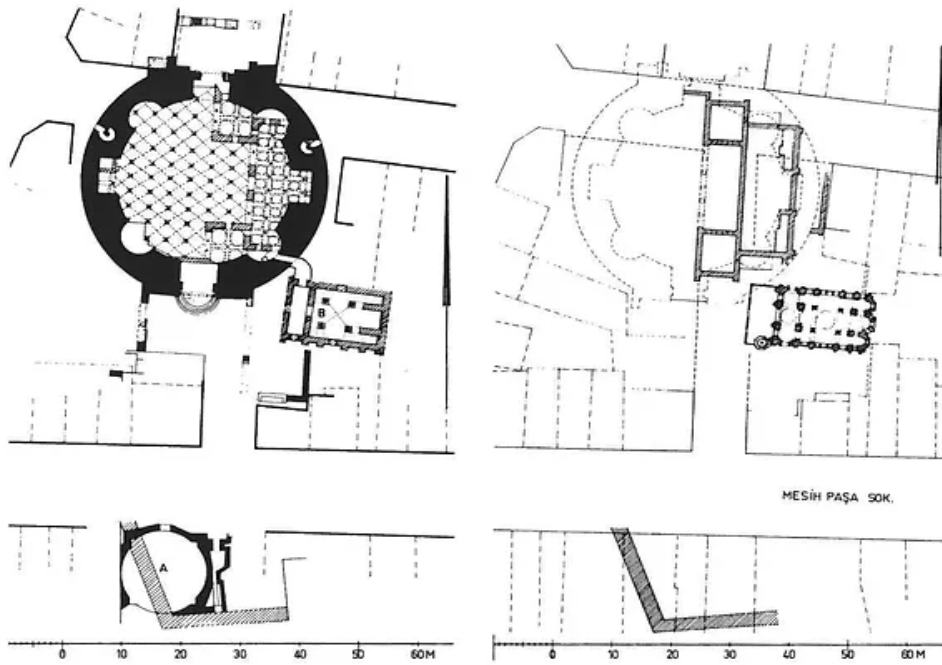


Resim 45. Ok ile gösterilen nokta Myrelaion manastırı konumu (Berger, 1988).

Kilisenin bağlı olduğu kadınlar manastırı, Palailogoslar devrinde 1315 yılında erkekler manastırına dönüştürülmüştür (Çetinkaya, 2003: 45). Kilise, rotunda, mezar binası, sarnıç gibi yapıların dışında bu komplekste bir de kaynakların aktardığı kadarıyla XIV. yüzyıla kadar varlığı bilinen yaşlılar evi ve hastane bulunmaktaydı. Bu bilgiyi XIV. yüzyıla ait belgelerde Myrelaion hastanesine ait doktorlarından birinin adının geçmesi kesinleştirmektedir<sup>96</sup>. Romanos Lekapenos'un kurmuş olduğu bu hastane, öncekilerden

<sup>96</sup> Demetrios J. Constantelos, 1991: 198'den aktaran: Çetinkaya, 2003: 46.

farklı olarak tüm hastanelerin yönetiminden sorumlu olan bir kuruma bağlı değildi ve bu hastanenin yönetimi için oluşturulmuş özerk bir sistem ile idare edilmekteydi (Çetinkaya, 2003: 46). Bu hastanede ki uygulama ile beraber sonraları tüm hastanelerde uygulanacak olan yeni bir unvan doğmuştu. Archiatros adı ile anılan hastane yöneticileri artık protamines adı ile anılmaya başlanmışlardı (Miller, 1997: 154). Burada adı geçen yaşlılar evi ve hastanenin nerede olduğu henüz aydınlatılabilmemiş değildir fakat Bizans manastır yapılarına bağlı hastanelerinin bu kompleksin yakınlarında kurulduğu düşünülürse, Myrelaion manastırı yaşlılar evi ve hastanesine de olasılıkla kiliseye yakın bir nokta da kurulmuş olabilir. Çetinkaya hastanenin bulunabileceği yer ile ilgili görüş ileri sürmektedir. Ona göre; bölgenin günümüzde yoğun yerleşime sahip olması hastane yapısına dair gerekli ipuçlarından bizleri mahrum bıraksa da, Myrelaion manastırından birkaç yüz metre uzakta olan metro tünel inşaatı içerisinde ortaya çıkarılan Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ışık tutan bulgulardan yola çıkarak Myrelaion hastane veya yaşlılar evine ait kalıntıların olabileceğini öne sürmüştür (Çetinkaya, 2003: 46) (Plan 4).

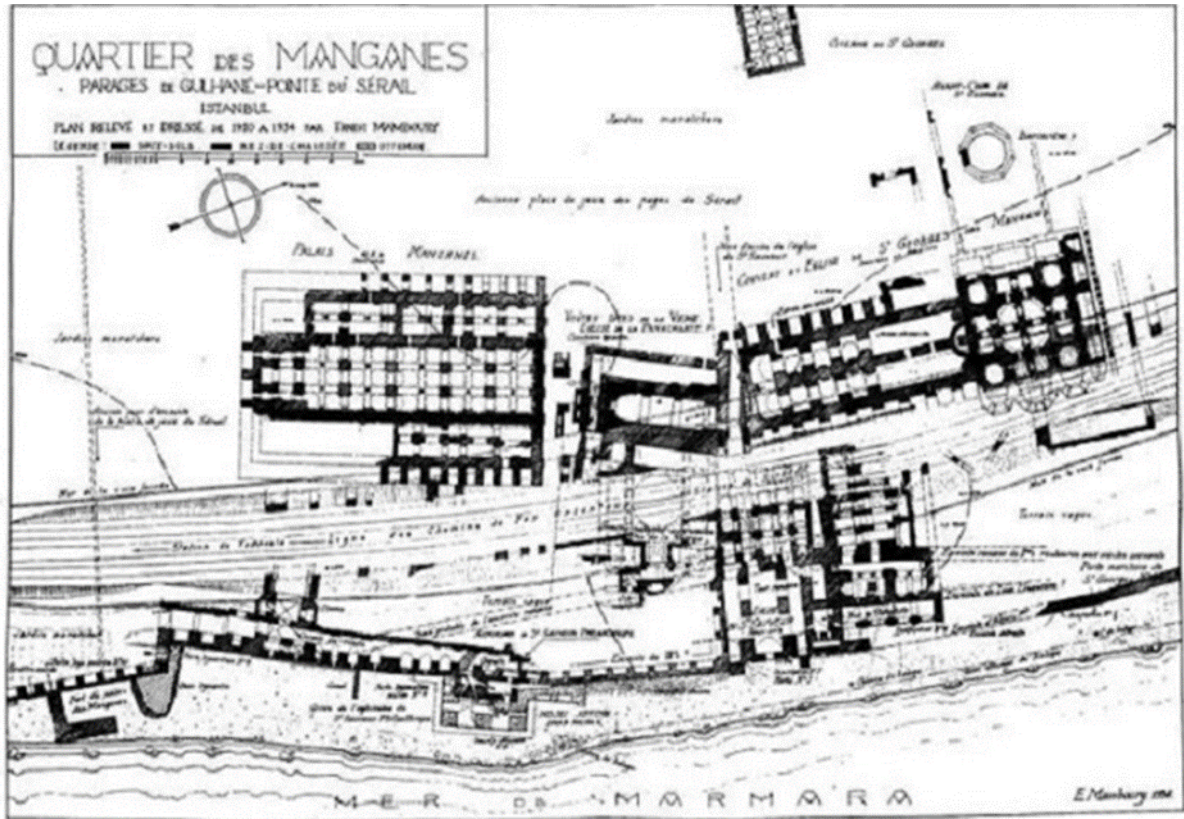


Plan 4. Myrelaion Yapı Kompleksi (Müller-Wiener, 2001).

Adını kaynaklar yoluyla öğrendiğimiz fakat günümüze ulaşamamış diğer *ksenon* yapılarından birisi, IV. Mikhail'in sur dışında bulunan Kosmidion'daki kiliselerinin yanına kurduğu manastır kompleksin de yer alan hastane ve yaşlılar evidir. Diğer *ksenon* yapısı ise imparator II. İsaakios tarafından Kırk Şehitler kilisesinde inşa edilmiş olan *ksenon* idi. Bu



kilise kentin ortasındaki büyük dörtyoldan Petrion'dan Constantinus Forumu'na giden yolda bulunmaktaydı (Magdalino, 2022:87). Bizans imparatorluğunun günümüze kaynaklar yolu ile ulaşılmış bir diğer önemli hastane yapısı **Mangana ksenonudur**. Hastanenin yerini Bennet şu şekilde bildirmektedir; Büyük Mangana kulesinin yakınında Konstantinopolis'te bir askeri depodan çok uzakta olmayan yerde çok sayıda manastır vardı. Yakınlarında Mangana sarayı yer alıyordu. Aynı mahallede imparator Constantin IX Monomachos (1042-1055), bir manastır ve bir *ksenon* inşa etti (Bennett 2017: 14) (Plan 5).



Plan 5. Mangana saray kompleksi planı

(Mamboury, 1939).

Tarihçi Zonaros'a göre; 1118 yılında imparator Alexios umutsuzca hastalandığında, Aktouarios ve diğer iki doktor, Alexios'un oradaki hastaneye yakın olması için onu eski saraydan Mangana kompleksine transfer etti (Miller, 1984: 58). Ne Mangana *ksenonunun* *tipikonu* ne de *ksenona* dair herhangi bir açıklama olmadığından imparator ve ailesini tedavi etmek için tam olarak hangi hükümlerin yapıldığını belirlemek imkansızdır (Miller, 1984: 58). İmparator I. Alexios Komnenos'un (1081-1118) kızı Anna Komnena'da babasının bugünkü Sarayburnu'ndan 1100 yılına doğru geniş bir misafirhane ve hastane

yaptırıldığını aktarır<sup>97</sup> . Eyice yapının çok geniş bir alana yayıldığından bahseder. Buradaki tesisin tam ortasında Aziz Pavlosa adanmış bir kilise yükseliyordu. Zemin kattan başka bir üst kata daha sahipti ve bura da yatan kişilerin yedikleri ve giydikleri şeyler bizzat imparator tarafından sağlanıyordu. Bu tesiste barınanlara çok sayıda personel ve hasta bakıcı yardımcı olmaktadır. Alexios Komnenos hastanesinin yerinin Topkapı Sarayı'nın Sarayburnu'na inen yamacı olduğu düşünülmektedir. Burada bulunan Bizans çağına ait kalıntı ve mimari parçalar bu durumu desteklese de günümüzde Gülhane parkında yer alan tam Gotlar sütunu dibinde 1913'te ortaya çıkarılan kalıntıların ise bu misafirhane-hastaneye ait olup olmadığı hususunda kesin bir şey söylenemeyeceği ve bu kalıntıların, önlerinde ve aralarında sütunlar olan bir dizi mekânlardan meydana geldiklerinden bahsedilmektedir (Eyice, 1986: 8) (Resim 46-47).



---

<sup>97</sup> Anna Komnena, Alexias-Alexiade, B. Leib bas. III, Paris 1945: .214-218'den aktaran, Eyice, 1986: 8.





Resim 46-47. Mangana bölgesinin günümüzdeki durumu (Akagündüz, 2022).

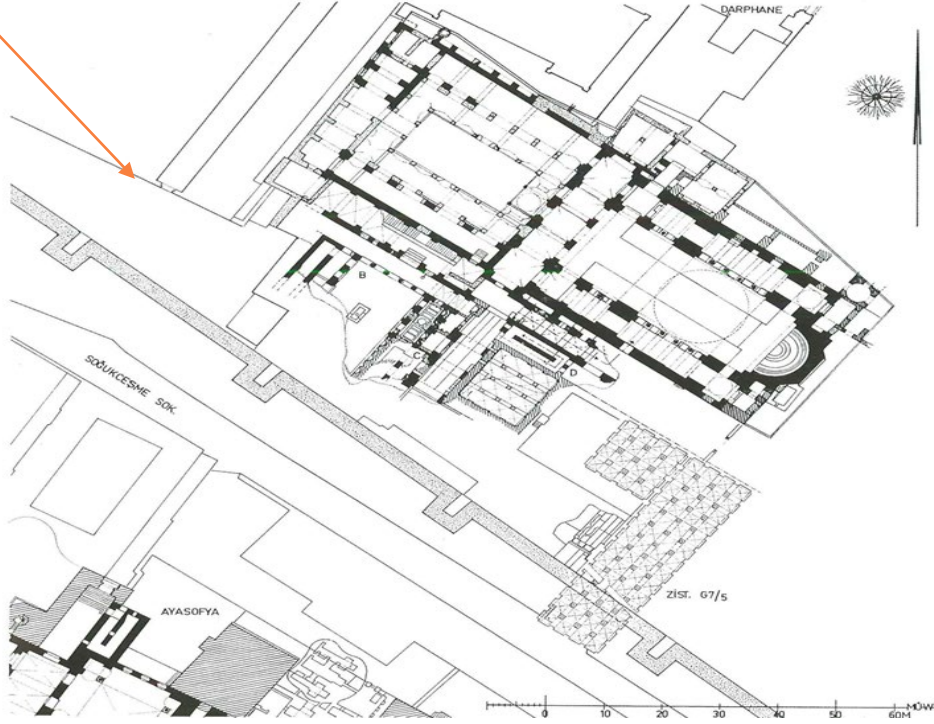
Bizans döneminde manastır kompleksi içerisinde yer alan fakat günümüze ulaşamamış bir diğer *ksenon* **Pammakaristos Manastırı** *ksenonu* (Fethiye Camii) idi. Yapıya dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Son olarak Janin, keşiş Niphon'un yetmiş yataklı bir *ksenon* inşa ettiğini ve bu yapının büyük bir öneme sahip olması gerektiğini aktarmaktadır (Janin, 1969: 564). Bu yapının nerede olduğu belli değildir.

#### 4.1.2 Günümüze Kalıntıları Ulaşmış Ksenonlar

Konstantinopolis'te günümüze yalnızca kalıntıları ulaşmış bir tek *ksenon* mevcuttur. Bu kaynaklarda adı sıklıkla geçen Sampson *ksenonudur*.

##### Sampson Ksenonu

Konstantinopolis'teki *ksenonların* en meşhuru olduğu bilinen yapının, günümüzde Hagia Sophia ile Hagia Eirene kiliselerinin arasında olduğu düşünülmektedir (Plan 6).



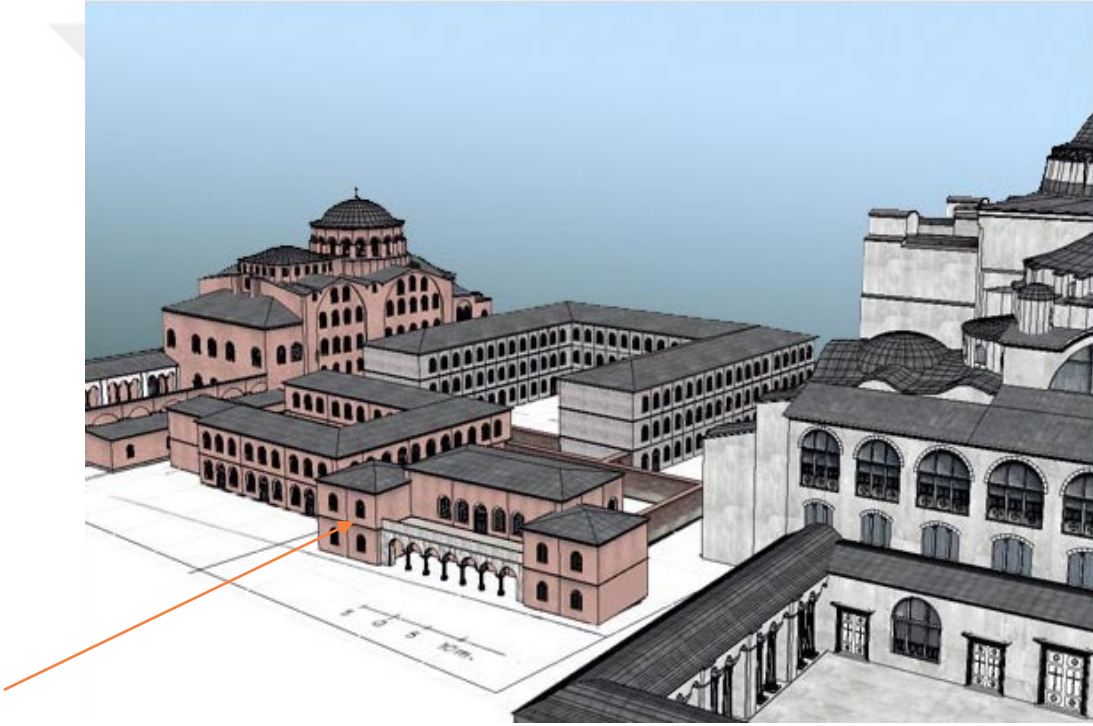
Plan 6. Sampson *ksenonunun* tahmini konumu (Müller-Wiener, 2001).

Eyice, daha eski bir kuruluşun yerinde imparator Iustinianos bu binayı 532 yılında Nika ayaklanmasındaki yangından sonra yeniden yaptırdı ve bu yapıya gelir kaynağı sağlam olduğuna değinir. 563 yılında yeniden yanan yapı, restore edilmiş ve imparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos yapıyı X. yüzyılda genişletmiştir (Eyice, 1986: 7). Yapı ile ilgili bilgiler Aziz Artemios'un yaşam öyküsünden gelmektedir. Buna göre, gayet iyi organize edilmiş bu hastanenin göz kliniğinde yapılan bir ameliyattan söz edilmektedir. Miracula Saneti Artemii, VII. yüzyıl hastanelerini ayrıntılı olarak tanımlayan iki mucize hikayesi içerir. Birincisi; kasık hastalığından mustarip, Ayasofya'nın diyakozu olan Stefanos, evde ki ilaçları başarısız olduğundan ailesi tarafından Sampson *ksenonuna* götürülür ve göz hastalıkları bölümünün yanında ki bir yatağa yatırılır. Üç gün boyunca

soğuk *koterizasyon* tedavisi sonrası, ameliyata alınır ve buradan iyileşerek çıkar (Miller, 1984:55). Miller bu hikayeyi şu şekilde yorumlamaktadır:

*VII. yüzyıl Konstantinopolis'inin xenonları yoksulluk sınırının üzerindeki hastaları kabul etmiş ve bu sayede önemli bir gelir elde etmiştir. Bununla birlikte ksenon personeli cerrahlar ve belki de göz problemlerinde uzmanlaşmış doktorlardı. Ayrıca VII. yüzyılda hastanede ayrı bir oftalmoloji bölümü vardı ( Miller, 1984: 55).*

Bundan dolayı Sampson *ksenonunun* bir yardım kurumu olarak değil, gerçek bir hastane olarak tasarlandığı düşünülmektedir (Resim 48).



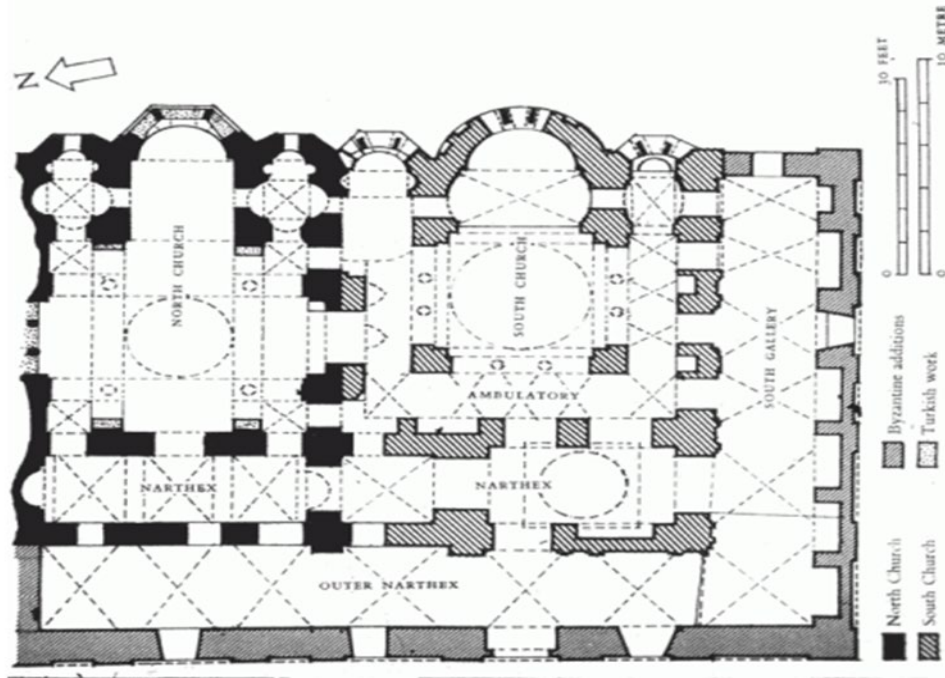
Resim 48. Sampson *ksenonunun* tahmini rekonstrüksiyonu. (Byzantium 1200, 2022).



### 4.1.3 Typikonu Yolu ile Öğrendiğimiz Ksenonlar<sup>98</sup>

#### Konstantin Lips Manastırı Ksenonu

Günümüzde Molla Fenari İsa Camii olarak kullanılan yapı, Fatih ile Çapa semtleri arasında, Vatan caddesi üzerinde bulunan Lips manastırı; kuzey ve güney kilise ile bir şapelden meydana gelmektedir (Plan 7).



Plan 7. Lips Manastırı; kuzey ve güney kilise ile şapelin planı (Mamboury, 1939).

Ayrıca manastır kompleksi içerisinde bir de *ksenon* olduğunu *typikon*'undan öğrenmekteyiz<sup>99</sup>. İlk şekliyle X. yüzyılda yapılan manastır, sonraları VIII. Mikhael Palaiologos'un karısı ve İmparator II. Andronikos'un annesi Theodora Palaiologina

<sup>98</sup> Erken Hristiyanlık döneminin Konstantinopolis manastırları arasında önemli bir yere sahip olan Studios Manastırının 'da *ksenonuna* ait kurallar *typikonu*'nda belirtilmiştir. Bu kurallara göre; yabancılar saygıyla karşılanıp ağırlanı ve bu yapıda üç hafta süre ile kalırlar. Buraya gelen kişilere kalacak yer verilmekle birlikte manastır kurallarını bozanlara cezada verilmektedir. Konuklar kaldıkları süre içerisinde diğer manastır halkı ile birlikte gündelik işlerde çalışmak zorundadırlar. R. Volk, *Gesundheitsweisen und Wohltaetigkeit im Spiegel Der Byzantinschen Klostertypika*, München, 1983'den aktaran Erdoğan, 2009: 81.

<sup>99</sup> Lips manastırı *typikonu*, Theodora tarafından hazırlanmıştır. *Typikon* ilk olarak 1676 yılında G.Wheeler tarafından Atina'da ele geçirilmiş ve Batıya götürülmüştür. Günümüzde Oxford'da Bodleiana kütüphanesinde yer almaktadır. İkinci nüsha ise Atina'da 1859'da satın alınmış ve British Museum'a mal edilmiştir Erdoğan, 2009: 71; Eyice, 1986: 11. Ayrıca manastır kompleksi ve *typikonu* ile ilgili detaylı bilgi için bkz: H.Delehay, 1921; Macridy, 1964: 253-277.

tarafından 1284'e doğru bölümler eklenerek restore edilmiştir (Erdoğan, 2009: 50; Eyice, 1958: 684). 1284 yılında ki ek yapılar içerisinde yer alan *ksenon* on iki yataklı idi ve yalnızca kadınlara hizmet etmekteydi. On iki yatağa ek olarak kısa süreli tedaviler için üç yatak daha eklenmiştir. Toplam on beş yataklı bu *ksenona* hekim haftada bir gelmekteydi. Hekim hastanenin devamlı kadrosunda olmayıp, manastıra ancak gündüzleri gelebiliyordu dolayısıyla buradaki bakımı rahibeler üstlenmiştir (Erdoğan, 2009: 82; Eyice, 1958: 684). Lips manastırı *typikon*'unda *ksenon* içerisinde yer alan görevliler şu şekilde sıralanmaktadır; üç doktor, bir din adamı, yönetici, altı asistan, iki eczacı, bir aşçı, bir çamaşırcı kadın ve cenazeci (Talbot, 2000: 1263). Hastane üst yönetim olarak manastıra bağlıdır ve hastaneye ait olan maddi kaynakların oldukça fazla olduğu bilinmektedir (John Thomas ve Angela Constantinides Hero, 2000: 1281 ). Konstantin Lips manastırı *typikonun*'da özellikle hasta rahibelerin tedavisine yer verilmiştir. *Typikon*' göre; bir doktor haftada bir kez manastırı ziyaret edebilecek ve yalnızca tıbbi bir acil durumu müdahale etmek için gelebilecektir. Bu durum da rahibelerin hasta olmalarına ve hasta taklidi yapmamalarına özen gösterilecektir (Talbot, 2000: 1259). Rahibelerin tedavilerinde ise doktorların önerdiği özel bir diyeteye tabi tutulmuşlardır. Bu durum yukarıda Erdoğan'ında belirttiği gibi manastır *ksenonunun* yalnızca kadınlara hizmet ettiğini ve aktif hasta bakımının rahibeler tarafından üstlenildiğini göstermektedir. Hakkında ki bilgilere *typikon*'undan ulaşabildiğimiz Lips *ksenonuna* dair günümüzde hiçbir kalıntı bulunmamaktadır (Resim 49-50).

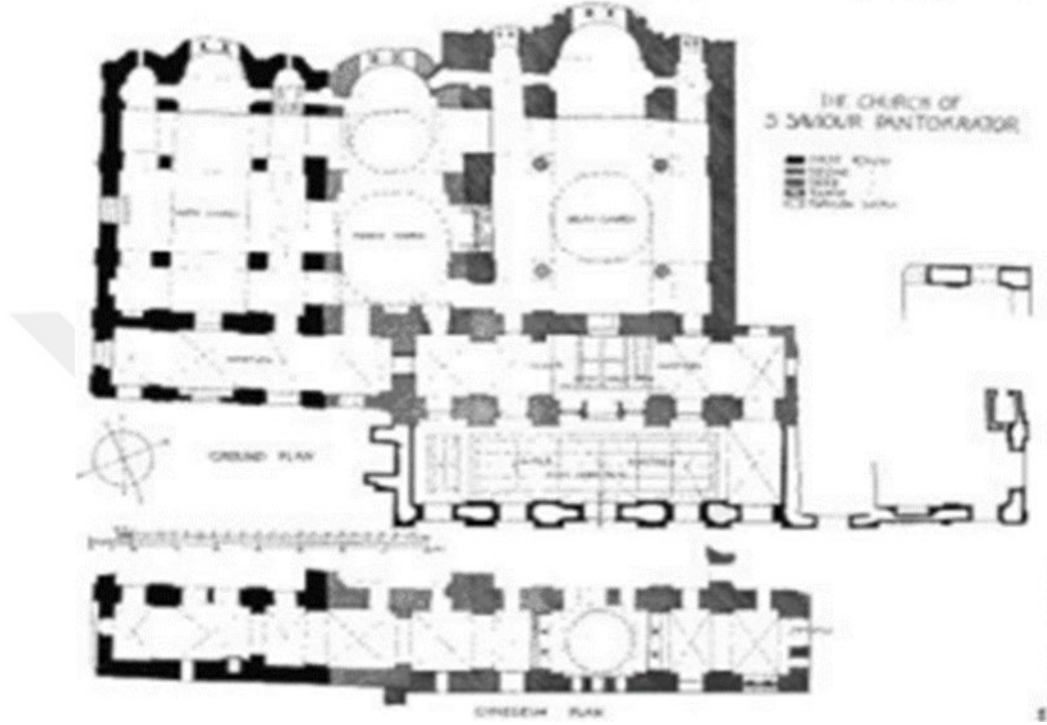


Resim 49-50. Konstantin Lips manastırı günümüzde Fenarı İsa camii (Akagündüz, 2022).



## Pantokrator Manastırı *Ksenonu*

Günümüzde İstanbul'un Fatih ilçesinin Zeyrek mahallesinde yer alan yapı, Haliç'e hakim bir tepe üzerinde teraslarla düzenlenmiş bir arazide birbirine bitişik üç yapıdan oluşmaktadır. (Plan 8).



Plan 8 Pantokrator Manastırı Planı (Millingen, 1912).

Manastır kompleksi, imparator II.Ioannes Komnenos (1118-1143) ve karısı Eirene tarafından inşa edilmiştir. Manastır kompleksine ait 1136 tarihli *typikon*'da<sup>100</sup> manastır içerisinde yer alan rahipler için konut, *ksenodokhoion*, tıp okulu, eczane, farklı birimlere ayrılmış bir *ksenon*, *gerothropia* ve hamamların varlığı bildirilmiştir<sup>101</sup>. Pantokrator Manastırının *typikonu*, hastane yönetimi ve örgütlenmesi hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Pantokrator Manastırı *ksenonu*; göz, bağırsak, yara, kırık veya *typikon*'da belirtilmeyen az veya çok ciddi hastalıkları olan kadın ve erkeklerin tedavi edildiği elli

<sup>100</sup> İlk olarak el yazma bir nüshası Heybeliada'daki Rum Teoloji Okulu kütüphanesinde P.Bezobrazof tarafından bulunup kısaca tanıtılan *typikon*, bu tesisin teşkilat ve kadrosu hakkında geniş bilgi vermiş, tam metni ise A. Dimitrievski, 1895 yılında yayınlamıştır. Günümüzde Fener Patrikhanesinde olan bu yazma *typikon*, XVIII. yüzyılda yapılmış bir kopyadır. Orijinal yazma ise Saray tercümanı ve sonra Eflak ve Boğdan voyvodalarından, büyük kitap dostu Mavrogordatonun eline geçmiş, onun 1730'da ölümünden sonra İstanbul'da Fener metokhion'una intikal edip oradan da Yunanistan'da Megaspilaion manastırına gitmiştir. Fakat bu orijinal yazma 1934'de bir yangında yok olmuştur. Bu önemli belgenin metni ile tam bir Fransızca tercümesi P. Gautier tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Eyice, 1986: 8; P. Gautier, 1974: 1-145.

<sup>101</sup> Bkz. P.Gautier, 1974: 1-145.

hastaya yönelikti. Hastaların aynı sayıda yatağa sahip olmadıkları için farklı boyutlara sahip beş odaya ayrıldığı aktarılır. Yaralı hastaların on yatağı, göz ve bağırsak hastalarının sekiz, kadınların on iki, sıradan hastalar için ayrılmış diğer ikisi muhtemelen kalan yirmi yatağı eşit şekilde paylaşıyorlardı. Ayrıca her bir koşušta acil durumlar için ilave yatak toplam da elle beş yatak bulunuyordu. Bunlardan başka hareket edemeyenler için altı yatak daha bulunuyordu. Yatak sayısının altmış biri bulduğu Pantokrator Manastırı *ksenonunda* masraflar ve bahşişler her zaman elli hasta rakamı üzerinden hesaplanmıştır (P. Gauiter, 1974: 9).

### Sağlık Personeli

Pantokrator Manastırı *ksenonunun* erkek koğuşlarında iki hekim, üç asistan, iki asistan yardımcısı ve iki hizmetli yani bakıcı vardı. Böylece dört kođušta yatmakta olan otuz sekiz hasta için otuz altı personel ayrılmıştı. Kadınlar koğuşunda ise iki hekim, bir kadın hekim, dört asistan, iki kadrosuz asistan kadın ile iki veya üç tane bakıcı vardı. On iki hastaya on bir veya on iki personel tahsis edilmişti. Ayrıca bir tane de fitik cerrahı vardı. Hekimler iki vardiya halinde çalışıyor, biri bir ay, diğerri sonraki ay, her gün hastaneye gelip burada yatanları muayene etmek ve gerekli ilaçları vermeye mecburdular (P. Gautier, 1974: 10-11). Bunların dışında hastanede bir baş eczacı, üç eczacı kalfası, iki yardımcı, bir kahya, beş çamaşırı kadın, bir kazancı, iki aşçı, bir değirmeni çeviren atların bakıcısı ve hekimlerin binek atlarının seyisi, bir kapıcı, bir hesap uzmanı, erkek ve kadınlara mahsus şapellerin birer rahibi, iki dua okuyucu, iki ekmek fırıncısı, dört mezarcı, birer ölü rahibi, bir lağımcı, ve bir de değirmenci vardı (Eyice, 1986: 8). Öte yandan Pantokrator *ksenonu*, *gerokomeion*'dan tamamen ayrıydı. Burada bakılan yirmi dört kişinin varlığı bilinir ve altı kişilik personeli vardı. Bu altı kişi dışında, *hegumenos* manastırda ki yaşlılarla ilgilenmek zorundadır.

### Yemek

*Typikon*'da ayrıca personel ile hastalara verilecek olan şarap ve yiyeceğin miktarları da belirtilmiştir. Elli hastanın her birine ve onların hizmetine atanana günde yaklaşık 850 gram ağırlığında beyaz ekmek dağıtıldı ve muhtemelen *gerokomeiondakiler* ile aynı miktarda şarap verildi, yarım litre (P.Gautier, 1974: 19).

*Gerokomeion*'da kalan kişiler günlük 715 gram ekmek, yarım litre şarap, 70 gram bakliyat, 44 gram peynir ve 24 gram yağ ile beslenmekteydiler (P.Gautier, 1974:19). Bu kişiler,

manastırda yapılan anma ayinleri sırasında, kapıya gelenlere verilen sadaka kadar alırlardı (Thomas ve Hero, 2000: 767).

#### Personel Maaşları

Ayrıca S.Miller'dan öğrendiğimiz kadarıyla Konstantin Lips ve Pantokrator Manastırı *ksenonlarında* görev yapan personelin maaşları da bilinmektedir (Tablo 13).

Tablo 13

Konstantin Lips ve Pantokrator Manastırı *ksenon* personelinin aldığı maaşlar.  
( Miller, 1997)

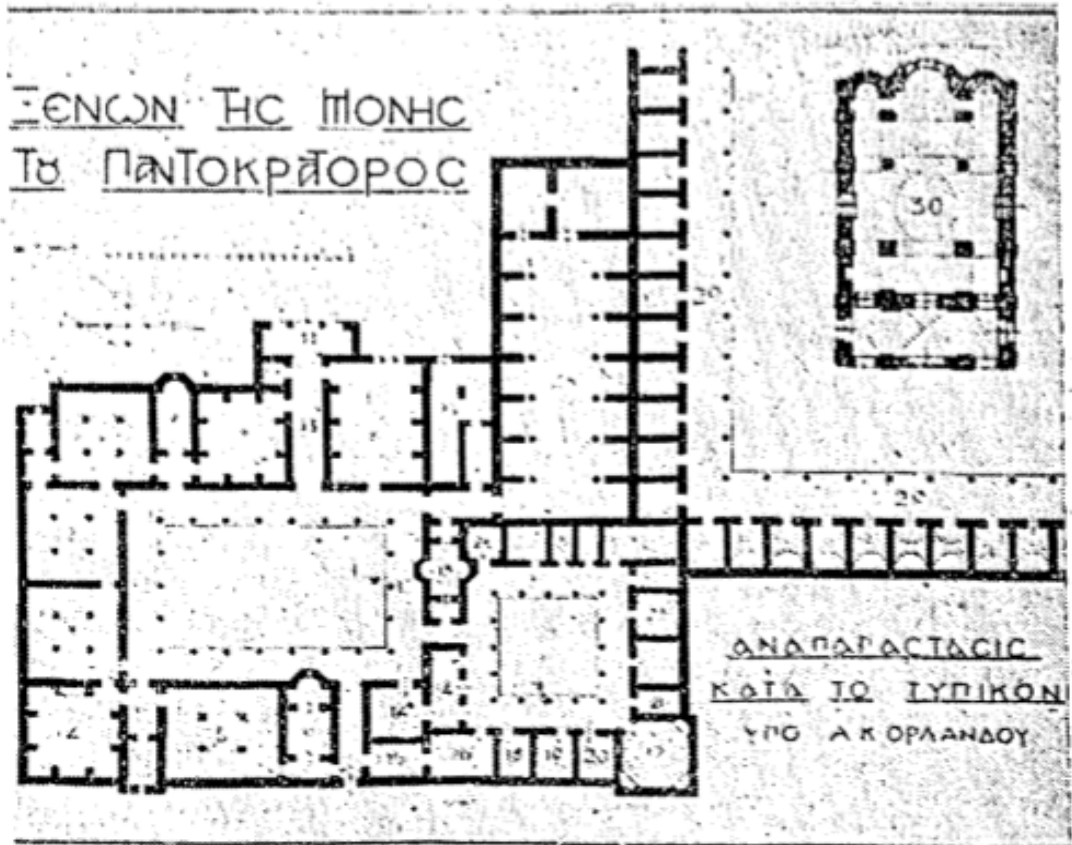
Staff Position	Lips	Pantokrator
Medical assistant	10	7.1
Servant	10	10.2
Pharmacist	12	8.3
Cook	10	8.3
Laundress	5	3.8
Nosokomos	14	19.2
Administrative assistant	12	11.0

#### *Ksenon* Plan Önerileri

Pantokrator *ksenonunun* planını A. Orlandos<sup>102</sup> ve P.Codellas'ın çizimlerinden bilmekteyiz. Orlandos yaptığı plan denemesinde, *ksenonu* kilisenin kuzey tarafındaki araziye yerleştirmiş ve çeşitli servislerin iki büyük revaklı iç avlu etrafında toplanmasına önem vermiştir (Plan 9). Yatak ölçüleri ve sayısına göre, servislere büyüklük vermiş, ocakların biçimlerini ise başka manastırlardaki örneklere göre tespit etmiştir (Eyice, 1986: 9). P.Codellas'a<sup>103</sup> ait planda ise psikiyatri kısmına da işaret edilmiştir (Plan 9).

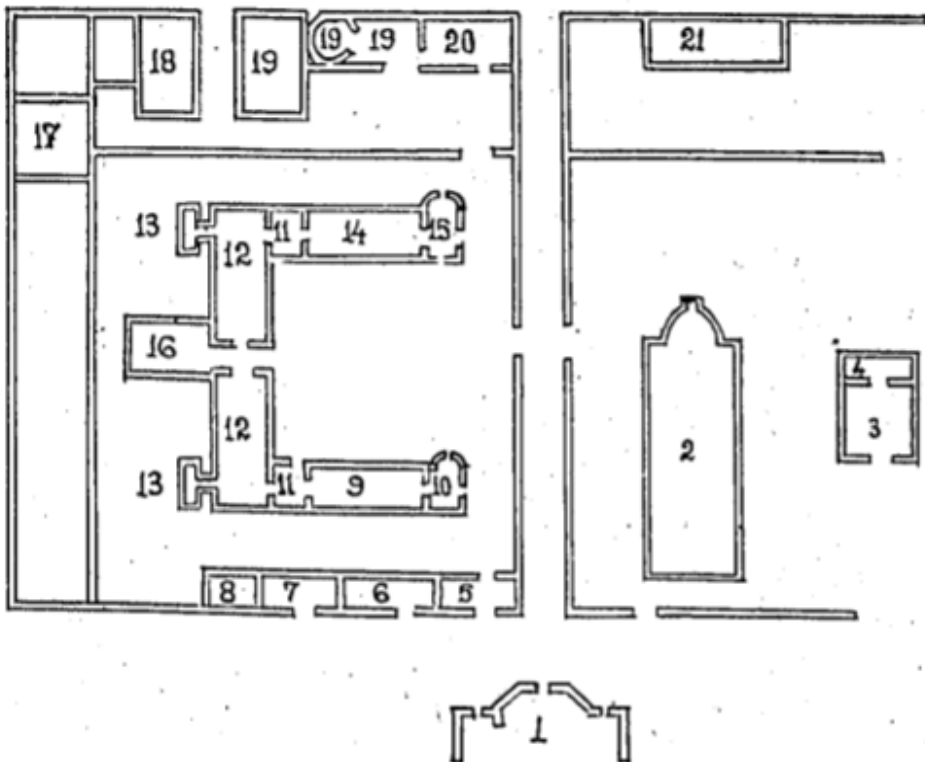
<sup>102</sup> A.Orlandos'un yapı ile ilgili detaylı bilgisi için bkz. A.Orlandos, 1941: 392-410).

<sup>103</sup> P.Codellas'ın Pantokrator Manastırı *ksenonu* ile ilgili görüşleri için bkz. P.Codellas, The Pantokrator the Imperial Byzantine Medical Center of XII.th Century A.D Constantinople, Bull. History Med. XII.



Plan 9 A.Orlandos'un Pantokrator Manastırı *kxenonu* tahmini planı .

(A.Orlandos, 1941'den aktaran: Eyice, 1986).



Plan 9. P.Codellas'dan Pantokrator Manastırı *ksenonu* tahmini planı. Numara ile belirtilen yerler sıra ile; 1- Pantokrator kilisesi, 2-Manastır, 3-Keşişlere ait revir, 4-Hamam, 5-Hekimler dairesi, 6-Poliklinik, 7-Eczane, 8-Ambar, 9-Cerrahi servis, 10-Erkekler hastalar için şapel, 11-Hamamlar, 12-Dahiliye servisi, 13-(Listede noksan), 14-Kadın servisi, 15-Kadın hastalar için şapel, 16- Ophtalmoloji servisi, 17-Psikiatri, 18-Ahır, 19-Fırın, 20-Mutfak, 21-Gerkomeion (P.Codellas. Aktaran: Uzluk ve Terzioğlu, 1969).

Bu sağlık tesisinde *ksenon* ve *gerkomeion* dışında bir de *leproserie* (cüzzamname) bulunmaktaydı. *Typikon*'da bu yapı hakkında geniş bir bilgi yer almamaktadır.

Görüldüğü üzere, Bizans'ın başkentinde yer alan Pantokrator manastırı typikonundan öğrendiğimiz bilgiler başkentte geç dönem ksenonunun günümüz hastane yapılarının işleyiş tarzı ile neredeyse eşit bir şekilde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Pantokrator *ksenonunun*, 1204 yılında Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgaline kadar kullanıldığı bilinir. O tarihten sonra ise *ksenonun* akıbetine dair bir bilgiye rastlanmamıştır (Resim 51-52).



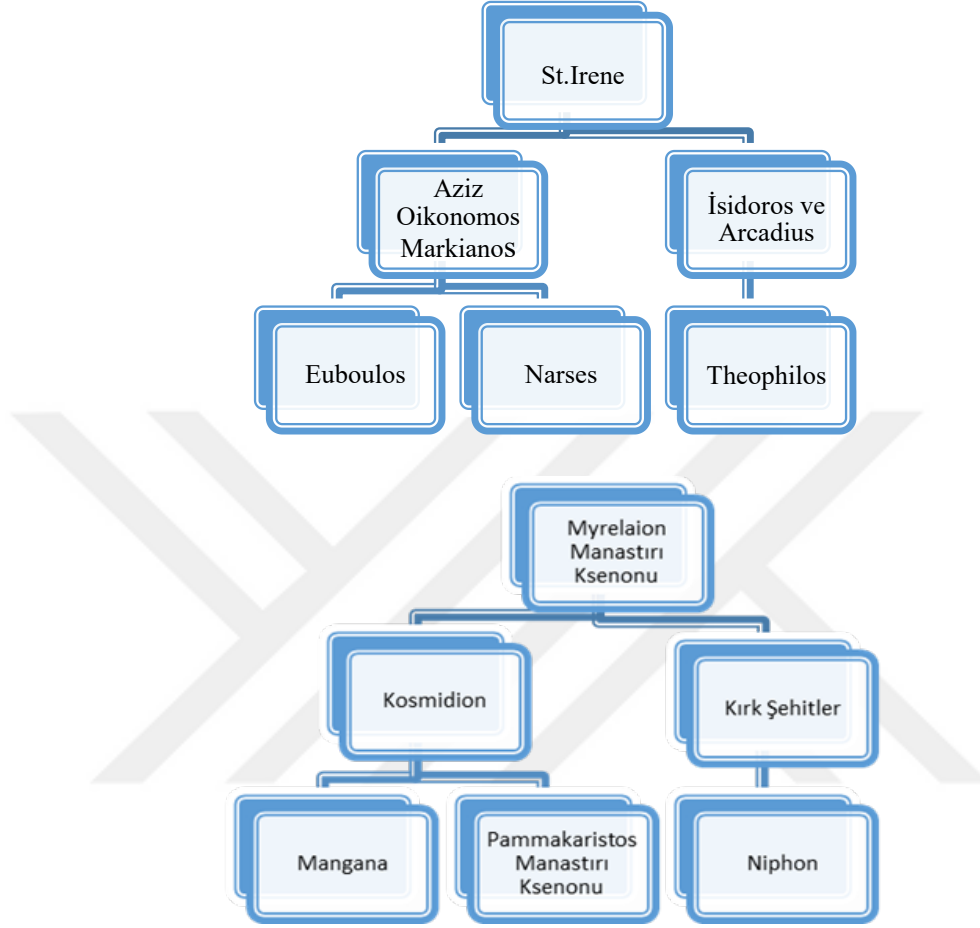


Resim 51-52. Pantokrator manastırını günümüzde Zeyrek camii (Akagündüz, 2022).

İlkçağlardan itibaren varlığını bildiğimiz cüzzam hastalığı, Ortaçağın da en korkulan hastalıklarından biri olmuş, bu hastalık için Konstantinopolis etrafında da bir takım cüzzam haneler kurulmuştur. Bunlardan biri, V. yüzyılda İmparator Mavrikios (582-602) tarafından kurulan ve VII. Konstantinos Prophyrogennetos (913-959) ile I. İoannes Tzimikes (969-976) tarafından genişletilen bu cüzzam hanenin XII. yüzyıla kadar çalıştığı bilinmektedir (Başer, 1992:10). İustinianos tarafından VI. yüzyılda Yuşa tepesi havalisindeki Hagios Panteleimon, diğeri ise yine VI. yüzyılda kurulan Hagios Zoothikos cüzzamhanesi, 624 ve 969-976'da tamir ettirilmiş ve 1200 yılına doğru hala faal durumda olduğu bilinmektedir (Eyice, 1958: 682). Eyice cüzzam hastanesinin yerinden tahmini olarak bahsetmiş ve yapının günümüzde Mevlevihane kapısının dışında Balıklıın ilerisinde olabileceğinden bahsetmiştir (Eyice,1958: 682).

## Konstantinopolis Ksenonları

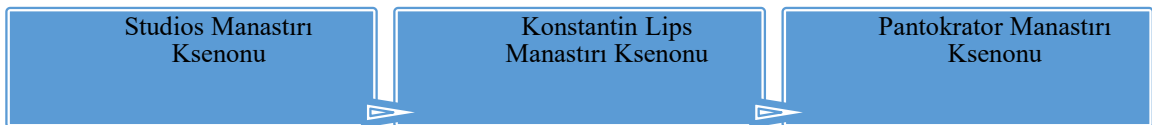
### Günümüze Ulaşamayan Ancak Kaynaklar Yoluyla Varlığını Bildiğimiz Ksenonlar



### Günümüze Kalıntıları Ulaşmış Ksenonlar



### Typikonu Yolu ile Öğrendiğimiz Ksenonlar





## 4.2 Anadolu’da Yer Alan Bizans Hastaneleri

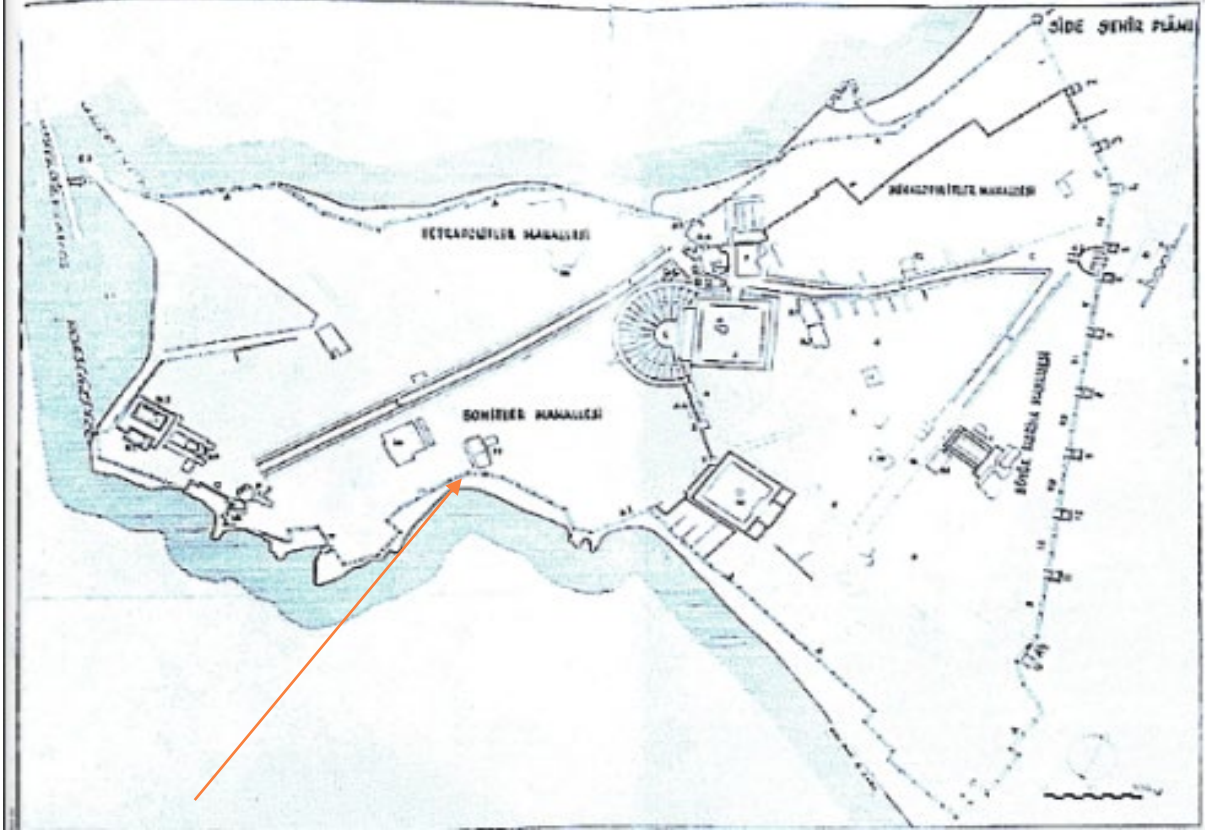
İlk Bizans hastanelerinin Hristiyanlık yayılmaya başladıktan sonra IV. yüzyıl içlerine doğru kurulmaya başladığını belirtmiştik. Bu hastane yapılarından biri Sebasteia (Sivas) şehrinde 340 senesinde Patrik Eustathius tarafından kurulmuştur. Bu hastanede fakirler, yabancılar ve sakatlar barınmaktaydı. Böylece bu yapının tedavi amaçlı bir hastane mi yoksa düşkünlerevi karakterinde bir yapı mı olup olmadığı konusu tartışmalıdır<sup>104</sup>. Bizans’ın erken dönemlerinde kurulmuş diğer hastanelerden üç tanesi IV ve V. yüzyıllarda Edessa (Urfa) kurulmuştur<sup>105</sup>. Bu hastanelerden biri vebadan etkilenen kişilere hizmet etmek için Aziz Efraim tarafından kurulan **Edessa hastanesidir**<sup>106</sup>. 375 yılında bir veba salgını sonrası kurulduğu belirtilen bu hastane 300 yataklıdır (Ekinci, 2017: 28). Edessa’daki diğer hastanenin yaklaşık 420 yılında piskopos Rabbula tarafından kurulduğu bilinir. Özellikle hasta ve ölmekte olan kişiler için kurulmuş bu yapı, kadın ve erkekler için ayrı tesislere sahipti. Hastanenin aynı zaman da kadın ve erkekleri tedavi etmek için ayrı tıbbi personel ve doktorları bulunmaktaydı (Ekinci, 2017: 28). 370 ile 375 yılları arasında piskopos Basileios şehir surları dışında Caeserea (Kayseri) bir hastane kurduğu bilinmektedir. Basileios hastanesi adıyla anılmaktaydı. Burası büyük bir sağlık tesisi idi. Hastaların, fakirlerin ve yabancı cüzzamlıların barınabileceği binaların dışında ayrıca hekimler ve ustabaşları için evlerden oluşan bir mahalle kurulmuştu (Uzluk ve Terzioğlu, 1969: 633, Eyice, 1986: 6). Kaynakların aktardığına göre burası adeta “Doğunun bir harikası” idi. Yapı ile ilgili araştırma yapan Nazile Memmedova, burada her hastalığın tedavi edildiğini, bulaşıcı hastalıklar ile ilgili ayrı odalar bulunduğunu ve bu hastanenin site şeklinde inşa edildiğini aktarır (Memmedova, 2010: 595). Buradaki sağlık tesisinin geliri imparator Valens’in (364-378) Caeserea kilisesine vakfettiği topraklardan sağlanıyordu (Philipsborn, 1961: 347). Küçük Asya’da (Anadolu) V veya VI. yüzyıldan kalma bir yazıt, buradaki *nosokomeionda* çalışan bir doktorun mezarını işaret etmektedir (Miller, 1984: 56). Büyük ticari şehirler olan Antiochia ve İskenderiye de VI. yüzyılda çok sayıda hastaneye sahipti. Bu şehirlerin küçük kasabalarında dahi hastane yapıları mevcuttu. İmparator Iustinianos’un VI. yüzyılda Güney Anadolu’da Pamphylia’da hekim azizlerden Cosmas adına bir *kseon* yaptırdığı bilinmektedir. Bu bilgiyi bize tarihçi Prokopios vermektedir. Fakat yapının, Pamphylia’nın hangi şehrinde kurulduğuna dair elimizde bilgi bulunmamaktadır. Eyice, Prokopios’un

<sup>104</sup> Yapı ile ilgili bkz. A. Philipsborn, 1961: 343; Eyice, 1986: 6; Uzluk ve Terzioğlu, 1969: .632.

<sup>105</sup> Yapı ile ilgili bkz. J.B Segal, 1970: 71-134.

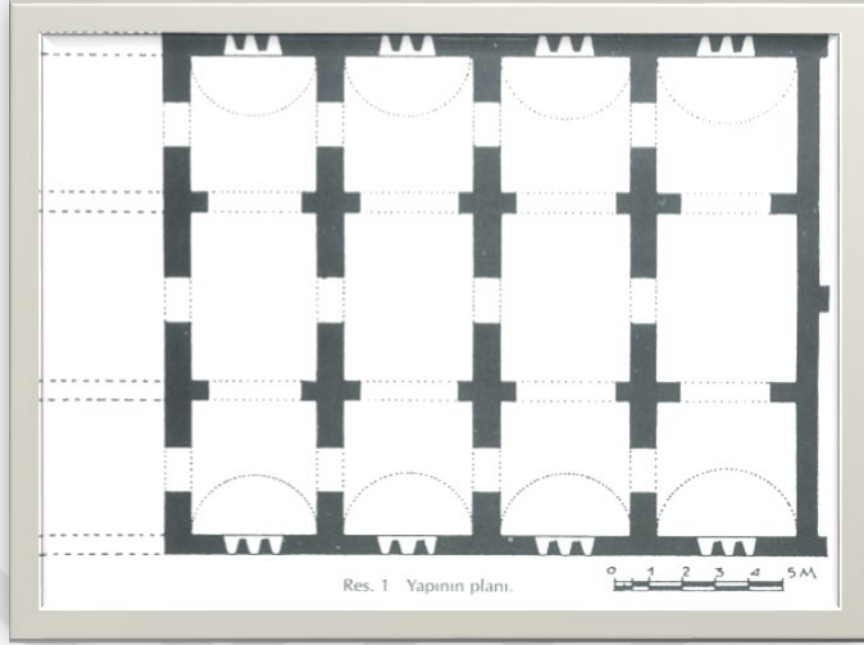
<sup>106</sup> J.B. Segal, hastanenin şehrin Güney kapısı yakınında günümüzdeki Eyüp mahallesinde olmasına ihtimal verir. J.B. Segal, 1970: 71-134.

bahsettiği bu *ksenonun* bölgenin piskoposluk şehri olan Side’de olabileceğini aktarmaktadır (Eyice, 1986: 6). Side de yapılan arkeolojik kazılarda, başpiskoposluk sarayının kalıntılarının olduğu yerde işlevi belirsiz iki katlı bir yapı günümüze kadar ulaşmıştır (Plan 10).



Plan 10 Side’nin genel planı, ok ile gösterilen nokta iki katlı yapı (Mansel, 1967).

Side’de yer alan bu yapı, iki büyük direkli cadde arasında, bir yan sokak üzerinde bulunan iki katlı yan yana sıralanmış üstü tonozlu ince uzun mekânlardan ve pencerelerden oluşur. Aynı plan şeması üst katta ’da tekrarlanmıştır. Mansel, yapının bir misafirhane veya imalathane olabileceğini öne sürmüştür. (Mansel, 1967: 28). Burada yer alan iki katlı yapı daha sonra Semavi Eyice ve ekibi tarafından incelenmiştir (Plan 11). Yapı, mimari özellikleri itibariyle VI. yüzyıla tarihlendirilmiş ve bu yapının Prokopios’un bildirdiği *ksenon* olduğu düşünülmüştür (Eyice, 2002: 153-162). Side de yer alan bu yapı günümüzde hala tartışmalıdır. Eğer yapının bir *ksenon* olduğu tespit edilirse, Türkiye toprakları içerisinde Bizans dönemine ait ayakta kalabilmiş tek *ksenon* örneği olacaktır.



Plan 11 Side’de ki *ksenon* olarak önerilen yapının planı (Eyice, 2002).

Batı Anadolu’da Sardies kentinde VI. yüzyılda Hyperekhios adında birinin paganlardan aldığı binayı hastalar için bir hastaneye çevirdiği günümüze kadar gelen bir kitabeden anlaşılmaktadır (Eyice, 1986: 6). İmparator Maurikios (582-602) doğduğu yer olan Kappadokia kasabası Arabissi’de önce muhteşem bir kilise ardından da büyük bir hastane inşa ettirmiştir (Miller, 1984: 57). Metropolit Giritli Andrew Gortyna’nın halkı için VIII. yüzyılda *ksenon* inşa ettirdiği bilinmektedir. Piskopos Theophylakt IX. yüzyılda, Nicomedia (İzmit) iki katlı bir *ksenon* inşa ettirmiştir. Burada ki *ksenonun* *hekim* azizlerden Kosmas ve Domianos’un adlarına şapeli vardı ve burada hem hastalar hem de cüzzamlılar kalıyordu (Eyice, 1986: 7; Miller, 1984: 57). Philadelphia piskoposu Phokas Anadolu’daki Menderes vadisinin başındaki bu güçlü kasaba için yeni bir *ksenon* inşa ettirdi. İmparator II. İoannes Kommenos’un (1118-1143) küçük kardeşi Sabastokratoros İsaakhios Kommenos, Trakya’da bugün ki Türk-Yunan sınırı kenarında olan Pherai veya onun dolaylarında Panagai Kosmosoteria Manastırını<sup>107</sup> inşa ettirmiştir (Eyice, 1986 :8). Manastırın misafirhanesi ile birlikte 36 yataklı bir de hastanesi bulunmaktaydı. Buraya her çeşit hasta kabul edilir, tesisin servisi rahipler tarafından yapılır, sadece 8 bakıcı ve bir hekim

<sup>107</sup> Manastırın yeri tam olarak belli değildir. Ferecik (Yunanistan) ile Enez (Türkiye) arasında bir yerde olduğu düşünülmüyor. Manastır erkek manastırı olarak kurulmuştur. Manastırın *typikonu* günümüze kadar gelmiştir. Bkz. L. Petit, 1908: 17-77.

burada yer alıyordu. Eyice, hastaneye kabul edilenlerin, hastaneye girerken üzerindeki giysilerin alındığından ve bir yemek çanağı ile kupa verildiğinden bahseder. Ayrıca hastalara her gün iki kap yemek, ekme ve şarap da verilirdi. Bazen az miktarda cep harçlığının da dağıtıldığı olurdu. Eyice bu durumun bir düşünlerevi niteliğinde de olabileceğini belirtir (Eyice, 1986: 8). Ayrıca burada ki hamam, hastalar, rahipler, yolcular ve kasaba halkına tahsis edilmişti. Burada ki hastanenin mimarisi ile ilgili bir şey bilinmemektedir. Eyice, bütün hasta ve düşünlerin tek bir koğuştta yattığını bildirmektedir (Eyice, 1986: 8). 1204 yılında İstanbul Latinler tarafından işgal edilmiş, Nicea (İznik) başkentli bir Bizans devleti kurulmuştu. Bu devlet hükümdarlarından II. Theodoros Laskaris (1254-1258) Nicea'nın içinde kendine yardımcı olduğuna inandığı Hagios Tryhon adına büyük bir kilise yaptırmış ve bu kilisenin yanına bir *ksenon* inşa ettirmiştir (A.M Schneider, 1943: 4)<sup>108</sup>.

Anadolu'da yer alan Bizans hastane yapıları günümüze ulaşmamıştır. Mimari yapılanmaları hakkında elimizde net veriler yoktur. Yalnızca kaynakların aktardığı bilgiler doğrultusunda hastanelerin işleyiş tarzı hakkında bir takım bilgilere sahibiz. Bizans hastanelerinin içi ile ilgili bilgiyi bir minyatürden öğrenmekteyiz. 1339 yılında Nikolas Myrepsos tarafından derlenen ilaçlar kitabı'nda ( de compositione medicamentorum) yer alan bir minyatür göstermektedir (Resim 53). Günümüzde Paris Bibliotheque Nationale'de bulunan minyatürde, koltukta oturan bir hekim ile karşısında kadın ve erkek hastalar, bir kenarda eczacı ve ilaç dolabı ile ilaç hazırlayan bir yardımcı görülmektedir (Eyice, 1986: 13).

---

<sup>108</sup> Belirtilen yapıların dışında, M.S 420 yılında Ephesos'ta kurulmuş olan bir hastane mevcuttur. Ephesos piskoposu Bassianos veya Brassianos tarafından kurulan bu yapının, kaynaklardan bilindiği kadarıyla yalnızca yoksullar evinde yetmişden fazla yatağı bulunmaktaydı Nutton, 1984: 9; Nutton, 2004: 307.



Resim 53. Bir Bizans hastanesinin içi ve Nikolas Myrepsosu hastalarla birlikte gösteren minyatür (Paris, Bibliotheque Nationale, MS Grec 243'den aktaran: Eyice, 1986).

Tablo 14

Anadolu'da bulunan ksenonlar

<b>Yapının Adı</b>	<b>Bulunduğu Yer</b>	<b>Tarih</b>	<b>Günümüzdeki Durumu</b>
Bilinmiyor	Sebasteia	340	Günümüze ulaşamamış
Edessa ksenonu	Edessa	375 420	Günümüze ulaşamamış
Bilinmiyor	Ephesos	420	Günümüze ulaşamamış
Basileios ksenonu	Caeserea	370-375	Günümüze ulaşamamış
Bilinmiyor	Antiochia	VI .yy	Günümüze ulaşamamış
Side ksenonu (?)	Pamphylia	VI. yy	Sağlam
Bilinmiyor	Sardies	VI. yy	Günümüze ulaşamamış
Bilinmiyor	Arabissi	582-602	Günümüze ulaşamamış
Bilinmiyor	Nicomedia	IX.yy	Günümüze ulaşamamış
Bilinmiyor	Pheria-Enez (?)	1118-1143	Günümüze ulaşamamış
Bilinmiyor	Nicea	1254-1258	Günümüze ulaşamamış



## BEŞİNCİ BÖLÜM

### BİZANS DÖNEMİNDE UYGULANAN TEDAVİ YÖNTEMLERİ VE TEDAVİLERDE KULLANILAN TIP ALETLERİ

#### 5.1 Bizans Döneminde Uygulanan Tedavi Yöntemleri

##### 5.1.1 Büyü Dua ve Sihir Yolu ile Uygulanan Tedavi

Bizans döneminde hastalara uygulanan tedavi yöntemleri; hekimlerin uygulamış olduğu ilaçlar ve cerrahi işlemler ile kökeni Babil, Mısır ve İbrani inançlarına dayanan tüm hastalıkların kaynağının iblisler olduğu ve bu iblislere karşı koyabilmek amacıyla uygulanan muska, tılsım, büyü, dua gibi batıl imgeleri barındıran unsurlar idi<sup>109</sup>. Sihir pratiklerine ılımlı yaklaşan Bizans tıbbı, tıpkı Antikçağlarda olduğu gibi topraklarında iyileştirici etkisine inanmıştı (Resim 54). Pagan şifa merkezlerinde karşılaşılan, inkübasyon ve vücut parçalarından adak sunuları uygulamalarının Bizans dönemi boyunca da devam ettiği görülmektedir.



<sup>109</sup> Hristiyanlığın kabulü ile birlikte “kurtarıcı” sıfatı yüklenen İsa’nın mucizelerine bir önceki bölümlerde yer verildiği için bu bölümde değinilmemiştir.

Resim 54. Üzerinde haç mührü bulunan ve şifa verdiği düşünölen seramik parçası X. yüzyıl başı – XII. yüzyıl (François, 2011).

Kaynaklarda da belirtildiği üzere kontrol edilemeyen seğirmeler, kıvrınma, dövölme, küfür, şarkı söyleme gibi belirtilerle seyreden ve çoğunlukla zihinsel veya nörolojik hastalıklar ve epilepsi, şeytan veya iblisler gibi bazı kötü niyetli dışsal güçlere atfedildi ve bu tür hastaları tedavi edebilmek için bazen pratik tedavi yöntemleriyle birlikte şeytan çıkarma ayinine de girmek zorunda kalındı (Vakaloudi, 2003: 172). Bu ayinlerde ki iblisler, tıpkı İsa'nın yaptığı gibi insanın içinden, rahip tarafından özel dua ve ayinlerle çıkarılmalıydı. Tarihsel metinler bu ayinlerden bahsetmektedir. V. yüzyılda Konstantinopolis patriği olan Ioannes Khrysostomos tarafından ele alınan bir metin, her hastalığa, illet ve acıya kötü ruhların neden olduğu ve onların çıkarılması gerektiğini yazmaktadır <sup>110</sup>. Günümüze kadar gelebilmiş, hastalıklardan koruyucu etkisi olduğuna inanılan, çeşitli müze ve koleksiyonlarda sergilenmekte olan muska, haç ve tılsımlar yer almaktadır (Resim 55).



Resim 55. Üzerinde Yunanca “Sağlık” yazılı bir şifa haçı VI. yy ( Pıtarakıs, 2021).

<sup>110</sup> A.D. Vakaloudi, “Desidaimonia and the Role of The Apotropaic Magic Amulets in the Early Byzantine Empire”, Byzantion LXX: 182-185'den aktaran: Köroğlu, 2019: 406.



Bunlardan kadın hastalıklarıyla ilişkili muskalarda görülen en yaygın figürlerden biri Medusadır<sup>111</sup>. Medusa kafasından çıkan yılanların hastalıkları temsil ettiğine inanılır (Resim 56).



Resim 56. Medusa tasvirli bir muskanın ön ve arka yüzü (Köroğlu, 2005).

Bizans döneminde azizlerin, şifa merkezlerinde tanrı adına hizmette bulunduğu inanılıyordu. Azizin hastanın rüyasına girmesi şifa bulacağı şeklinde yorumlanıyordu. Csepregy, pagan geleneğinde şifa deneyiminin bireysel iken Hristiyanlıkta hastane ortamında toplu ve temel bir unsur olduğunu aktarır (Csepregy, 2012: 143-144). Mucize rivayetlerinde aziz yetersiz görülen hekimin önerdiği tedaviye nazaran daha iyi bir tedavi önermektedir (Pıtarakıs, 2021: 250). Şifacı azizlerin mucizelerinden biri Talbot tarafından yakın zamanda yayınlanmıştır<sup>112</sup>. Gregorios Palamasın hem hayattayken hem de Ayasofya'daki mezarında çeşitli hastalıkları iyileştirdiğine inanıldı. İyileştirdiğine inanılan başlıca hastalıklar arasında; felç, körlük, sağırlık bağırsak rahatsızlıkları vardı (Talbot, 2021: 339). Kullanmış olduğu tedavi metotları arasında ise en başta hasta insanlar üzerinde haç işareti yaparak vücudun mucizevi bir şekilde iyileşmesinin sonucunu beklemek vardı. Ölümünden sonra gerçekleşen iyileşme mucizeleri ise iki kategoriye ayrılmaktaydı. Bunlardan birincisi Palamasın hasta kişiye görüldüğü rüya görünümleri idi. Diğeri ise Palamasın Ayasofya'daki mezarını bizzat ziyaret edilmesiydi (Talbot, 2021: 344). Aktarılan diğer şifa mucizeleri ise Palamasın giysileri özellikle onun metropolit olarak ilk atandığında şalı ile ilgili olanlardı. Bizans sanatında önemli figürler olarak karşımıza çıkan

<sup>111</sup>Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Köroğlu vd., 2005: 159-166.

<sup>112</sup> Gregorios Palamasın, Philotheos Kokkinos tarafından aktarılan mucizeleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Talbot, 2021: 232-246.

inançları ile güç kazanmış ve Tanrı'nın yardımı ile mucizeler gerçekleştirmiş şifacı azizler, hemen hemen her zaman zamanın hekimlik yapan hekimlerinin gereçleriyle tasvir edilmiştir<sup>113</sup>.

Şifa verici özelliği olduğu düşünülen önemli azizlerden birisi de Myralı Aziz Nikolaos olmuştur. Aziz Nikolaos'un kültü Bizans dönemi boyunca uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Bu kültürün uzun yıllar varlığını sürdürmesinin nedenlerinden biri; iyileştirici etkisi olduğu düşünülen Aziz Nikolaos'un kemiklerinden süzülen kutsal yağın (mür) ve şifalı maddelerin hacılar tarafından alınıp kullanılması olmuştur. Ayrıca yapılan arkeolojik kazılarda bu kültürle ilişkili çok sayıda cam hacı şişesinin yanı sıra Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nin kuzeydoğu köşe odasına bitişik mekanın Aziz'in gömülü olduğu mekan ve bu mekana bitişik bir şifahanenin varlığı tespit edilmiştir (Çömezoğlu, 2008: 353)<sup>114</sup>.

Şifacı azizlerin yanı sıra Trallesli Alexandros, Theophanes gibi bazı hekimlerin, tedavilerinde de büyü, sihirli kolyeler ve büyüleri medikal muskalar kullanıldığı bilinmektedir. Theophanesin epilepsi hastaları için yazmış olduğu muskalardan birinde şu sözler yer almaktadır:

*Kırlangiçların yavrularında biri kahverengimsi diğeri beyaz iki çakıl taşı bulunacaktır. Kırlangiçların bu çakılları ilk doğanlarına verdiği söylenir. Nöbet geçiren epilepsi hastasının üzerine beyaz olanı koy, onu ayağa kaldıracaksın. Aynı zamanda kahverengimsi olanı alın ve derisine sabitleyin (Bennett, 2000: 285).*

Tıbbi tedavinin bir bölümünde pagan geleneği devir alan Bizanslıların uyguladığı bu yöntemlerin günümüzde de Anadolu topraklarında "alternatif tıp" olarak uygulandığı bilinmektedir.

### **5.1.2 Su ile Uygulanan Tedavi**

Antik çağlardan beri süregelen su ile tedavi yönteminin Bizans dönemi boyunca da sıklıkla tercih edildiği görülmektedir. Bizanslı hekimlerin tedavide tıpkı Romalı hekimler gibi bedeninin temizliğine yani yıkanmaya önem verdiklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bizans döneminde su ile tedavi edilen yapıların başında termal hamamlar gelmektedir.

---

<sup>113</sup> Bizans sanatının şifacılık yönü ile ilgili çok sayıda araştırma mevcuttur. Yakın zamanda hekim azizler ve bunların Bizans resim sanatına yansımaları ile ilgili iki tez çalışması yapılmıştır bkz. Göymen, 2019; Torun, 2018.

<sup>114</sup> Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Çömezoğlu, 2008: 351- 358; Fındık, 2013; Ötügen, 1993: 478.

Başkent Konstantinopolis, Anadolu ve Bizans imparatorluğunun hüküm sürdüğü topraklarda çok sayıda hamam yapısının varlığı bilinmektedir. Bu dönemde hasta bedeninin termal hamamlarda şifa bulacağı inancı yalnızca fiziki rahatsızlıklar için değil aynı zamanda akıl ve ruh sağlığının tedavisi için de geçerli olmuştur<sup>115</sup>.

### 5.1.3 Hekimlerin Uygulamış Olduğu Tedaviler

Bizans döneminde görülen hastalıklara önceki bölümlerde değinmiştik. Hekimlerin her bir hastalığın tedavisi için farklı yöntemler uyguladıklarını görmekteyiz. Hekimlerin uygulamış olduğu tedavi yöntemleri ile ilgili bilgileri çoğunlukla tıbbi reçetelerden öğrenmekteyiz<sup>116</sup>.

#### Teşhis

Bizans hekimleri ilk teşhiste nabız ölçüp<sup>117</sup>, kan aldırıp, idrar muayenesi yaparlardı. Bu durum ilk hastalık belirtileri ve teşhis için önemli bir adımdı. Teşhisi konulan hastalık sonrasında ilaçla tedaviye başlanır eğer bir netice elde edilmezse cerrahi işlemler uygulanırdı (Kaya, 2004: 295).

#### Tedavi

Bizans döneminde görülen hastalıklarda uygulanan tedavi yöntemleri arasında; egzersiz, diyet, banyo, saf şarap, vücuda masaj, idrarın mikroskopik olarak incelenmesi, hacamat, gargara yapılması, fizyoterapi, dağlama operasyonları, kırık-çıkık ve ilaçla tedaviler görülmektedir (Okka ve Durduran, 2013: 111-117; Erpek, 2003: 35-41) . Bahsedilen tedavilerle ilgili önemli bir belgeyi bizlere imparator Alexios Komnenos'un kızı Anna Komnena (1083-1153?) vermektedir. Anadolu seferinden dönen babası Alexiosun gut hastalığı dışında nefes almakta zorlandığı bir hastalığa yakalandığını aktarır. Anna Komnenos babasının hastalığını ve uygulanan tedavileri şu şekilde aktarmaktadır:

*At yarışları olmuştu ve o gün esen pek şiddetli rüzgar dolayısıyla imparatorun  
içindeki zararlı sıvılar sanki tersine aktılar ve kollardan bacaklardan çekilip,*

<sup>115</sup> Yakın zamanda; hamam kültürünün Bizans tıbbi ile bağlantısını anlatan önemli bir kaynak yayınlanmıştır. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Koçyiğit, 2023: 110-116.

<sup>116</sup> Tıbbi reçetelerin yanı sıra, tarihi kronikler ve el yazmaları da hekimlerin uygulamış olduğu tedavi yöntemleri hakkında bilgi vermektedir. Örneğin imparatorların hastalıkları ve hekimlerin sahip olduğu gözlem ve teşhis nitelikleri için birincil kaynaklardan biri Psellos tarihi kronikleridir. Bunlardan birisi Türk Tarih Kurumu Yayınlarından çıkmıştır. Bkz. Demirkent, 2014.

<sup>117</sup> Hastalığın ilk teşhisinde uygulanan nabız ölçme işlemiyle ilgili bilgilerden biri Psellos'un satırlarında geçmektedir. Bkz. Demirkent, 234.

*imparatorun iki omzundan birinde yer tuttular. Hekimlerin çoğunluğu, bunda bize yönelmiş tehlikeyi hiç mi hiç görmedi. Dolayısıyla o sırada, Kallikles dışında bir tek hekim bile zararlı sıvıları barsak boşaltıcı ilaçlar kullanarak dışarıya atmayı aklına olsun getirmedi. Sık sık, en usta hekimleri getiriyordu; onları, hastalığın niteliğini özenle araştırırsınlar diye sıkıştırıyor ve bu hastalığın yakın ya da uzak nedenlerini tanımlasınlar istiyordu. Onlar ellerini nabız üzerine koyuyor, her kalp vuruşunda düzensizliğin çeşitli belirtilerini fark ettiklerini açıkça söylüyor ama buna bakarak bir neden tanısına yaramıyorlardı. Onlar imparatorun yemek rejiminin, lezzetli yemeklere dayanmaktan uzak, tümüyle sporcuların ve askerlerinki gibi sade, ve tokgözlü bir yemek rejimi olduğunu da biliyorlardı; gerçekten pek bol ve çeşitli yemeye içmeye dayanan bir zararlı maddeler ayrışmasını engellemek için böylesi gerekirdi...<sup>118</sup>.*

Benzer şekilde Phellos'tan hangi sebzenin ne gibi rahatsızlıklara iyi geldiğini öğreniriz. Bunlardan birkaçı şunlardır; kakule, fesleğen, hardal tohumunun yemesi ve sindirmesi zordur fakat salgı attırır. Urtica olarak bilinen ısırgan otu ise hafiftir ve mideyi boşaltır (Çelik, 2022: 193). Paulus'un önerdiği böbrek taşı tedavisinde önermiş olduğu cerrahi operasyona alternatif olarak İznikli Paulos, "Elkitabı'nda" bu ameliyatın önlenmesi için idrar söktürücü işlevi gören ve küçük taşları büyük bir probleme dönüşmeden temizleyebilecek şarap ve çeşitli şifalı bitkilerden meydana gelen karışımlar önerir (Miller, 2017: 209).

Paulus Aeginete, "Eptome" adlı eserinde hamile kadınlara uygulanan tedavilerde egzersiz, çok tatlı olmayan yiyecekler, sarı güzel kokulu ve yıllanmış şarapları önermektedir. Çocuk öksürükleri için baldan yapılan öksürük şurubunu ve ılık su ile banyoyu önermektedir (İlgili ve Acıduman, 2017: 6-8). İlaçların nasıl hazırlanacağı ile ilgili çok sayıda reçete karşımıza çıkmaktadır<sup>119</sup>. Trallesli Alexandrosa ait yaklaşık 500 reçete bulunur. İlaç reçeteleri orijinal gibi görünmekle birlikte spesifik içeriklerin daha önceki Yunan, Roma ve Bizans farmakolojisinde kullanılıp tanımlanmıştır (Erpek, 2003: 39). Bunların yanı sıra büyük hastanelerin hastanelerdeki tüm hastalar için hekimlerin yazmış olduğu reçetelerde

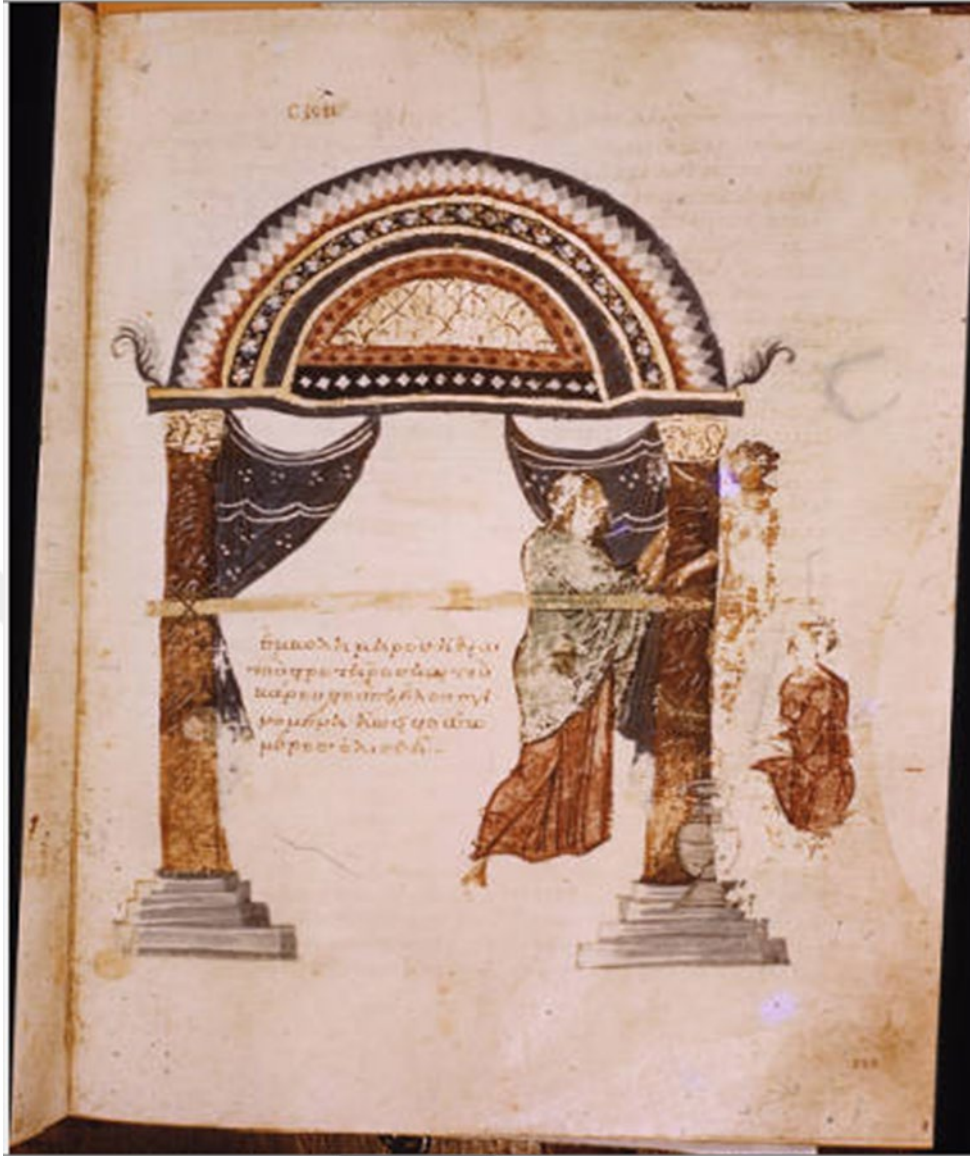
<sup>118</sup> Detaylı bilgi için bkz. Anna Komnena, 2021: 479-488.

<sup>119</sup> İznikli Paulos (7-10 yy) veya Ioannes Zacharias Aktouarios (14. yy) gibi yazarlar tarafından kaleme alınmış olan tıbbi çalışmalarda, anonim olan reçete çalışmalarında ve knenones ile bağlantılı tıbbi metinlerde reçeteler görülür. Jerry Stannard'ın ifadesiyle "Bizans dünyasında 450 adet farklı bitki türü tanımlanabilir. Durak, 2015: 155.

bulunmaktaydı. Örneğin; Vatikan'da yer alan MS.gr 299 metin Mangana hastanesinden 14 ilacın dağıtıldığı 300 sayfalık bir tıbbi koleksiyon içerir. Oxford el yazması metninde kutsal yağların kullanımına rastlıyoruz (Bennett, 2000: 288-289).

### **Cerrahi Operasyonlar**

Tüm bu tedavi süreçlerinin yanında IV. yüzyıldan itibaren birçok cerrahi operasyon gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bizans metinleri apse drenajı gibi basit cerrahi işlemlerin yanı sıra, ciddi ve çok zor operasyonların tanımlarını içeren şaşırtıcı yazılı tıbbi bilgi kaynakları içerir. Bizans döneminde; genel cerrahi, beyin cerrahisi, oftalmoloji, anjiyoloji, kulak burun boğaz, meme ameliyatı, göğüs cerrahisi, jinekoloji, kadın doğum, üroloji, travmatoloji gibi alanlarda cerrahi işlemler uygulandığı bilinir (Geroulanos vd., 2005: 187). Örneğin; beyin cerrahisi alanında, ilk çağlardan beri varlığını bildiğimiz *trepanasyon* işlemi bunlardan biridir. X. yüzyıl hekimlerinden Leo, kırkın üzerinde cerrahi ameliyattan ve bu ameliyatlarda kullanılacak olan cerrahi aletlerden söz eder (Bennett, 2000: 286). X. yüzyıla tarihlendirilen Niketas codexi cerrahi operasyonu izleyebildiğimiz güzel örneklerdendir (Resim 57).



Resim 57. Cerrahi bir operasyonun gösterildiği X. Yüzyıldan kalma Niketas codexi.  
Florence, Biblioteca Laurenziana, Plut. 74.7 (Codex Niketas), folio 210r.

(The MacKinney Collection of Medieval Medical Illustrations, 2022)

Yukarıda sayılan tüm işlemleri tarif etmek imkansız olacağından, operasyonlarla ilgili en etkileyici metinlerden birini alıntılalım:

*Operasyona girdiğimizde, arteria aspera'nın nefes borusunun üst kısmının altında üç veya dördüncü halka civarında bir kısmını keseriz. Nefes borusunu daha iyi görebilmek için hastanın başını geriye doğru bükerek, bölünen kıkırdak değil, kıkırdakları birleştiren zar olsun diye halkaların ikisi arasında enine bir kesi yapmalıyız. Ameliyatta daha çekingen olunuyorsa, önce deri*

*bir çengelle gerdirilip bölünebilir, daha sonra damarlar yardımıyla bir yana çıkarılarak kesi yapılır. Bunlar Pavlos Aeginitis (VI,34) tarafından anlatılan Antyllus'un sözleridir (Geroulanos vd., 2005: 188).*

Burada alıntılanan metin, Bizans döneminde *trakeostomi* operasyonunun nasıl ve hangi cerrahi aletlerle yapıldığına dair bilgi vermektedir. Cerrahi operasyonlarla ilgili bir diğer önemli belge Paulus'un *Pragmateia*'sıdır. Paulus böbrektaşı tedavisinin ameliyatla alınmasına ilişkin fazlasıyla ayrıntılı bilgiye yer vermiştir.

### **Diseksiyon**

Bizans döneminde cerrahi işlemler gerçekleştirildiği bilinmekle birlikte, Bizanslıların insan diseksiyonunu yapmadıklarına ilişkin genel bir izlenim vardır. Bu görüşü savunan araştırmacılar için diseksiyon, dinen uygun olmadığından dolayı uygulanmayıp tıbbi metinlerde de yer almamıştır (Erdemir, 2015: 234). Owsei Temkin gibi bazı araştırmacılar durumun böyle olmayabileceği fikriyle ilgilenmişlerdir. Laurence J. Bliquez ve Alexander Kazhdan'ın yaptığı çalışma Bizans döneminde insan diseksiyonunun dört farklı dönemine eğilmektedir (Bliquez ve Kazhdan, 1984: 554-557). Theophanes diseksiyon edilen belirli alanlardan yani karın ve göğüsten bahseder:

*Ve ayrıca (bu yıl) Hristiyan inancından mürted Christianus yakalandı. Konstantinopolis'te Aziz Thomas'ın köstebeğinde ellerini ve ayaklarını kestiler, doktorlar getirdiler ve bu insanın yapısını anlamak için onu daha hayattayken kasık bölgesinden göğsüne kadar teşrih ettiler (Bliquez ve Kazhdan, 1984: 555).*

Cesur bir hekimin kahramanca bir ameliyata girip, her şeyin başarısız olduğu durumlarda vardı. 745 yılında Ermenistan'dan İstanbul'a gelen siyam ikizlerini hekimlerin, halka açık bir şekilde, ölü olan bedeni canlı bedenden ayırma operasyonu sonucu diğer ikizin de üç gün sonra vefat ettiği belirtilir (Pentogalos ve Lascaratos, 1984: 99-102; Prioreshi, 2004: 159-160). Günümüzde Madrid Skylitzes minyatürlü el yazmasında bu operasyon resmedilmiştir (Resim 58).





Resim 58. Siyam ikizlerine uygulanan diseksiyon operasyonunu gösteren minyatürlü el yazma, Ioannes Skylitzes Gr. Vitr.26-2, f.131, Madrid, İspanya.

(“Medievalists.net”, 2022).

Uygulanan diseksiyon operasyonlarında amaç, hastalığı ve yaralanmayı daha başarılı bir şekilde tedavi etmek için insanın iç kısımlarının doğasını ve ilişkisini anlamaktı (Bliquez ve Kazhdan, 1984: 555). Tarihçi Prokopios, 542 yılında Konstantinopolis’te çıkan ve hıyarcık vebası olarak tanımlanan hastalığa yakalananların koltuk altlarında ve kasık bölgelerinde şişkin hıyarcıkların görüldüğünden bahsetmiştir. Prokopios’un aktarımına göre

bazı hekimler hastalığın hıyarcıklı şişkinlikten kaynaklandığını düşünerek cesetleri incelemeye karar vermişlerdir (Miller, 2017: 217). XI ve XII. yüzyıldan kalma iki metinde daha insan kadavralarının parçalanıp incelenmesi hakkında bilgiler bulunur. Bunlardan ilki Symeon Neos Theologs'un çilecilik hakkında yazmış olduğu bir derlemedir. Diğeri ise Konstantinopolis'te insan vücutlarının kesilip incelenmesinin anlatıldığı batılı bir kaynaktır. Norveç kralı Sigurd 1111'de Konstantinopolis'i ziyaret edip burada askerleriyle kaldığını aktarır. Sigurd, Konstantinopolis'te askerlerini tuhaf bir hastalık yüzünden kaybetmiştir. Bu duruma sebep olan hastalığı öğrenebilmek için olasılıkla Bizanslı hekimlerden cesetleri parçalamalarını istemiştir (Miller, 2017:218).

Yukarıda değinilen Bizans cerrahisinin önemi Arap dünyası tarafından erken fark edildi. Batı da ise Bizans hekimlerinin deneyimi XI. Yüzyıl sonuna kadar Sicilya ve Güney İtalya'da iyi biliniyordu fakat Batılı hekimlerin çoğu Yunanca yerine Latince konuştuğundan dolayı bu bilgi birikimi ileri ki yıllarda az çok kaybolmuştur (Geroulanos vd., 2005: 190). Ayrıca insan vücudunun parçalanarak incelenmesi olayı, insanlığın yararına olmuştur. Böylece yapılan otopsilerle gelecekteki hastaların çekeceği acıların hafifletilmesi sağlanmıştır.

## 5.2 Bizans Döneminde Kullanılan Tıp Aletleri

Yunan cerrahi aletlerinin iki listesi IX ve XI. yüzyıl klasik dönemde kullanılan cerrahi aletlerin aşağı yukarı tüm yelpazesini içerir<sup>120</sup>. Antik dönemlerden Bizans dönemine kadar aynı aletlerin üretilmeye devam edilmesi yapılan işlemlerin Bizans döneminde de kullanılmaya devam edildiğini gösterir (Bliquez ve Kazhdan, 1984: 556). Bununla birlikte mevcut listeler daha önceki kaynaklarda bulunmayan otuz iki adet aletin adını vermektedir. Örneğin; bilinen testereye (*prion*) ek olarak ilk kez kaburgalar için özel bir testere ortaya çıkıyor (*pleuropriste*). Karın ameliyatı içinde yeni bir tip icat edilmiş. Liste, genital kanallar ve göz çevresini dikmek için özel bir de iğne (*kauloklyster*) içeriyor (Bliquez ve Kazhdan, 1984: 557).

Anadolu dışında bulunan önemli Bizans dönemi tıp aletlerinin yanı sıra Anadolu toprakları içerisinde de Bizans dönemine ait çok sayıda tıbbi alet ele geçirilmiştir<sup>121</sup>. Forsepsler, sondalar, diş ve kemik cerrahisi aletleri, kan alma kapları, iğneler, strigil, ölçü kaşığı ve spatül gibi bu aletler günümüzde çeşitli müze ve koleksiyonlarda sergilenmektedir. Ayrıca son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen tıbbi aletlerde Bizans döneminde tedavide kullanılan tıbbi aletlerin yoğunluğunu göstermektedir. Kullanılan tıbbi aletlerin Bizans resim sanatına da yansımaları olmuştur (Resim 59).

---

<sup>120</sup> 1903 yılında Schoene ilk kez 54 adet “Yunan-Roma” cerrahi aletinin adını yayınladı ve 1907’de Milne, Bizans aletlerine, Bizans isimlerini bunlar arasında atfetmeye çalıştı. 1983 yılında Maraslis listeyi 160 alete çıkarırken, 1985 yılında Bliquez listeyi 237’ye çıkardı. Buna ek olarak; dağlama, neşter, mele gibi çeşitli aletler farklı formlara, şekillere ve isimlere sahiptir açıkça özel operasyonlar için yapılmış çeşitli Bizans aletlerinin sayısı artar. 500’den fazla alet bilinmektedir. Bu aletlerden 207’si özel kullanımına göre bir veya birkaç cerrahi uzmanlık için sınıflandırılabilir. Bu liste, özel tıbbi aletlere olan ihtiyacın ve bunların yaygın kullanımının göstergesidir. Aynı zamanda uygulanan tıbbin kalitesi hakkındaki bilgilerimizi de aydınlatır. Bunların yüzde otuzu Yunanca ile aynı adı taşımaktadır. Ve bu aletlerin çoğu halen kullanılmaktadır. Bu *kauter-coutery*, *trypanon-trepan*, *embryotomos-embritom*, *katheter-catheter*, *pessos-pessary* vb. gibi İngilizce olarak aynı adı taşıyan birçok cerrahi alet için bile geçerlidir. Orijinal adının Latince türevi İngilizce olarak tutulan diğer aletler örneğin; *raspatorium*, *forseps*, *spatula*, *trocar* ve *couneolusdur* Geroulanos vd., 2005: 191-193.

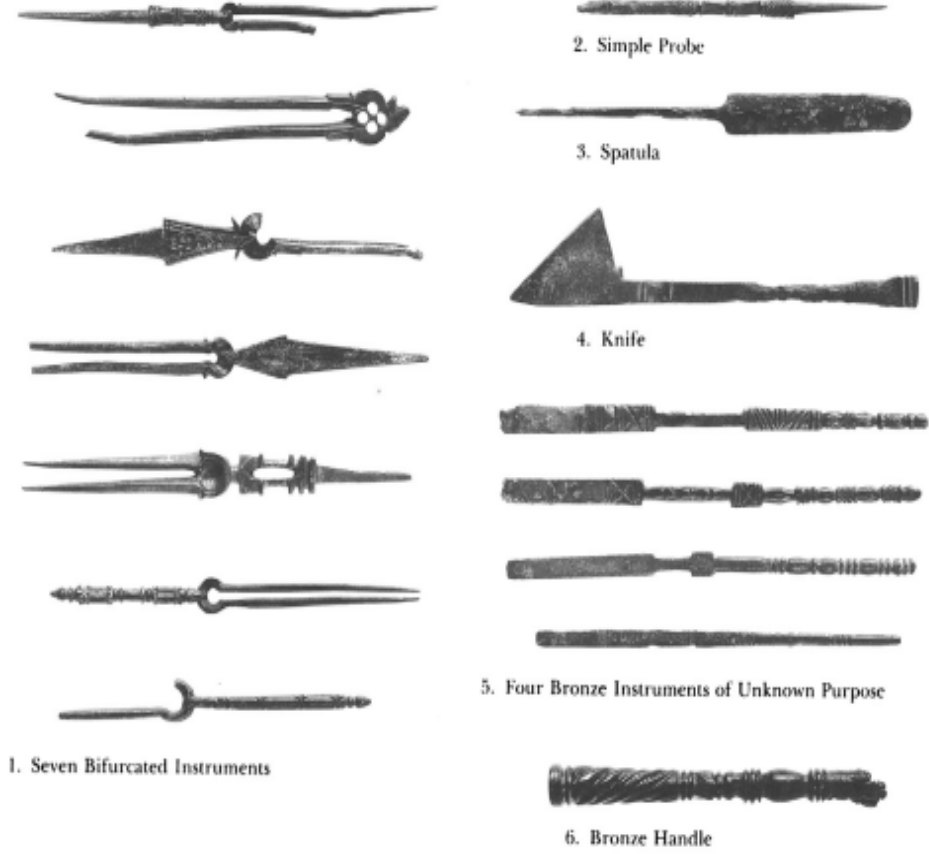
<sup>121</sup> Antik Yunan ve Roma tıbbi aletlerine değinirken bu müze ve koleksiyonlara yer vermiştik. Aynı müze ve koleksiyonlarda Bizans dönemi tıp aletlerine de rastlamaktayız. Ayrı bir müze ve koleksiyon tespit edildiyse burada değinilecektir.



Resim 59. Gülşehir Karşı Kiliseden Anargyroi Hekim-Aziz Panteleimon, sağ ve sol elinde tıbbi aletlerle tasvir edilmiştir (Göymen, 2019).

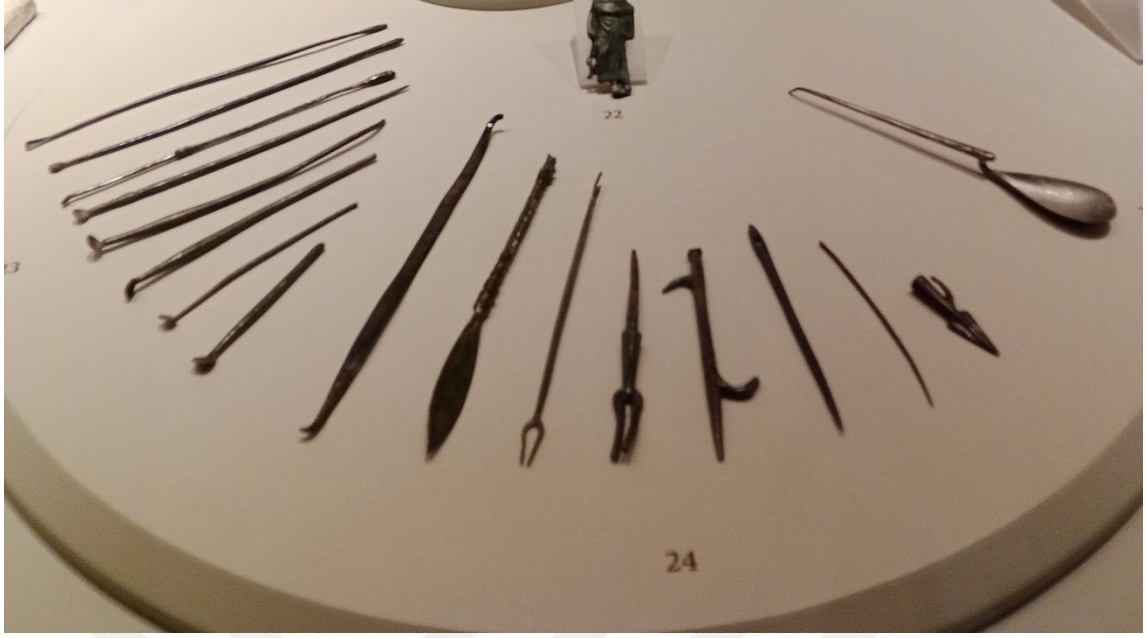
Bizans resim sanatında görülen tıbbi aletler içerisinde; *forseps*, *küret*, *spatula*, *kaşık uçlu sonda*, *neşter*, *flebotom*, *litotom* gibi bıçaklar bulunmaktadır (Parani, 2003: 205; Beldekos vd., 2014: 4). Anadolu'da ele geçirilen tıp aletlerinin büyük çoğunluğunun buluntu yeri bilinmediğinden tarihlendirmeyi güçleştirmektedir. Bizans dönemi tıp aletleri genel olarak şunlar göz önünde bulundurularak tarihlendirilmiştir; Orta işçilikle hazırlanmış, üzerinde çapraz çizgi dairesel oyma vb. içeren, bölümler arası oranları orta düzeydeki aletler Bizans dönemi (M.S V.yy-M.S XI.yy) olarak adlandırılmıştır (Uzel, 2000: 46). Yapılan kazılarda ele geçirilen tıp aletlerinin yapımında kök materyal olarak; demir, çelik, bronz, bakır, kalay, kemik ve fildişi gibi maddelerin kullanıldığı tespit edilmiştir (Milne, 1907: 10-19). Özellikle bronzun doğa ve beşeri şartlara karşı daha dayanıklı olmasından dolayı çok fazla tercih edildiği görülür. Tüm bunların yanı sıra kullanılan materyallerin yeri geldiğinde bazı tedavi yöntemleri için özel olarak üretildikleri bilinmektedir. Örneğin; dağlama, akan kanı durdurma vb. gibi işleve sahip koterler ateşe daha dayanıklı olmasından dolayı demirden üretilmişlerdir (Jackson, 1997: 232; Yalav, 2008: 8). Aşağıda günümüzde çeşitli müze ve koleksiyonlarda

sergilenmekte olan ayrıca son yıllarda yapılan kazılarda ele geçirilen tıbbi aletlere yer verilecektir<sup>122</sup> (Resim 60-61).



Resim 60. Korint Müzesinde sergilenen, Bizans dönemine tarihlendirilen, çeşitli işleve sahip tıbbi aletler (Mylonas vd., 2014).

<sup>122</sup> Tez çalışması kapsamında yalnızca Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen tıbbi alet buluntularına yer verilecektir. Anadolu dışında da çeşitli müze ve koleksiyonlarda yer alan Bizans tıbbi aletleri sergilenmektedir. Örneğin; ; Ernst Künzl aletleri, Korint Arkeoloji Müzesi Uzel, 2000: 275; Mylonas vd., 2014: 159-168.



Resim 61. Efes Müzesinden çeşitli işleve sahip tıbbi alet buluntuları (Akagündüz, 2023).

### 5.2.1 Forsepsler

*Forsepslerin* genel anlamda cımbız benzeri bir alet olduğunu ve operasyonu yapan hekimin vücut boşluğunu görmesi için cilt ya da dokuyu tutmayı sağlayan aletlerin genel adı olduğundan birinci bölümde bahsetmiştik<sup>123</sup>. Anadolu'da çeşitli müze ve koleksiyonlarda sergilenen, ayrıca yakın zamanda yapılan kazılarda bulunan değişik işleve sahip Bizans dönemine ait forsepsler yer almaktadır. Ele geçen forsepslerin iki tanesi günümüzde Nidai Ergün Koleksiyonunda sergilenmektedir. Bronz malzemeden yapılan forsepslerin, uzunlukları, 9 ve 9.5 cm olarak değişmekte, kol uçları düz ve kıvrık bitimli olarak işlenmiş ve Geç Bizans dönemine tarihlendirilmiştir (Uzel, 2000: 230) (Şekil 44-45).

### Epilasyon Forsepsi

*Epilasyon forsepsinin* bulunduğu müze ve özel koleksiyonlar; Anadolu Medeniyetleri Müzesi dört, Ankara Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu iki, Efes Müzesi dört, Nidai Ergün Koleksiyonu dört, İstanbul Arkeoloji Müzeleri sekiz ve son yapılan arkeolojik kazılardan Harput İç Kale kazısında üç adet olmak üzere toplam yirmi beş adet epilasyon forsepsi bulunmaktadır (Uzel 2000; Aytaç, 2021: 494-495). Epilasyon forsepslerinin malzemesi bronz ve bakır olarak değişmektedir fakat çoğunlukla bronz

<sup>123</sup> Bizans döneminde kullanılan tıbbi aletlerin, işlevi, kullanılan malzeme, ölçülerinde Antik Yunan ve Roma'dan farklılıklar var ise ayrıntılı bir biçimde değinilecektir.



kullanılmıştır. Uzunlukları; 4 cm ile 16.5 cm arasındadır. Üzerlerinde çeşitli işlemler söz konusudur (Uzel, 2000; Aytaç, 2021:494-495) (Şekil 46-47-48-49).

Tablo 15

Anadolu’da müze, özel koleksiyon sergilenen ve arkeolojik kazılarda ele geçirilen, Bizans dönemine tarihlendirilen forsepsler.

<b>Alet Adı</b>	<b>Bulunduğu Yer</b>	<b>Malzeme</b>	<b>Ölçü</b>	<b>Tarihlendirme</b>	<b>Yayın</b>
Forseps (2 adet)	Nidai Ergün Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 9 ve 9.5 cm arası	Geç Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Epilasyon Forsepsi (4 adet)	Anadolu Medeniyetleri Müzesi	Bronz	Uzunluk: 4.9 ve 16.5 cm arası	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Epilasyon Forsepsi (2 adet)	Ankara Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 8.2 ve 12.6 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Epilasyon Forsepsi (4 adet)	Nidai Ergün Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 6.5 ve 9.2 cm arası	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Epilasyon Forsepsi (8 adet)	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk: 4 ve 7.3 cm arası	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Epilasyon Forsepsi (3 adet)	Harput İç Kale	Bakır	Uzunluk: 5,1 ve 5,3 cm arası	Bizans Çağı	Aytaç, 2021.



### 5.2.2 Sondalar

Antik Yunan ve Roma'da da en çok karşılaştığımız, Bizans döneminde de kullanımı oldukça yaygın olan *sondalar*, ihtiyaçlara göre farklı tiplere sahip, hem yara muayenesi hem de cerrahi için kullanılmaktaydılar. (Milne, 1907: 53-54; Uzel, 2000: 54) Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonundan bronz malzemeden yapılmış ve 11 cm uzunluğunda bir adet sonda yer almaktadır (Uzel, 2000: 192) (Şekil 50).

#### **Spatül-Sonda<sup>124</sup>**

*Spatül-sonda* örneklerine; Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Geç Bizans dönemine tarihlendirilen bir, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonunda iki, Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nde Geç Bizans Dönemi bir, Efes Müzesi'nde bir, Nidai Ergün Koleksiyonunda bir, Gaziantep Müzesi'nde Erken Bizans dönemine tarihlendirilen iki adet spatül-sonda sergilenmekte ayrıca son yapılan arkeolojik kazılarda, Kibrya Antik kentinde bir adet spatül-sonda bulunmuştur (Uzel, 2000; Demirer, 2013: 230) (Şekil 51-52-53-54-55). Spatül-sondaların malzemeleri bronzdur yalnızca bir buluntu demirdendir. Uzunlukları, 6.5 cm ile 20.5 cm arasında değişmektedir.

#### **Kaşık Uçlu Sonda<sup>125</sup>**

Günümüzde *kaşık uçlu sondaların* bulunduğu müze ve özel koleksiyonlar; Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonunda bir, Efes Müzesinde üç, Gaziantep Müzesinde iki, Kütahya Müzesinde iki, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde iki ayrıca son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda, Kibyra Antik kentinde iki, Amorium Antik kentinde iki olmak üzere Bizans dönemine tarihlendirilen toplam on dört adet kaşık uçlu sonda yer almaktadır (Şekil 56-57-58-59). Kaşık uçlu sondaların malzemesi bronzdur. Uzunlukları, 6.2 cm ile 20.5 cm arasında değişmektedir (Uzel, 2000; Demirer, 2013: 228; Gökalp, 2016: 258-259; Yıldırım, 2017: 120).

#### **Raspa Sonda**

Latince adı *Specillum asperatum* olarak bilinen *raspa sondalardan*, Celsus Eski Yunan ve Roma'da çok görülen endemik göz iltihaplarının sonucunda ortaya çıkan granüler yapışkanların kazınmasında özel çentikli bir *specillumun* kullanıldığından bahseder (Uzel, 2000: 65). Adı geçen aletten Bizans dönemine tarihlendirilen iki örnek Ankara Tıp

<sup>124</sup> Spatül-sondanın tanımı ve işlevi için birinci bölüme bkz. sayfa 61.

<sup>125</sup> Kaşık uçlu sondaların tanımı ve işlevi için birinci bölüme bkz. sayfa 57.

Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonunda yer almaktadır (Şekil 60). Malzemesi bronz olan aletlerin uzunlukları ise 13.6 cm ile 14.3 cm'dir (Uzel, 2000: 195).

### **Çatallı Sonda <sup>126</sup>**

Anadolu'da Bizans dönemine tarihlendirilen *çatallı sonda* örneği Amorium kazılarında bulunmuştur (Şekil 61). Malzeme olarak demirin kullanıldığı sondanın uzunluğu 17 cm'dir (Yıldırım, 2017: 121).

### **Zeytin Sonda**

Çubuklarının bir ucu bazen iki ucunun sivri olan, uçlardan biri veya ikisinin zeytin çekirdeği şeklinde sonlanan sondalar, *zeytin sonda* olarak tanımlanmaktadır. Anadolu'da Bizans dönemine tarihlendirilen zeytin sonda örneklerine Kibyra kazısında rastlanmıştır (Şekil 62-63). Malzeme olarak bronzun kullanıldığı sondaların uzunlukları, 9.35 cm ile 10.7 cm'dir (Demirer, 2013: 229). (Tablo 16).

---

<sup>126</sup> Çatallı sondaların tanımı ve işlevi için birinci bölüme bkz. sayfa 62.

Tablo 16

Anadolu'da müze, özel koleksiyonlarda sergilenen ve arkeolojik kazılarda ele geçirilen, Bizans dönemine tarihlendirilen sondalar

<b>Alet Adı</b>	<b>Bulunduğu Yer</b>	<b>Malzeme</b>	<b>Ölçü</b>	<b>Tarihlendirme</b>	<b>Yayın</b>
Sonda	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 11 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Spatül Sonda	Anadolu Medeniyetleri Müzesi	Bronz	Uzunluk: 14 cm	IX-X. YY	Uzel, 2000.
Spatül Sonda (2 adet)	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 17.5 ve 19.2 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Spatül Sonda	Çanakkale Arkeoloji Müzesi	Bronz	Uzunluk: 20.5 cm	Geç Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Spatül Sonda	Efes Müzesi	Bronz	Uzunluk: 13.3 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Spatül Sonda (2 adet)	Gaziantep Müzesi	Bronz	Uzunluk: 14.2 ve 14.7 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Spatül Sonda	Kibyra Antik Kenti	Demir	Uzunluk: 6.5 cm	VI-VII YY	Demirer, 2013.

Kaşık Uçlu Sonda (3 adet)	Efes Müzesi	Bronz	Uzunluk:19.1 cm ile 20.5 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda (2 adet)	Gaziantep Müzesi	Bronz	Uzunluk: 9.4 cm ile 13 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda (2 adet)	Kütahya Müzesi	Bronz	Uzunluk: 3.6 cm ile 8.7 cm	Bizans Çağı	Gökalp, 2016.
Kaşık Uçlu Sonda (2 adet)	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk: 7.5 cm ile 14.1 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Kaşık Uçlu Sonda (2 adet)	Kibrya Antik Kenti	Bronz	Uzunluk: 11.7 cm ile 8.8 cm	Bizans Çağı	Demirer, 2013.
Kaşık Uçlu Sonda (2 adet)	Amorium	Bronz	Uzunluk: 7.20 cm ile 9.4 cm	Bizans Çağı	Yıldırım, 2017.
Raspa Sonda (2 adet)	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 13.6 cm ile 14.3 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Çatallı Sonda	Amorium	Demir	Uzunluk: 17 cm	Bizans Çağı	Yıldırım, 2017.
Zeytin Sonda (2 adet)	Kibrya Antik Kenti	Bronz	Uzunluk: 9.35 cm ile 10.7 cm	Bizans Çağı	Demirer, 2013.

### 5.2.3 Diş ve Kemik Cerrahisi Aletleri

#### Keski

*Yassı keski*, Celsus tarafından kafa kubbesi çökmelerinde, çöküntüyü bir taraftan düzeltmede kullanılmıştı, başka yazarlarda keskiye çok yer vermişlerdir. Kemik cerrahisinde keski ile ilgili referanslar vardır. Alet *distoorsiyonla* kaynaşmış kemiklerde “*osteotom*” olarak da kullanılır. (Uzel, 2000: 111). Bizans dönemine tarihlendirilen çeşitli müze ve koleksiyonlarda ki keski sayısı şu şekildedir: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu bir adet, Efes Müzesi üç, Nidai Ergün Koleksiyonunda bir, İstanbul Arkeoloji Müzeleri bir olmak üzere toplam altı adettir (Şekil 64-65-66-67). Tıp aletlerinin malzemesi bronzdur. Uzunlukları, 15.3 cm ile 9 cm arasındadır (Uzel, 2000: 187-260).

#### Diş Forsepsi<sup>127</sup>

Günümüzde Bizans dönemine tarihlendirilen *diş forsepsi* Anadolu örneği, Nidai Ergün Koleksiyonunda yer almaktadır. Malzemesi demir, uzunluğu ise 15.2 cm'dir (Uzel, 2000: 117).

### 5.2.4 Diğer Tıbbi Alet ve Gereçleri

#### Kan Alma Kabı<sup>128</sup>

Günümüzde Kütahya müzesinde yer alan Bizans dönemine tarihlendirilen bir adet kan alma kabı mevcuttur (Şekil 68). Malzemesi bronz, uzunluğu ise 12 cm'dir (Gökçalp, 2016: 258).

#### İğne<sup>129</sup>

Günümüzde Bizans dönemi iğne örnekleri; Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonunda iki, Nidai Ergün Koleksiyonunda bir olmak üzere toplam üç adettir (Şekil 69-70). Malzemesi bronz olan iğnelerin uzunlukları 17.5 cm ile 9.7 cm arasındadır (Uzel, 2000: 189-230).

<sup>127</sup> Diş forsepslerinin tanımı ve işlevi için birinci bölüme bkz. sayfa 63.

<sup>128</sup> Kan alma kaplarının tanımı ve işlevi için birinci bölüme bkz. sayfa 69.

<sup>129</sup> İğnelerin tanımı ve işlevi için birinci bölüme bkz. sayfa 70.

### **Strigil**<sup>130</sup>

Bizans dönemine ait strigil örneği Efes Müzesinde yer almaktadır. (Şekil 71) Malzemesi bronz olan strigilin uzunluğu 24.8 cm'dir (Uzel, 2000: 219).

### **Ölçü Kaşığı**<sup>131</sup>

İlaç veya ölçü kaşığı olarak adlandırılan tıbbi alet örneklerinden biri Alanya müzesinde yer almaktadır (Şekil 72). Diğer örnek ise Amorium kazılarında ele geçirilmiştir. Malzemeleri bronz olan kaşıkların uzunlukları 2.7 cm ile 7.8 cm arasındadır (Yıldırım, 2017: 121; Uzel, 2000: 179).

### **Spatül**

Cerrahi işlemler sırasındaki tümör ve apseleri boşaltmak için kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde Bizans dönemi *spatül* örneklerine Efes Müzesinde iki, Nidai Ergün Koleksiyonunda bir, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bir ayrıca son yapılan arkeolojik kazılar ışığında Kibrya antik kentinde bir olmak üzere toplam beş adettir (Şekil 73-74). Spatül örneklerinin malzemesi bronz, bakır ve demirdir. Uzunlukları ise 8.5 cm ile 16.8 cm arasındadır (Uzel, 2000; Demirer, 2013: 230)<sup>132</sup>. (Tablo 17). Bizans döneminde kullanılan tıp aletlerinin yapımında kullanılan malzemelerin oransal olarak dağılımı aşağıdaki grafik üzerinde gösterilmiştir (Grafik 2).

<sup>130</sup> Strigilin tanımı ve işlevi için birinci bölüme bkz. sayfa 69.

<sup>131</sup> Ölçü kaşığının tanımı ve işlevi için birinci bölüme bkz. sayfa 70.

<sup>132</sup> Bizans dönemine tarihlendirilen çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda sergilenen diğer tıbbi alet buluntuları şunlardır: Cımbız, ilaç çubuğu, kepçe, spatula, merhem veya pansuman kabı Uzel, 2000; Akarsu ve Tırpan, 2011: 16; Gökalp, 2016: 259-260; Acar, 2018: 101-107.

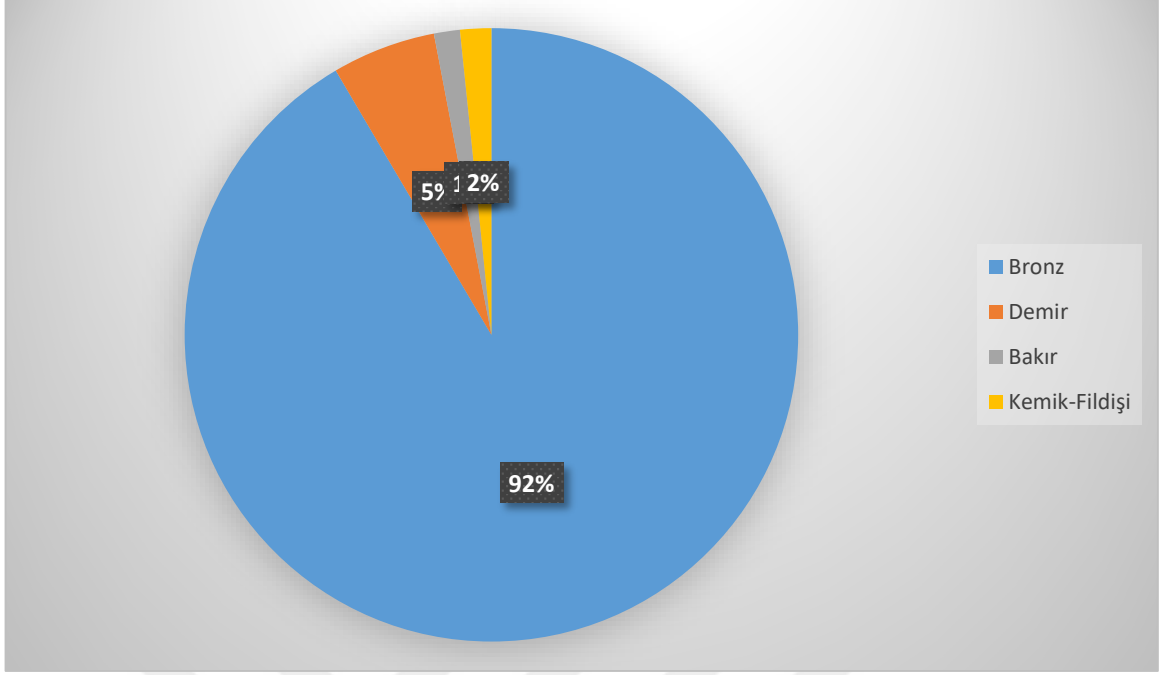
Tablo 17

Anadolu’da müze, özel koleksiyonlarda sergilenen ve arkeolojik kazılarda ele geçirilmiş, Bizans dönemine tarihlendirilen çeşitli tıbbi aletler.

<b>Alet Adı</b>	<b>Bulunduğu Yer</b>	<b>Malzeme</b>	<b>Ölçü</b>	<b>Tarihlendirme</b>	<b>Yayın</b>
Keski	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk:13.5 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Keski (3adet)	Efes Müzesi	Bronz	Uzunluk: 9 cm ile 13.2 cm arası	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Keski	Nidai Ergün Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 12.6 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Keski	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk:15.3 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Diş Forsepsi	Nidai Ergün Koleksiyonu	Demir	Uzunluk: 15.2 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Kan Alma Kabı	Kütahya Müzesi	Bronz	Uzunluk: 12 cm	Bizans Çağı	Gökalp, 2016.
İğne (2 adet)	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk: 9.7 cm ile 10.6 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
İğne	Nidai Ergün Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk:17.5 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.



Strigil	Efes Müzesi	Bronz	Uzunluk:24.8 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Ölçü Kaşığı	Alanya Müzesi	Bronz	Uzunluk:7.8 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Ölçü Kaşığı	Amorium	Bronz	Uzunluk: 2.7 cm	Bizans Çağı	Yıldırım, 2017.
Spatül (2adet)	Efes Müzesi	Bronz	Uzunluk: 8.5 cm ile 17.7 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Spatül	Nidai Ergün Koleksiyonu	Bronz	Uzunluk:16.8 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Spatül	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Bronz	Uzunluk:14.3 cm	Bizans Çağı	Uzel, 2000.
Spatül	Kıbyra Antik Kenti	Demir	Uzunluk:13.4 cm	Bizans Çağı	Demirer, 2013.



Grafik 2. Bizans döneminde kullanılan tıp aletlerinin yapımında kullanılan malzemelerin oransal olarak dağılımı (Akagündüz, 2022).

## ALTINCI BÖLÜM

### TYPİKON VE VAKFİYELER IŞIĞINDA BİZANS VE ANADOLU SELÇUKLU HASTANE KURUMLARININ ORGANİZASYONLARI: BENZER VE FARKLI YÖNLER

Selçuklular döneminde; *bimarhane*, *maristan*, *şifaiyye*, *daru't-tıb*, *daru's-sihha*, *daru'l-afiye* gibi isimlerinde verildiği *darüşşifalar*, hem hastaların tedavi edildiği hem de bünyesinde medreseleri barındırdığı ve bu medreselerde uygulamalı tıp eğitiminin de verildiği kurumlardı (Aydınoglu, 2009: 3; Cantay, 2014: 2). Bu yapılarda hem beden hem de ruhi tedaviler için çalışmalar yürütülmekteydi. Öğrenciler, medrese eyvanında toplanıp, hastalıklar ve bu hastalıklara uygulanacak tedaviler ile ilgili dersleri dinleyip, müderrislerin gözetiminde hastaları tatbik ederlerdi (Kayhan, 2011: 158). Bu uygulama bir nevi günümüzde ki eğitim-araştırma hastanelerini andırıyor olabilir.

Bizans dönemi hastanelerinin organizasyonlarına daha önce ki bölümlerde değinmiştik. Bizans döneminde Pantokrator manastırı bünyesinde bulunan hastanenin günümüze kadar gelebilmiş olan *typikonu* Bizans hastanelerinin organizasyonunu detaylı olarak aktarmakta idi. Benzer bir özellik Selçuklu döneminde de karşımıza çıkmaktadır. Bizans döneminde *typikonlardan* öğrendiğimiz hastanelerin organizasyonlarını, Selçuklular döneminde vakfiyelerden öğrenmekteyiz<sup>133</sup> Selçukluların hakim oldukları coğrafyalarda hastaneler inşa ettirdiklerini kaynaklar bildirmektedir. Selçuklu hastanelerinin özellikle ticaret yolları üzerinde kurulduğu bilinmektedir. Selçukluda ticaret yolları hastalık dendiğinde ilk akla gelen yerlerdendi. Örneğin; Ortaçağ boyunca tüm dünyayı kasıp kavuran veba salgınının bir şehirden diğer şehre sıçramasının nedenlerinden biri tüccarlar olarak görülüyordu. Anadolu Selçuklularının orta zamanında 470-708 (1077-1308) şehirlerini emsaline az rastlanır hastanelerle süslemişlerdir (Ünver, 1940: 64). Kayseri, Sivas, Konya, Kastamonu, Aksaray, Tokat, Akşehir, Mardin, Çankırı gibi şehirlerde hastaneler inşa ettirmişler fakat bunların birçoğu günümüzde harap durumdadır. Anadolu'da inşa edilmiş Selçuklu hastaneleri ve inşa tarihleri şu şekildedir:

- Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası 1205
- Sivas I. Keykavus Darüşşifası 1217
- Divriği Turan Melek Darüşşifası 1228

<sup>133</sup> Vakfiyenin tanımı ve işlevi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Özgüdenli, 2012: 467-469.

- Konya'daki Darüşşifası 1219-1236
- Çankırı Ata Bey Ferruh Darüşşifası 1235
- Kastamonu Ali Pervane Darüşşifası 1272
- Konya Aksaray'ında Darüşşifası XIII. Asır
- Tokatta Pervane Bey Darüşşifası XIII. Asır
- Akşehir de Darüşşifası XIII. Asır
- Mardin de Darüşşifası XIII. Asır
- Amasya Anber Aptullah Darüşşifası 1308 (Ünver ve Nafiz, 1935: 22).

Ayrıca bu yapıların dışında bazı kaynaklarda adı geçen ve üzerinde araştırma yapılması gereken darüşşifalarda vardır. Bunlar;

- Silvan Darüşşifası (1176/77-1184/85),
- Eski Malatya Darüşşifası (XIII. yy. ortası)
- Akşehir Darüşşifası (XII. yy. sonu XIII. yy başı),
- Erzincan Darüşşifası (?)
- Kastamonu Atabey Darüşşifası (1270-75)
- Kütahya Darüşşifası (XIII. yy. ikinci çeyreği)
- Sivas Şehzadeler Darüşşifası (?)
- Harput Darüşşifası
- Kars Darüşşifası (XII. yy) (Acıduman, 2010: 11).

Anadolu Selçuklu devrinden kalan darüşşifalarının, mimari olarak en basit haliyle, dört eyvanlı, iç avlusunun ise revaklarla çevrili olduğu görülür (Terzioğlu, 1970: 133). Sivas Keykavus Darüşşifası bu plan şemasının en önemli örneklerinden biridir (Plan 12). Anadolu'nun soğuk ikliminden korunma amaçlı Selçuklu hastanelerinin, tıpkı hamam ısıtır gibi duvarlarında dolaşan künklerle ısıtıldığı belirtilmektedir.

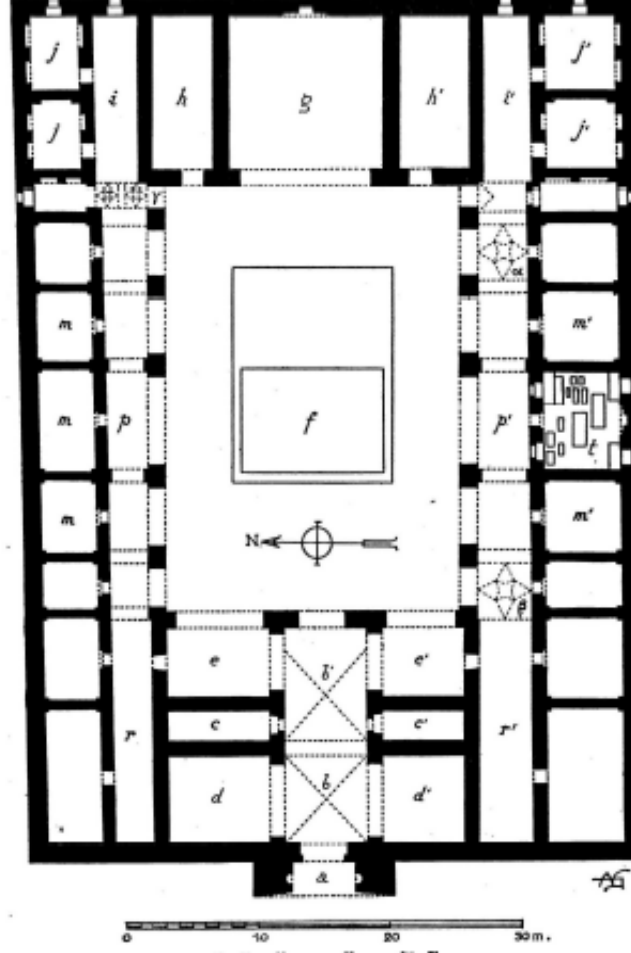
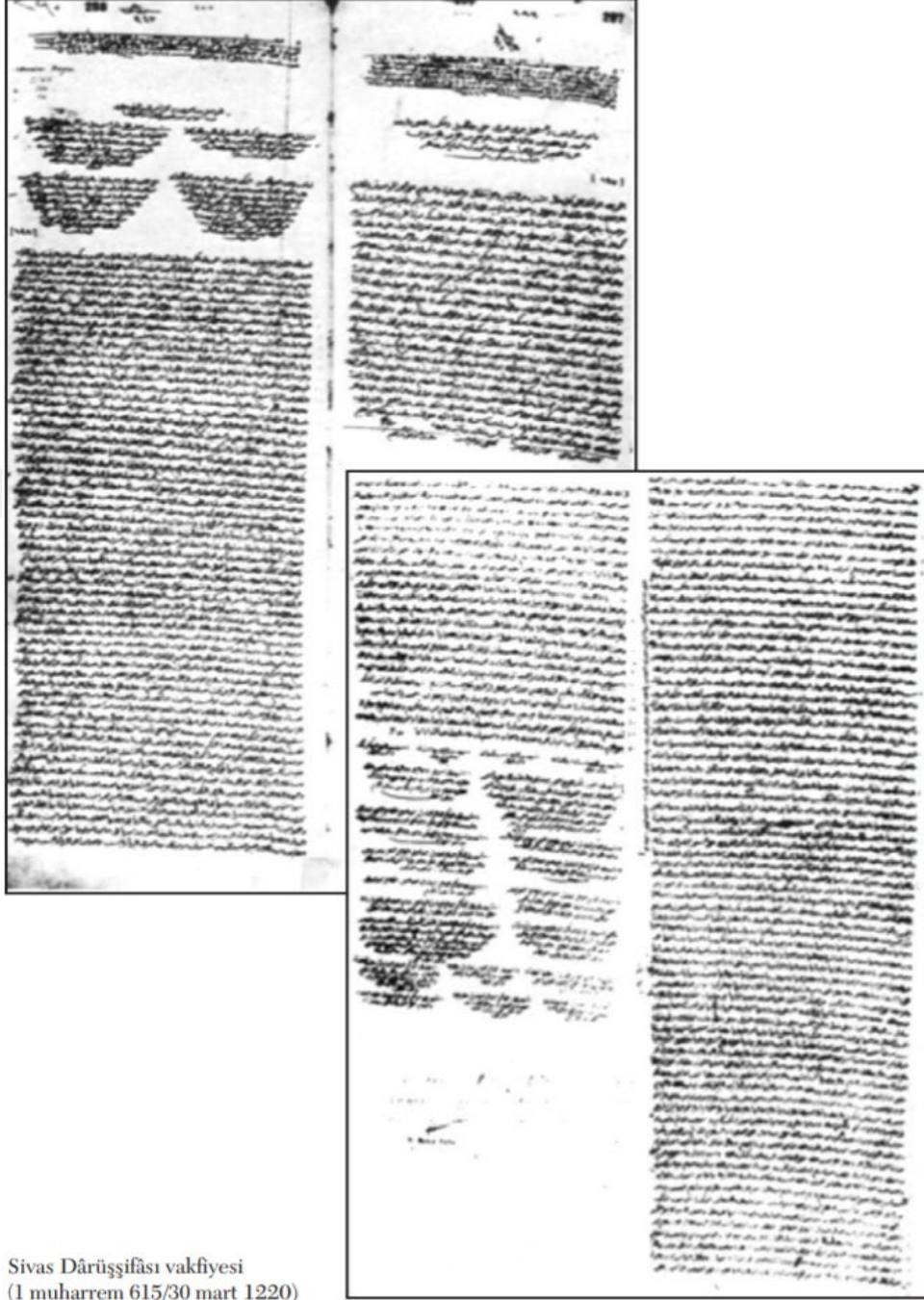


FIG. 91. — HOSPITAL OF KEYKAVUS I<sup>st</sup>: PLAN.

Plan 12. Sivas Keykavus Darüşşifasına ait plan A.Gabriel'den aktaran (Ünver, 1940).

Ayrıca bu dönemde, Bizans döneminde de sıkça karşılaşılan veba, cüzzam gibi hastalıkların yanında, çiçek, verem, felç, kulunç gibi hastalıklarda sıklıkla görülen önemli hastalıklardandı. Burada adı geçen çeşitli hastalıklara uygulanan tedaviler arasında Bizans döneminde olduğu gibi cerrahi ve bitkisel tedavilerin yanında bir de hastanın manevi açıdan güçlü olmasına yardımcı olan duanın yanı sıra müzik ile tedavi de uygulanmaktaydı (Kesik, 2020: 126-127-128). Daha önceleri de belirttiğimiz gibi Bizans dönemi hastanelerinin organizasyonları hakkında bilgi sahibi olduğumuz tek örnek Pantokrator Manastırı hastanesi *typikonuna* ait ise Anadolu Selçuklu döneminde de hastane organizasyonları hakkında bilgi sahibi olduğumuz tek örnek Sivas I. Keykavus Darüşşifası vakfiyesidir<sup>134</sup> (Resim 62).

<sup>134</sup> Sivas Keykavus darüşşifası vakfiyesi için bkz. M.Cevdet, 1938. 35-38; Bayat, 1991: 5-19.



Sivas Dârüşşifası vakfiyesi  
(1 muharrem 615/30 mart 1220)

Resim 62. Sivas, Keykavus Darüşşifasına ait vakfiye metni (Bayat, 2010).

Günümüze ulaşan mevcut iki örnek üzerinden Bizans dönemi ve Anadolu Selçuklu dönemi hastane organizasyonlarının benzer ve farklı yönlerine aşağıda değinmeye çalışacağız. Pantokrator Manastırı *ksenonu* imparator II. Ioannes Komnenos (1118-1143) ve eşi Eirene tarafından inşa ettirilmişti. Benzer şekilde Sivas darüşşifasının da bir imparator tarafından I. İzzeddin Keykavus (1210-1219) tarafından inşa ettirildiğini biliyoruz. Sağlık kuruluşlarının

ikinci ortak özellikleri ise bu yapıları inşa ettiren kişilerin, inşa ettirmiş oldukları yapılara gömülmüş olmalarıdır. Her iki sağlık yapısında da hekim, cerrah ve diğer personeller görev yapmaktadır. Pantokrator Manastırı *ksenonda* malzemelerin tedarik tertibi ve yeterli miktarda ilaç depolanması için görevli kişi *nosokomos* iken, Sivas I. Keykavus Darüşşifasında, vakıfla ilgili bütün işlerde Cemâleddin b. Ferrûh yetkili kılınmış, darüşşifaya hekim ve diğer personelin tayini bunların ücretleri Cemâleddin b. Ferrûh'a bırakılmış bundan dolayı vakfiyede görevlilerin maaşları belirtilmemiş fakat Cemâleddin b. Ferrûh'a yıllık ücret olarak vakıf gelirinden “Bilad-ı Rum’da “ rayiç gümüş Kırtaş, dirhemden 4.000 para ile 1.000 mud buğday tahsis edilmiş idi (Miller, 1997: 150; Yinanç, 1984: 304-305; Bayat, 1991: 17-18). Pantokrator Manastırı *ksenonda* ise personel maaşları bilinir. Sivas I. Keykavus Darüşşifa vakfiyesinde personelin ismi ve kaç kişinin çalıştığına yer verilmemekle beraber Pantokrator Manastırı *ksenon typikonunda*, personel ve hasta sayısına rakamsal olarak yer verilmiştir. Pantokrator Manastırı *ksenonda* göz rahatsızlığı olanlara ayrılmış özel yataklardan bahsederken, Sivas I. Keykavus Darüşşifa vakfiyesinde göz hastalıklarına önem verildiğinden, tecrübeli, üstün, kıymetli göz hekimi ve cerrahlardan bahseder (Bayat, 1991: 17). Sivas I. Keykavus Darüşşifasında buraya gelen hastaların ne şekilde tedavi edildiği ve en çok hangi hastalıklarla karşı karşıya kaldığı net değildir (Salman, 2020: 70). Pantokrator *ksenonda* hastalara uygulanan diyetten ve cerrahların kullandığı bir takım tıbbi aletlerden bahseder (Miller, 1997: 18). Pantokrator Manastırı *ksenonda* psikiyatri kısmı ve cüzzam namenin varlığından söz edilirken Sivas I. Keykavus Darüşşifa vakfiyesinde bu tür kısımların varlığından söz edilmemektedir. Sivas I. Keykavus Darüşşifasında tıp eğitimi verilen bir bölüm olmamakla beraber, Pantokrator Manastırı *ksenonu* bir tıp okulu işlevi görüyordu. Görüldüğü üzere, hem Bizans dönemi hem de Selçuklu dönemine damga vurmuş iki büyük sağlık kurumunun, organizasyon şemalarında benzer ve farklı yönler söylemek mümkündür.

## DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İnsanlık tarihinin uzun serüveni boyunca “tıp” bilimi de diğer bilim dalları gibi inişli çıkışlı birçok süreç yaşamıştır. İnsanlığın var oluşu ile beraber başlayan hasta bedeni tedavi etme süreci, ilkçağ insanında büyüsel ve cerrahi olarak görülmekteydi. Burada sözü geçen cerrahi kelimesi tamamen basit ve ilkel *trepensasyon* (kafatasında delik açma) adını verdiğimiz yöntem olarak karşımıza çıkar. Bu durumu destekleyen yegane buluntular çakmaktaşıdan yapılmış bıçak biçiminde cerrahi aletler olmuştur. Yerleşik hayat tarzıyla beraber insan sağlığı üzerinde bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Basitçe dile getirdiğimiz “hastalıklar” artık yerini sık sık karşılaşılan salgın “hastalıklara ’da” bırakmıştır. İlerleyen süreçte insanoğlunun kendi tanrılarını yaratmasıyla birlikte, tedavi etme süreci insanüstü bir olgu olarak görülmüş, hasta eden ile tedavi eden kişilerin, kendi elleriyle yarattıkları, tanrı-tanrıçalar ve bazı kutsal kişiler olduğu görülmüştür. Buna bağlı olarak hasta bedenin tedavisinde büyü, sihir, gözle görülmeyen güçlerle iletişim ve şifalandırma gibi yöntemlere başvurulmuştur. Öte yandan yazının icadıyla beraber diğer bilim dallarında olduğu gibi tıp alanında da birçok belge ortaya çıkmıştır. Bu durum günümüzde bilim insanlarının işini kolaylaştırmakla birlikte dönem insanı içinde önemli bir aktarım aracı olmuştur. Bu durumun önemli örneklerinden birisi Sümerler tarafından yazılmış olan ilaç formülleri ve reçetelerin Asurlu hekimler tarafından kopyalanarak kullanılmış olmasıydı. Sümer, Asur, Akad, Babil toplumlarında görülen hastalıkları tıbbi tabletler sayesinde isimlerini net bir biçimde öğrenmekteyiz. İlerleyen yüzyıllarda Bizans’ta da sıkça görülecek olan veba salgınına Mezopotamya’da Gılgamış destanında rastlıyoruz. Mezopotamya yazılı belgeleri yalnızca hastalıklar hakkında bilgi vermez. Hekimler ve uygulanan tedaviler hakkında da bilgiler sunar. Mezopotamya uygarlıklarında, deneysel tedavilerde *Asu*, sihir ve büyüsel tedavilerde ise *Asipu* isminde hekimlerin yer alması bilimsel tedavi ile sihir ve büyüün paralel gittiğini gösterir. Mezopotamya yazılı belgeleri göstermektedir ki yalnızca erkek hekimlerin değil kadın ebelerinde varlığı bu dönemde bilinmektedir. Ayrıca tedavide hekimlerin cerrahi operasyonlarda uyguladıkları da bilinmektedir. Bu durumun en önemli örneklerinden birisi Hammurabi kanunlarıdır. Kanunlar cerrahi operasyonlarda kullanılacak olan cerrahi aletin ismini ve malzemesini vermesi açısından önemli belgelerdir. Hammurabi kanunları tıp tarihi açısından katı bir belge niteliği taşımaktadır. Mezopotamya uygarlıkları dışında medeniyetlerin beşiği rolündeki uygarlıklardan Mısır uygarlığının ’da tıp alanında ciddi çalışmaları olmuştur. Mısır tıbbına dair en somut deliller arasında XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren



keşfedilmiş olan papirüslerin yanı sıra, anıt, kitabe, mumya ve duvar resimlerini sayabiliriz. Tüm bu belgeler antik Mısır'ın diğer bilim dallarında olduğu gibi tıp alanında da uygarlıklar üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu belgelerden birisi Carlsberg papirüsüdür. Papirüs 'de, Mısır'da bir kadının yapacağı doğum ile antik Yunan'da bir kadının gebe kalması için benzer yöntemlerin uygulandığı görülmektedir. Belgelerden Mısır'da görülen hastalıklar, hastalıkların tedavileri, hekimler ve hekimlik anlayışlarını öğrenmekteyiz. Tıp biliminde cerrahi ve büyü sözlerin bir arada olduğu Mısır'daki anlayış ilerleyen yüzyıllarda Bizans döneminde de görülmüştür. Tıbbi tedavide, ilköğretim ve Mezopotamya uygarlıklarında görülen sihir, büyü gibi irrasyonel uygulamaların yanı sıra droglar ve cerrahi Mısır'da da karşımıza çıkmaktadır. Tedaviyi uygulayan kişiler rahipler, büyücüler ve hekimlerdir. Benzer bir M.Ö 2000 yıllarında Anadolu topraklarında hüküm sürmüş Hititler 'de de görülmektedir. Hastalığın sebebini bir takım tanrısal güçlere bağlamışlardır. Tedavide de benzer bir durum söz konusudur. Tıpkı Mezopotamya'da olduğu gibi Tanrı ve tanrıçalar hem hastalığı veren hem de hastalığı yok eden kişilerdir. Antik Mısır ve Mezopotamya tıp geleneği üzerine şekillenen Yunan tıbbı, kendi bünyesine farklı unsurlar katarak ilerlemiştir. Antik Yunan tıbbı mitolojik dönem, filozof-hekim dönemi ve nihayetinde bilimsel dönem olarak üç ayrı kategoriye ayrılır. Mitolojik dönem 'de tıpkı antik Mısır ve Mezopotamya tıbbında görüldüğü gibi büyü sözler, tanrı-tanrıçaların neden olduğu hastalıklar ve yine onların çözüm bulabileceği hastalık tedavilerini kapsamaktadır. Bu dönem içinde sağlık tanrısı ilah Asklepion'un yerini Bizans döneminde kurtarıcı İsa almıştır. Antik Yunan'da tıbbın felsefeden çok etkilendiği görülmektedir. Bizans döneminde 'de felsefenin tıbbı olan etkisi devam etmiştir. Antik Yunan'ın filozof-hekimler dediğimiz bu dönemin 'de tartışma ve merak söz konusudur. Bu bağlamda sağlığın vücuttaki bazı öğelerin dengesinden meydana geldiği fikrinin ortaya atıldığını görürüz. Bu düşünce antik Yunan tıbbının rasyonel döneminde Hipokrat ile beraber bir çerçeveye oturtulmuştur. Hipokratik geleneğin hastalığı ilahi ve dini nedenlerden çok doğal mekanizmalarda aradığını görürüz. Bu düşünceye sahip olanlar evren 'de nasıl bir dengelilik hali mevcutsa benzer şekilde insan vücudunda 'da mikrokozmetik bir dengenin olduğunu savunurlar ve vücutta ki hastalık hali bu düzenin bozulmasından meydana gelir.

<b>Doğa'daki</b>	<b>İnsan Vücudundaki</b>	<b>Özellikleri</b>	<b>Mevsimi</b>
<b>Dört Unsur</b>	<b>Karşılığı</b>		
Su	Balgam	Soğuk-Nemli	Kış
Ateş	Safra	Sıcak-Kuru	Yaz
Toprak	Sevda	Soğuk-Kuru	Sonbahar
Hava	Kan	Sıcak-Nemli	Bahar

Bu teori dört humor teorisi olarak literatüre geçmiştir ve XIII. yüzyılda Bizans hekimlerinin de bu teoriyi kullandıkları görülür. Antik Yunan yazılı kaynakları incelendiğinde hastalıklar ve bunların teşhisinin son derece dağınık ve net anlaşılamayacağı sonucu çıkmaktadır. Bu hastalıklara dair en önemli bilgi Hipokrat külliyyatından gelmektedir. Buna göre en sık karşılaşılan hastalıklar arasında; cüzzam, veba, frengi, sıtma, verem, öksürük, akıl ve göz hastalıkları gelmektedir. Özellikle göz hastalıklarının çok yaygın olduğu Roma döneminde 'de görülür. Bu durumun birincil nedeni hijyen sorunu olabilir. Antik Yunan döneminde iyi bir hekim, vücuttaki hastalığın öngörüsünü yani hastalığın gidişatını, doruk noktasını ve sonucunu iyi yapan kişidir. Bu süreç Roma ve Bizans döneminde 'de devam etmiştir. Antik Yunan'da iyi bir hekimin hastalığın öngörüsünü yapabilmesi için; vücudun görülebilen kısımları; nabız, deri, ateş gibi veya idrar, dışkı gibi her türlü akıntıya, hastanın uyku düzenine, beslenme tarzına ve yaşadığı çevreye bakmaktadır. Hipokrat'tan Bizans dönemine değin en önemli tedavi mekanizmaları arasında; doğru yaşam tarzı, dengeli beslenme, düzenli uyku düzeni gelmektedir. Hekimlerin ikincil unsur olarak ilaçlara başvurdukları anlaşılır. Eğer ilaçlarda hastalık tedavisinde işe yaramaz ise en son yöntem olarak cerrahiye başvurulur. Antik Yunan ve Roma'da vücut bütünlüğüne önem verdikleri için cerrahi çok tercih edilmeyen bir yöntem olarak görülmekle birlikte İskenderiye'de bu yönteme sık sık başvurulduğu görülmektedir. Ayrıca Bizans döneminde 'de cerrahi operasyon ve diseksiyon uygulamalarının yapıldığını el yazmaları göstermektedir. Roma tıbbının da, antik Mısır, Mezopotamya ve antik Yunan ve Hellenistik dönem tıp geleneğini miras aldığını görürüz. Örneğin antik Yunan döneminin tedavi

merkezleri olarak gördüğümüz Asklepeionlar, Roma'da da varlığını sürdürmüştür. Öte yandan Roma'nın tıp dünyasına en büyük katkılarından biri Augustus döneminde ortaya çıkan ve valetudinarium olarak adlandırılan ilk askeri hastanelerin ve askeri doktorların ortaya çıkması olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında ki en büyük etmen Roma'nın savaşı yapısıdır. Romalı hekimlerin antik Yunan ve Hellenistik geleneği özümseyip belli ekollere ayrıldıkları görülmektedir. Roma dönemi hekimlerinin en önemlileri arasında Hipokrat geleneğini devir alıp, Bizanslı çok sayıda hekimi etkileyen Galenos ve farmakoloji alanında çok sayıda çalışmasının öne çıktığı Diskorides gelmektedir. Roma tıbbının saray ve devlet iradesi tarafından desteklenip korunduğu görülür. Bu yönüyle antik Yunan tıbbından ayrılmaktadır. Bu durumun önemli örneklerinden biri yukarıda belirttiğimiz farmakoloji alanı olmuştur. Roma'da özellikle bu alanın öne çıkmasında, imparatorluk, imparatorluğun kaynakları yani Çin Hindistan gibi uzak ülkelerden getirilen kaynaklar olmuştur. Roma hekimlerin büyük bir çoğunluğu antik Yunan'dan gelmektedir. Ayrıca Roma döneminde erkek hekimlerin yanı sıra kadın hekimlerin varlığı da bilinir. Bu durum Bizans döneminde 'de görülmektedir. Antik dönemde tedavide sosyal sınıf farklılıkları göz önünde bulunduruluyordu. Zenginlerin genellikle kendi evlerinde bir aile hekimi tarafından, küçük yerleşimlerde ise gezici hekimler tedavi ihtiyacını karşılamaktaydı. Roma döneminde görülen hastalıkların antik Yunan ile hemen hemen aynı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat savaşı toplum yapısına bağlı olarak özellikle salgın hastalıkların Yunan döneminden daha fazla görüldüğünü söyleyebiliriz. Bu durumun yanı sıra arkeolojik kazılarda elde edilen tıbbi buluntular bu dönemde jinekolojik hastalıklara da sık sık rastlandığını ortaya koymaktadır. Romalı hekimlerin bu hastalıklara karşı uygulamış oldukları tedavi yöntemleri antik Yunan hekimleri ile hemen hemen aynı idi. Roma tıbbını antik Yunan tıbbından ayıran bir diğer özellik ise çoğunluğu yurtdışında Pompeii gibi kentlerde olmak üzere Anadolu'da da benzerlerine rastlanan, sağlık evi niteliği taşıyan hekim evlerinin bulunmasıdır. Buralarda yer alan mezar kontekstleri içerisinde ele geçirilen tıbbi alet buluntuları antik dönemde çeşitlilik sağlaması açısından önemlidir. Antik dönem tıbbi alet buluntularını rölyefler, mezar stelleri, freskler, antik metinler ve arkeolojik kazılarda ele geçen tıbbi alet buluntularından tanımlayabilmekteyiz. Antik Yunan ve Roma dönemi cerrahi alet buluntularının işlevsel olarak çok fazla değişiklik göstermeden günümüze değin geldiği görülmektedir. Fakat Roma'da görülen bazı tıbbi aletler 'de antik Yunan'dan farklı olarak yılan ve horoz gibi kutsal hayvan bezemelerine yer verildiği görülmektedir. Her iki dönemde 'de karşılaşılan tıbbi alet buluntuları arasında; bıçaklar, forsepsler, sondalar, diş cerrahisi

aletleri, beyin cerrahisi aletleri, jinekoloji aletleri, kan alma kapları, iğneler, strigilisler, ilaç kaşıkları görülür. Adı geçen aletlerin uzunluk ve genişlikleri çok büyük boyutlu olmadıkları görülür. Tez çalışmamızda ele aldığımız tıbbi alet buluntularının yapımında malzeme olarak büyük oranda bronzun kullanıldığını gördük (bkz. Grafik 1). Bizanslılar, geçmişin bilgisini ve bilgeliğini alıp değiştirmiş, yer yer bunu tekrar etmiş ve üzerine bir şeyler koyup geliştirmiştir. Tıp'ta bu alanlardan biri olmuştur. Bu süreç M.S 330 yılından Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından fethi olan 1453 yılına kadar devam etmiştir. Bizans tıbbının iki aşamada gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür. İlk aşamada antik tıp geleneği üzerine şekillenen yani Hipokrat'ın teorileri üzerine temellenmiş Galenik tıp anlayışıdır. Geç Antik Çağ yazarları tarafından Hipokrat ve Galenos eserleri kapsamlı bir şekilde kopyalanmış ve bu gelenekten oldukça etkilenilmiştir. Ortaçağ hekimleri, Geç Antik Çağ yazarlarının seçmelerinden ve merceğinden antik Yunan ve Roma tıbbını tanımışlardır. İkinci aşamada din olgusu tıp bilimi üzerinde şekillendirici unsur olmuştur. Constantinos tarafından Milano fermanı ile 311-313 yılları arasında yasallaşan Hristiyanlık, VI. yüzyılda devletin resmi dini haline gelmiştir. Bundan sonra ki süreçte daha çok Hristiyan öğelerin tıp bilimi üzerinde etkisi olduğu görülür. Öte yandan Antik Mısır'dan itibaren görülen, büyü, tılsım, muska gibi şeylerin daha kabul edilebilir hale geldiği görülmektedir. Dönem kaynakları göz önünde bulundurulduğunda Bizanslı hekimlerin tıp bilgisinin oldukça gelişmiş düzeyde olduğu söylenebilir. Özellikle İstanbul ve İskenderiye gibi önemli şehirlerde tıp eğitimi almışlardır. Bizans döneminde hekim denildiğinde yalnızca erkek hekimlerden söz etmek mümkün değildir. Bu dönemde antik Yunan ve Roma döneminde de örnekleri bulunan kadın hekimlere rastlamaktayız. Dönemin yasal kaynaklarının kadın hekimleri de ilgilendiren yasaları düzenlediği bilinir. Bu durumun en iyi örneklerinden biri Pantokrator Manastırı tipikonu'nda yer almıştır. Bizans döneminde yalnızca rasyonel tıbbi hekimden bahsetmek mümkün değildir. Hristiyanlığın yayılmış olduğu ilk üç yüz yıl boyunca kilise babalarının inanan kişilere dinin bir ilaç olduğunu sunmaları, şeytandan gelen hastalıklara karşı koymak için aziz hekim kültürünün de bir motif olarak Bizans tıbbına eklendiğini görürüz. Böylelikle Bizans tıbbının şifacılık boyutu ortaya çıkmış ve neredeyse rasyonel tıp ile birlikte paralel bir ilerleme göstermiştir. Diğer yandan Anadolu, Balkanlar, Suriye, Kuzey Afrika, İtalya gibi çok geniş coğrafyalarda hüküm sürmüş olan Bizans imparatorluğu boyunca hastalıkların varlığı ve çeşidi kaçınılmaz olmuştur. Sık görülen hastalıklar arasında, çeşitli solunum yolu hastalıkları, anemi türleri, epilepsi, romatizmal ve ortopedik hastalıklar, paraziter ve psikiyatrik hastalıklar, alkolizm gibi hastalıkların yanı sıra

daha az rastlanan hastalıklar arasında; mani, gut (özellikle imparatorlar arasında), verem, kanserli tümörler ve ülser gibi hastalıklar bulunmaktaydı. Geniş bir coğrafyada hüküm süren Bizans imparatorluğu döneminde tıpkı antik Yunan ve Roma'da olduğu gibi salgın hastalıklar kaçınılmaz hale gelmiştir. Tabii bunun başlıca sebeplerinden biri artan nüfusun yanı sıra hijyen sorununun kontrol altına alınamamış olmasıdır. Cüzzam, veba ve sıtma gibi hastalıklar Bizans imparatorluğunu dönem dönem sıkıntılı bir sürece sokmuştur. Bizans döneminde özellikle veba ve cüzzam gibi hastalıkların tanrı tarafından bir ceza olarak gönderildiğine inanılmış, bu durumdan kutsal kitaplarda söz edilmekle birlikte Hristiyan ikonografisinde de sıkça yer bulmuştur. Bizans dönemi boyunca tehdit oluşturan bu hastalıklara karşı çeşitli tedavi yöntemleri geliştirilmiştir. Birincisi dua, sihir ve büyü yolu ile uygulanan tedavi yöntemidir. Kökeni Babil, Mısır ve İbrani inançlarına dayanan tüm hastalıkların kaynağının iblisler olduğu inancı Bizans döneminde de devam etmiş, iblislerden korunabilmek amacıyla muska, tılsım, büyü, dua gibi tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Bu kült Bizans dönemi boyunca kendine genişçe bir yer edinmiştir. Tedavide hekim yetersiz görülmüş, hasta Aziz'in önerdiği tedavi ile şifa bulmuştur. Şifacı hekimlerin uyguladığı bu tedavi yöntemleri, Trallesli Aleksandros ve Theophanes gibi hekimlerce de uygulanmıştır. Bizans döneminde iyi bir hekim, antik Yunan ve Roma'da olduğu gibi prognosisi (hastalığın seyrini ve gidişatını doğru yapmak) iyi yapan kişidir. Bizanslı hekimler teşhis için nabız, deri, idrar, ateş, kan aldırma gibi ilk yöntemleri uygulamışlardır. Teşhisi konulan hastalık sonrasında ilk önce ilaçla tedaviye başlanır eğer bu durum sonuç vermez ise en son cerrahiye başvurulurdu. İlaçla tedavi medikal reçetelerin öne çıktığını göstermiştir. Hipokrat'tan itibaren en önemli tedavi aracının diyet olduğu görülmüş ve bu durum Geç Antik ve Ortaçağ boyunca da devam etmiştir. Diyet denildiğinde dengeli beslenmenin yanı sıra, uyuma tarzı, kişinin yaşadığı çevre ve banyo gibi faktörler ön plandadır. Egzersiz, masaj ve günümüze kadar gelebilmiş hacamatta Bizans döneminde tedavide sıkça kullanılmıştır. Bizans döneminde tedavide en son çare cerrahi idi. Bizanslı hekimlerin IV. yüzyıldan itibaren apse drenaj gibi basit cerrahi operasyonların yanı sıra beyin, göğüs gibi ciddi operasyonlarında uyguladıkları görülür. X. yüzyıldan kalma Niketas codexi bu operasyonları izleyebildiğimiz güzel bir örnektir. Bizans dönemi cerrahi operasyonlarının en somut kanıtlarından biride arkeolojik kazılarda elde edilen tıbbi alet buluntuları ve Bizans resim sanatında görülen tıbbi aletlerdir. Bizans döneminde görülen tıbbi aletlere baktığımızda antik dönemlerden itibaren aynı aletlerin üretildiği görülmektedir. Bu durum yapılan cerrahi operasyon işlemlerinin Bizans döneminde de devam ettiğini

göstermektedir. Fakat Bizans döneminde antik dönemde görülmeyen bazı özel aletlere rastlanır. Örneğin; *prion* olarak bilinen testereye ek olarak *pleuopriste* olarak bilinen özel bir testere Bizans döneminde ortaya çıkmıştır. Anadolu'da yer alan tıbbi alet buluntularının büyük çoğunluğunun buluntu yeri bilinmediğinden tarihlendirme güçleşmiştir. Bizans dönemi tıbbi alet buluntuları, üzerlerinde çapraz çizgi, dairesel oyma vb. gibi unsurlar göz önünde bulundurularak bir tarihlemeye gidilmiştir. İltar Uzel'in antik dönem Anadolu'da bulunan tıbbi alet buluntularını ele aldığı çalışmasının yanı sıra, Anadolu'da Bizans dönemine ait çeşitli arkeolojik kazılarda, müze ve koleksiyonlarda bulunan tıbbi alet buluntularını tespit ettik. Uzel'in çalışması dışında yapılan çalışmalardan tespit edilenler; Harput iç Kale'den epilasyon forsepsleri (bkz. Tablo 15), Kibyra'dan spatül-sonda ve kaşık uçlu sondalar, Kütahya müzesi ve Amorium'dan kaşık uçlu sondalar, Kibyra'dan zeytin sonda, Amorium'dan çatalı sondalar (bkz. Tablo 16), Kütahya Müzesi'nden kan alma kabı, Amorium'dan ölçü kaşığı, Kibyra'dan spatül örnekleri (bkz. Tablo 17). Bizans döneminde kullanılmış olan tıbbi alet buluntularının tıp kı antik Yunan ve Roma'da olduğu gibi, bakır, bronz, demir, kemik, fildişi gibi malzemelerden üretildiği bilinmektedir. Özellikle dayanıklılık açısından Bizans döneminde de bronz malzemenin yoğun olarak tercih edildiği görülmüştür (bkz. Grafik 2). Cerrahinin yanı sıra diseksiyonun'da Bizans döneminde uygulandığı görülür. Bizanslı hekimlerin yapmış olduğu insan diseksiyonun'da ki amaç, hastalık veya yaralanmayı daha iyi tedavi etmek adına insanın iç kısımları ile doğası arasındaki bağlantıyı kurmak olmuştur. Bu amacın önemli örneklerinden birisi 745 yılında Ermenistan'dan Konstantinopolis'e gelen Siyam ikizlerinin ayrılması operasyonu olmuştur. Günümüzde Madrid Skylitzes minyatürlü el yazmasında bu operasyonun ne şekilde gerçekleştirildiği resmedilmiştir. Bizans döneminde görülen tüm bu hastalıklar ve hekimlerin hastalıklara karşı uygulamış olduğu tedavi süreçleri elbette ki bir sağlık kurumunda gerçekleşmekteydi. Hastalık ve salgınları tedavi etme amacıyla ortaya çıkan sağlık kurumlarının, farklı sebeplere bağlı olarak zaman içerisinde isim ve işlevleri konusunda çeşitlilikler gösterdiklerini görüyoruz. Bu durumun başlıca sebeplerinden biri din faktörü olmuştur. Özellikle Bizans döneminde, Hristiyanlığın getirmiş olduğu öğretiler ve yaşam tarzı, yukarıda da belirtildiği üzere Bizans tıbbının şekillenmesinde doğrudan bir faktör olmuştur. Din faktörünün getirmiş olduğu problemlerden birinin Bizans sağlık kurumlarının isim ve işlevine dair olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda Bizans döneminde görülen, hastane ve hayır kurumu kavramlarının çoğu kez iç içe geçtiğini söylemek mümkündür. Öte yandan bir diğer problem hastanelerin işleyiş tarzına dairdir. Her ne kadar

typikon dediğimiz belgeler bizlere bu konuda yardımcı olsalar da, Bizans dönemindeki Konstantinopolis ve Anadolu’da yer alan hastane kurumlarının işleyiş tarzı hakkındaki bilgilerimizin kısıtlı olduğunu söyleyebiliriz. Bunun nedeni, Konstantinopolis’te typikon’u yolu ile işleyiş tarzını öğrendiğimiz hastanelerin yalnızca iki adet, Anadolu’da ise bir adet günümüzde Ferecik (Yunanistan) ile Enez (Türkiye) arasında bir yerde olduğu düşünülen bir manastıra ait hastanenin varlığıdır. Konstantin Lips ve Pantokrator Manastırı bünyesinde yer alan hastanelerin işleyiş tarzından yola çıkarak, başkentteki bütün hastane kurumlarının benzer şekilde işlediğini söylemek doğru olmayacaktır. En azından hasta sayısı, çalışan sayısı, yemek gibi detaylar farklılık gösterecektir. Benzer bir durum Anadolu içinde geçerlidir. Bizans dönemi sağlık kurumlarına dair diğer problem genel anlamda çıkarım yapabileceğimiz bir mimari hakkında bilgi sahibi olmamamızdır. Yalnızca Orlandos ve P. Codellas’ın Pantokrator Manastırı Hastanesi mimarisine dair bir takım plan önerileri bulunur. Anadolu için ise günümüzde Antalya şehrinin sınırları içerisinde yer alan Side’de bulunan iki katlı yapının hastane olabileceği fikri olmasına rağmen buna dair net belgeler bulunmamaktadır. Fakat şu bir gerçektir ki Hristiyanlığın getirmiş olduğu öğreti ve yaşam tarzına bağlı olarak en azından Konstantinopolis hastanelerinin büyük çoğunluğu manastırların bünyesinde yapılmışlardır. Öte yandan çağdaş yayınların verilerini göz önünde bulundurarak çalışmamız boyunca isimlerine yer verdiğimiz yirmi adet hastane dışında başkent Konstantinopolis’te adını ve konumunu bilmediğimiz ihtiyaca cevap veren çok sayıda sağlık kurumunun olması lazımdır. Çünkü Orta ve Geç Bizans dönemlerinde Konstantinopolis gibi kalabalık nüfusa sahip bir şehir için çağdaş kaynakların verilerini göz önünde bulundurarak isimlerine yer verdiğimiz yirmi adet hastane yapısının ne dereceye kadar ihtiyaca cevap verdiği tartışılabilir. Benzer şekilde çağdaş yayınların verilerini göz önünde bulundurarak Anadolu’da da büyük çoğunluğu Bizans’ın erken dönemlerine tarihlendirilen on iki adet hastane tespit edilmiştir (bkz. Tablo 14). Tespit edilen hastane yapılarından Side’deki iki katlı yapı hariç hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Bizans dönemi boyunca typikon denilen belgelerden öğrendiğimiz sağlık kurumlarının organizasyonlarını Anadolu Selçuklular döneminde vakfiyelerden öğrenmekteyiz. Ne yazık ki Bizanslılarda olduğu gibi Anadolu Selçuklularda da kaynaklar yoluyla adını bildiğimiz çok sayıda hastane yapısı günümüze ulaşmamıştır. Anadolu Selçuklular döneminde adını kaynaklar yoluyla bildiğimiz yirmi adet hastane olmasına karşın bu hastanelerin organizasyonlarına dair eldeki tek kaynak Sivas I. Keykavus Darüşşifasına ait vakfiyedir.

Sonuç olarak Bizans tıbbının iki aşamada değişim ve gelişim gösterdiğini söylemek mümkündür. İlk aşamada antik tıp geleneği üzerine şekillenen yani Hipokrat teorileri üzerine temellenmiş Galenik tıp anlayışını görürüz. Bu durumda hekimlerin, doğrudan Greko-Roman dünyayı kopyalamakla birlikte kendi pratik deneyimlerinden de yola çıkarak tıbbın gelişmesini sağladıklarını söyleyebiliriz. İkinci aşama ise özellikle sağlık kurumları üzerinde etkiye sahip olan Hristiyanlık inancı ve onun getirdiğı öğretiler olmuştur.





## KAYNAKÇA

- Acıduman, A. (2010). “Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri: Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Özelinde”. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 63 (1), 9-15.
- Acıduman, A ve Belen, D. (2008). “Diyarbakırlı Hekim Aetios ve Ünlü Eseri Tetrabilon’da Hidrosefali Üzerine Olan Çalışması”. *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 18 (3), 196-203.
- Adivar, A. (1953). *Bizans’da Yüksek Mektebler*. Osman Yalçın Matbaası: İstanbul.
- Akarsu, S., Akarsu, B.M ve Tırpan, A.A. (2021). “Roma Dönemin’den Ortaçağ’a Tıp Aletleri”. *Lokman Hekim Journal*, 1 (3), 13-17.
- Akça, T. (2013). Bergama Asklepieionu’nun Tıbbi Bakış Açısı ile Değerlendirilmesi. Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Adana.
- Akın, H. (2014). Antikçağ’dan Yeniçağ’a Delilik, Melankoli ve Cinlenme Avrupa’da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Alagöz, U. (2012). Zeugma Antik Kenti Dionysos ve A Evleri Metal Buluntuları. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Altunay, D. (2019). Antik Dönem Tıp Aletleri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Androustos, G. (2007). “Theophilus Protospatharius: Byzantine Forerunner of Urology”. *National Library of Medicine*, 41 (1), 1-8.
- Aristoteles (2018). *Metafizik*. Y. Gurur Sev (çev.). Pinhan Yayıncılık: İstanbul.
- Arsal, S.Y. (2008). Batı Sanatında İsa’nın Mucizelerinin İkonografisi: Başlangıcından Karşı- Reformasyon’a Kadar. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Atak, S. (2019). “Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu ve Bizans Pratikleri’nin Tahlili”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 5 (11), 325-345.

Atabek, E. (1977). *Ortaçağ Tababeti*. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları: İstanbul.

Ateş, M. (2002). “Tarih Öncesi Dönemlerde Yılan Sembolizmi ve Tıbbın Amblemi Üzerine”. N. Sarı., A.H. Bayat., Y. Ülman ve M. Işın, (ed.). içinde 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*.(s.1-7). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Aydınöglü, Y. (2009). Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Aytaç, İ. (2021). “2014-2019 Sezonunda Harput İç Kale Kazısında Bulunan Antik Dönem Tıp Aletleri Hakkında Bir Ön Değerlendirme”. *International Gevher Nesibe Health Sciences Conference*, 16-17 April 2021, Kayseri. 485-498.

Bakır, A ve Ülgen, P. (2017). “ Bizans’ta Tababet Kültürü Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 9, 15-39.

Baldwin, B. (1975). “The Career of Oribasius”. *Acta Classica*, 18, 85-97.

Baldwin, B. (1984). “Beyond the House Call: Doctors in Early Byzantine History and Politics”. *DOP*, 38, 15-19.

Baş, D. (2021). “Edirne Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Bir Grup Metal Buluntu”. *Masrop E-Dergi*, 15 (1), 5-40.

Bayat, A.H. (1991). “Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfıyesi”. *Türk Kültürü*, 333 (XXIX), 5-19.

Bayat, A.H. (2010). *Tıp Tarihi*. Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları: İstanbul.

Baykan, D. (2005). “Allianoi’da Bulunan Pişmiş Toprak Ecza Kapları”. B. Karasu, A.T. Özen, F. S. Alanyalı, R. Yamaçlı (ed.). içinde *Seres III. Uluslararası Katılımlı, Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri*. (s.447-452). Eskişehir.

Baykan, D. (2009a). “Gladyatör Hastanesi: Allianoi”. *Atlas Dergisi*, 201, 48-50.

Baykan, D. (2009b). Allianoi Tıp Aletleri. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.

Şahin, I. (Ed.). (2012). Daniş Baykan: *Roma Dönemi Tedavi Mekanları*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları: Edirne.

Baykan, D. (2013). “Gladyatör Hekimi Galenos ve Allianoı”. *III. Uluslararası Bergama Sempozyumu*, 9-10 Mayıs 2013, Bergama. 32-51.

Beldekos, D., Karamanou, M., Poulakou-Rebelakou, E., Ploumpidis, D ve Androutsos, G. (2014). “The Medical Vestment and Surgical Instruments of Saint Cosmas and Damian on Sinai Icons From the Seventh to the Eighteenth Century”. *Journal of Religious Health*, 54 (6), 1-13.

Bennett, D. (2000). “Medical Practice and Manuscripts in Byzantium”. *The Society for the Social History of Medicine*, 13 (2), 279-291.

Bennett, D. (2017). *Medicine and Pharmacy in Byzantine Hospitals. A Study of the Extant Formularies*. Routledge and Taylor Francis Group: Londra and New York.

Berger, A. (1988). *Untersuchungen Zu Den Patria Konstantinopoleas*. Bonn.

Berger, A. (1997). “Regionen und Straßen im frühen Konstantinopel”. *Istanbul Mitteilungen*, 47, 149-165.

Besciu, M. (2009). “The Byzantine Physicians”. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov*, 6 (51), 33-38.

Biggs, R.M. (2005). “Medicine, Surgery and Public Health in Ancient Mesopotamia”. *Journal of Assyrian Academic Studies*, 19 (1), 2-19.

Budak, D. (2021). “İlkçağlardan Günümüze Hekimliğin Gelişimi”. *Journal of Medical Sciences*, 2 (2), 6-10.

Burnham, J.C. (2017). *Tıp Tarihi Nedir? Özgür Yıldırım (çev.)*. Işık Yayınları: İstanbul.

Bliquez, L.J and Kazhdan, A. (1984). “Four Testimonia to Human Dissection in Byzantine Times”. *The John Hopkins University Press*, 58 (4), 554-557.

Bliquez, L.J. (2014). *The Tools of Asclepius: Surgical Instruments in Greek and Roman Times*. Brill: Boston.

Byzantine Medicine, (1914). *The British Medical Journal*.

Canlı, H. (2019). Isauria'daki Philadelphia (Gökçeseki) Metal Buluntuları. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Mersin.

- Cantay, G.(2014). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*. Atatürk Kültür Merkezi: Ankara.
- Cesur, B. (2019). Aizanoi Kazısı 1978-2018 Yılları Yerleşim Alanı Madeni Buluntuları. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Cevdet, M. (1938). “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercemesi”. *Vakıflar Dergisi*, I, 35-38.
- Coşkun, A. (2019). “Zerzevan Kalesi 2018 Yılı Kazı Çalışmaları”. *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 17-21 Haziran 2019, Diyarbakır. 567-586.
- Cömert, B. (2010). *Mitoloji ve İkonografi*. De Ki Yayınevi: İstanbul.
- Cunha, B.A. (2004). “The Death of Alexander the Great: Malaria or Typhoid Fever?” *Infectious Disease Clinics of North America* 18 (1), 53-63.
- Childe, G. (1988). *Kendini Yaratan İnsan (İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi)*. Filiz Ofluoğlu (çev.). Varlık Yayınları: İstanbul.
- Crislip, A.T. (2005). *From Monastery to Hospital*. The University of Michigan Press: Ann Arbor.
- Çelik, S. (2022). *Bizans Şiir Antolojisi 4-15. Yüzyıllar*. Siren Çelik (çev.). Alfa Yayınları: İstanbul.
- Çetinkaya, H. (2003). İstanbul’da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Çığ, M.İ. (2018a). “Sümerlerde Tıp”. *Bütün Dünya Dergisi*, 3, 63-67.
- Çığ, M.İ. (2018b). *Ortadoğu Uygarlık Mirası 2*. Pandora Yayınları: İstanbul.
- Çobanoğlu, N. (2007). *Tıp Etiği*. İlke Yayınevi: Ankara.
- Çömezoğlu, Ö. (2008). “Demre (Myra) Aziz Nikolaos Kilisesi’nde Bulunan Cam Hacı Şişeleri”. İ. Delemen., S. Çokay-Kepçe., A. Özdizbay ve Ö. Turak, (ed.). içinde Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı, Euergetes. (s. 351-358). Akmed Yayınevi: İstanbul.
- Delehay, H. (1921). *Deux Typica Byzantins de l’epoque des Pleologues*. Bruxelles.
- Demirer, Ü. (2013). Kibyra Metal Buluntuları. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Antalya.

- Demirkent, I. (2014). *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Doğan, S. (2003). "Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu Batı Manastırları". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 73-89.
- Duffy, J. (1984). "Byzantine Medicine in the Sixth and Seven Centuries". *DOP*, 38, 21-27.
- Durak, K. (2015). Dioskorides ve Ortaçağ Bizans İmparatorluğuna İthal Edilen Tıbbi Bitkiler. *Hayat Kısa Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, Pera Müzesi Yayınları: İstanbul.
- Eco, U. (2018). *Antik Roma*. Leyla Tonguç Basmacı (çev.). Alfa Yayınları: İstanbul.
- Ekinci, A. (2017). "Edessa Okulu ve Tıp Hastanesi". *Dergipark*, 5, 20-31.
- Erdemir, A.D. (2015). *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*. İstanbul Tıp Kitabevi: İstanbul.
- Erdemir, A. D. (2014). *Tıp Tarihi*. Nobel Tıp Kitabevleri: İstanbul.
- Erdoğan, E. G. (2009). II. Andronikos Dönemi Konstantinopolis Manastırlarının Toplumla İlişkisi ve Philantropia Kavramı (1282-1328). İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Erhat, A. (2011). *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Eringöz, G. Ş. (1999). *Hititlerde Anatomi ve Tıp*. İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Erpek, S. (2003). "Aydınlı Bir Hekim: Tralles'li Aleksandr (Alexandros Trallianos)". *ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 35-41.
- Eyice, S. (1958). *Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri*. İsmail Akgün Matbaası: İstanbul.
- Eyice, S. (1986). "Bizans Hastanelerine Dair". *Taç Mecmuası*, 1 (3), 5-15.
- Eyice, S. (2002). "Side'de Bir Bizans Hastanesi mi"? *Adalya*, 5, 153-162.
- Ferngren, G. B. (2009). *Medicine and Helth Care in Early Christianity*. The Johns Hopkins University: Baltimore.
- Fındık, E.F. (2013). Demre- Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazılarında Bulunan Ortaçağ Sırlı Seramikleri (1989-2009). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.

François, V. (2011). *İyileşmek ve İblislerden Korunmak: Konstantinopolis'ten İstanbul'a Toprak Kaplar*. B. Kitapçı Bayrı (çev.). Kitap Yayınevi: İstanbul.

Gautier, P.(1974). “Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator”. *REB*, 32 1-145.

Geroulanos, S., Limberopoulou, E., Papadopoulou, P and Kriaras, J. (2005). “Surgery in Byzantium”. N. Sarı, A.H Bayat, Y. Ülman and M. Işın (eds.). in: 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. (pp. 187-190). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Deroulanos, S., Tassouli, A., Papadopoulou M., Andreopoulou H and Papadopoulos K. (2005). “Byzantine Surgical Instruments For Specific Procedures”. N. Sarı, A.H Bayat, Y. Ülman and M. Işın (eds.). in: 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. (pp.191-194). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Gilgil, E. (2002). “Asklepieion'dan Nosokemion'a Antikçağ'da Tedavi Kurumlarının Gelişimi”. *T Klin J Med Ethics, Law and History*, 10, 279-284.

Gourevitch, D. (1998). “The Paths of Knowledge, Medicine in Roman World”. M.D. Grmek, B. Fantini (eds.). in: *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*. (pp.1-496). Harvard University Press: London.

Gökalp, Z. D. (2016). “Kütahya Müzesindeki Bazı Maden Eserler”. S. Ünan (ed.). içinde (s.241-272). *T.C Kütahya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kütahya Müzesi 2015 Yılı* “50. Yıl Anısına III. Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık: Ankara.

Gökçe, A.N ve Üvey, D. (1998). “Eski Roma Tıbbında Hekimlik Sanatı”. *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 61 (4), 517-520.

Göymen, N.E. (2019). Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Gkegkes, I.D., Iavazzo, C., Sardi, T.A and Falagas, M.E. (2017). “Women Physicians in Byzantium”. *World Journal of Surgery*, 41, 892-895.

Hayırlıdağ, M. (2021). “Mısır Tıbbının Gizemi Papirüsler”. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 4, 68-85.

Horden, P. (1982). “Saints and Doctors in the Early Byzantine Empire: The Case of Theodore of Sykeon”. *Studies in Church History*, 19, 1-13.



- Kayhan, H. (2011). “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”. *History Studies*, III, 155-163.
- Kazhdan, A. (1984). “The Image of the Medical Doctor in Byzantine Literature of the Tenth to Twelfth Centuries”. *DOP*, 38, 43-51.
- Kazhdan, A., Talbot, A.M., Gutler, A., Gregory, T. E and Sevchenko, N.P. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol 1-2-3*. Oxford University Press: New York.
- Kesik, M. (2020). “Selçuklular’da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”. *Tarih Dergisi*, 71 (1), 115-144.
- Kitab-ı Mukaddes (İncil).
- Koçyiğit, O. (2023). *Bizans Anadolu’sunda Hamamlar ve Yıkama Alışkanlıkları*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları: Ankara.
- Kolancı, B.Y. (2000). “Roma İmparatorluk Dönemi’nde Göz Hastalıklarının Tedavisinde Kullanılan Bazı Tıbbi Bitkiler”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (3), 629-646.
- Komnena, A. (2021). *Alexiad. Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt’in Sonrası*. Bilge Umar (çev.). İnkılap Yayınları: İstanbul.
- Koroğlu, G. (2004). “Bizans’ta Hekim Azizler Eyüp’teki Kosmas ve Damianos Kilisesi”. *Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, I (VIII), İstanbul. 240-246.
- Koroğlu, G. (2005). “Bizans Döneminde Nazar ve Kadın Hastalıklarına Karşı Kullanılmış Tılsımlar”. N.Sarı, A.H Bayat, Y. Ülman, M. Işın (ed.). içinde (s.159-166). 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Koroğlu, G. (2019). “Rezan Has Müzesindeki Örnekleri Işığında Geç Roma-Bizans Döneminde Tılsımlar”. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13, 399-424.
- Kutlu, M. (2017). XII-XIV Yüzyıllarda Anadolu’da Tıp Kurumları. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir.
- Künzl, E. (1983). *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der Römischen Kaiserzeit*. Köln: Bonn.



- Lascaratos, J.C and Voros, D. (1998). "Plastic Surgery of the Face in Byzantium in the Fourth Century". *Plastic and Reconstructive Surgery*, 102 (4), 1274-1280.
- Lazaris, D. P., Lascaratos, F.J and Lascaratos J.G. (2009). "Surgical Diseases of the Womb According to Aetius of Amida (6 th century A.D)". *World Journal of Surgery*, 33 (6), 1310-1317.
- Livius, T. (1999). *Roma Tarihi. (Şehrin Kuruluşundan İtibaren)*. Sabahat Şenbark (çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Macridy, T. (1964). "The Monastery of Lips and Bruials of the Palaeologi". *DOP*, 18, 253-277.
- Magdalino, P. (2022). *Ortaçağda İstanbul Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*. Barış Cezar (çev.). KÜY.
- Mandacı, E. U. (2013). "Eski Mezopotamya'da Tıp". *History Studies*, 5 (5), 107-118.
- Mansel, A. M. (1967). *Side Klavuzu*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Mamboury, E. (1939). *Le Quartier des Manges et la Premiere Region de Constantinople*. E. De Bocart: Paris.
- Manning, W.H (1985). *Catalogue of the Romono-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum*. British Museum: London.
- Memmedova, N. (2010). "Bizans'ta Sağlık-Temizlik ve Hastane İşi". A.D. Erdemir, İ. Başağaoğlu, Ö. Öncel, S. Erer (ed.). *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*. Nobel Yayın Dağıtım: İstanbul.
- Miller, T. S. (1984). "Byzantine Hospitals". *DOP*, 38, 53-63.
- Miller, T.S. (1997). *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*. The Johns Hopkins University Press: Baltimore and London.
- Miller, T. S. (2017). "Tıbbi Düşünce ve Uygulama". Ercan Ertürk (çev.). *Bizans'ın Entelektüel Tarihi Seçme Makaleler*. Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Millingen, A. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*. Hesperides Press.
- Milne, J. (1907). *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*. Clarendon Press: Oxford.

- Morrisson, C. (2014). *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*. Aslı Bilge (çev.). Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Mutlu, İ. (1959). “Bizans Devri Kütüphaneleri”. *Türk Kütüphaneciliği*, 8 (1), 32-46.
- Müller-Dürr, M. (2015). “Medizinische” Instrumente der Römerzeit in Baden-Württemberg.
- Müller-Wiener, W. (2001). *İstanbul'un Tarihsel Topografyası / 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-a Konstantinopolis*. Ülker Sayın (çev.). Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- McDonald, D.K. (1994). “The Serpent as Healer: Theriac and Ancient Near Eastern Pottery”. *The University of Chicago Press on Behalf of the Bard Graduate Center*, 13 (4), 21-27.
- Μπουρδαρα, Κ.Α. (1989). *Η Καθημερινή Ζωή Στο Βυζάντιο (Τομές και βυνέχειες θήην έλληνιβικη και ρωμαϊκή παράδοση)*. Κεντρο Βυζαντινων Ερευνων: Αθηνα.
- Mylonas, A., Poulakou-R., Androustos, G.I., Seggas, I., Skouteris, C. A and Papadopoulou, E. (2013). “Oral and Crania-Maxillofacial Surgery in Byzantium”. *Journal of Cranio-Maxillo-Facial Surgery*, 42, 159-168.
- Nutton, V. (1991). “John of Alexandria Again: Greek Medical Philosophy in Latin Translation”. *The Classical Association*, 41 (2), 509-519.
- Nutton, V. (2004). *Ancient Medicine*. Routledge: New York.
- Nielsen, T. B. (2019). “Roma Dönemi Anadolu Kentlerinde Sivil Hayırseverlik”. *Birinci Uluslararası Suna İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu*, 26-29 Mart 2019, Antalya. 29-38.
- Okka, B. ve Durduran, Y. (2013). “Eski Yunan ve Bizans Döneminde Obezite”. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 21 (3), 111-117.
- One, C. (2012). “Egyption Medicine and Greek Medicine”. *Brill*, 4-20.
- Oransay, A. (2006). *Arykanda Antik Kentinde 1971-2002 Kazı Sezonlarında Ele Geçen Madeni Buluntular ve Madencilik Faaliyetleri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Orlandos, A (1941). “He Anaparastasis tou Ksenonos tes en Konstantinoupole Mones tou Pantokratoros”. *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon*, 17, 392-410.

Ostrogosky, G. (1991). *Bizans Devleti Tarihi*. Fikret Işıltan (çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

Ozansoy, E. (2005). “Bizans’ta Tıp ve Kadın Hekimler”. N. Sarı, A.H Bayat, Y. Ülman ve M. Işın (ed.). içinde (s.167-178). 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Ötüken, S.Y. (1993). “1992 Yılında Antalya’nın Demre İlçesi’ndeki Aziz Nikolaos Kilisesi’nde Yapılan Çalışmalar”. *Kültür Bakanlığı XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24-28 Mayıs 1993, Ankara. 475-486.

Özbek, M. (1993). “Anadolu Eski İnsan Toplumlarında Sağlık Sorunları”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 1-19.

Parani, M.G. (2003). *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11 th-15 th Centuries)*. Brill: Leiden-Boston.

Pentogalos, G.E and Lascaratos, J.G (1984). “A Surgical Operation Performed on Siamese Twins During the Tenth Century in Byzantium”. *Bulletion of the History of Medicine*, 58 (1), 99-102.

Perk, H. (2003). “Antik Dönem Tıp Aletleri”. *Dirim*, III-VII.

Pıtarıkos, B. (2021). “Health an Faith in Byzantine Anatolia”. Akyürek, E. And Durak, K. (eds.). in: *Anatolia in the Byzantine Period*. (pp.242-252). YKY: İstanbul.

Pirdal, H., Selçuk, Y., Ünal, M. Ve Yalçın, B.M. (2016). “Anadolu Tıp Tarihi-Bölüm I”. *Türk Aile Hekimliği Dergisi*, 20 (1), 33-44.

Preger, T. (1991). *Scriptores Originum Constantinopolitanorum*. H. Eideneier (der.). Ptochoprodromos: Köln.

Philipsborn, A.(1961). *Der Fortschritt in Der Entwicklung Des Byzantinischen Krankenhauswesens*. London.

Prioreschi, P (2004). *A History of Medicine, Byzantine and İslamic Medicine*. Horatius Press: Omaha.

Prokopius (2002). *İstanbul’da İsyân ve Veba*. Adil Calap (çev.). Lir Yayıncılık: İstanbul.

- Rance, P. (2017). "An Unpublished Byzantine Medical Fragment (Parisinus suppl. gr. 607): Pharmaceutical Knowledge and Practice in Tenth-Century Constantinople". *Parekbolai*, 7, 69-95.
- Risse, G.B. (1999). *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*. Oxford University Press: New York.
- Salman, Ö. (2020). Selçuklular Devri Önemli Sağlık Kurumlarından Sivas Darü's-sıhhası ve Divriği Darü's-şifası. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Sargutan, E. (1978). "Selçuklular'da Tıp ve Tıp Kuruluşları". *Vakıflar Dergisi*, 11, 313-323.
- Sayılı, A. (1991). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını: Ankara.
- Serdaroğlu, Ü. (2002). *Eskiçağ'da Tıp*. Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü: İstanbul.
- Segal, J.B (1970). *Edessa The Blessed City*. At The Clarendon Press: Oxford.
- Sevimli, Ş. (2005). Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi. Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Adana.
- Soyöz, U. (2020). "İyileştiren Dokunuş: Kos (Adası), Roma Asklepiyon Tapınağı'na Kutsal Şifa Yolculuğu". *METU JFA*, 37 (2), 103-126.
- Scarborough, J. (1997). "The kife and Times of Alexander of Tralles". *Expedition*, 39 (2), 51-60.
- Schneider, A. M. (1943). *Die Römischen und Byzantinischen Denkmaler von İznik-Nicea*. Deutsches Archaologisches Institut: Berlin.
- Strati, A. (2015). Kastoria'da Anargyroi'yi Onurlandırmak. *Hayat Kısa, Sanat Uzun, Bizans'ta Şifa Sanatı*. Pera Müzesi Yayınları: İstanbul.
- Strohmaier, G. (1998). "Reception and Tradition: Medicine in the Byzantine and Arab World". Mirko D.G (eds.). in: *Western Medical Thought from Antiquity of the Middle Ages*. (pp. 1-496). Harvard University Press: London.
- Şahin, F. (2010). Patara Metal Buluntuları. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Antalya.

Tabur, İ. (2008). The Representation of the Medical Doctor in the Non-Medical Sources of the Palaiologon Period/Palaiologos Döneminin Tıbbi Olmayan Kaynaklarında Bizans Tıp Doktorları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

Talbot, A.M (1999). “Bizans Manastır Sistemine Giriş”. *Cogito Dergisi*, 17, 161-178.

Talbot, A.M (2000). “Lips: Typikon of Theodora Palaiologina fort he Convent of Lips in Constantinople”. Thomas J. And Constantinides A. (eds.).in: *Byzantine Monastic Poundation Documents*. (pp. 1254-1286). DOP: Washington.

Temkin, O. (1962). “Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism”. *DOP*, 16, 97-115.

Temkin, O. (1991). *Hippocrates in a Word of Pagans and Christians*. The Johns Hopkins University Press: London and Baltimore.

Terzioğlu, A. (1970). “Ortaçağ İslam-Türk Hastaneleri ve Avrupa’ya Tesirleri”. *Belleten*, XXXIV (133), 121-170.

Tiryaki, A. (2007). “Erken Hristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu”. *Sanat Tarihi Dergisi*, XVI (2), 49-65.

Torun, E. (2018). Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sivas.

Touwaide, A. (2007). “Byzantine Hospital Manuals (iatrosophia) as a Source fort he Study of Therapeutics”. Barbara S.B (eds.). in: *The Medieval Hospital and Medical Practice*. (pp. 147-173). Aldershot: Ashgate.

Touwaide, A. (2012). Stephanus of Athens. (21 Aralık 2022).

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781444338386.wbeah21306>

Thomas, P.H. (1963). “Greco-Roman Medical and Surgical Instruments With. Special Reference to Wales an the Border”. *The Journal of the College of General Practitioners*, 6 (3), 495-502.

Thomas, J and Hero, A.C. (2000). *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translations of the Surviving Founders Typika and Testaments*. DOP: Washington.

Uzel, İ. (1990). “İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Antik Tıp ve Cerrahlik Aletleri”. *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 28 Mayıs- 1 Haziran, Ankara. 25-34.

- Uzel, İ. (2000). *Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Uzluk, F ve Terzioğlu, A. (1969). "İlk Hristiyan Hastaneleri ve Sağlık Tesisleri". *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, XXII (III), 630-648.
- Ünver, S. ve Nafiz, F. (1935). "Türkiye'de Tababet ve Hafzısıhha Tarihi Hakkında". *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, I, 20-38.
- Ünver, S. (1990). *Selçuk Tababeti. XI-XIV üncü Asırlar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Üstündağ, H. (ed.). (2013). *Antropoloji*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları: Eskişehir.
- Vallianatos, P. B (2014). Bizanslı Hekimlerin Şifa Sanatı Bağlamında İncelenmesi. *Hayat Kısa Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*. Pera Müzesi Yayınları: İstanbul.
- Vallianatos, P. B (2016). "Case Histories in Late Byzantium: Reading the Patient in John Zacharias Aktouarios On Urines". *Homo Patients-Approachesto the Patient in the Ancient Word*, 45, 390-409.
- Vallianatos, P.B (2018). "Reading Galen in Byzantium The fate of Therapeutics to Glaucon\*". P.B Vallianatos, S. Xenophontos (eds.). in: *Greek Medical Literature and its Readers From Hippocrates to Islam and Byzantium*. (pp.180-230). Routledge Taylor Francis Group: London and New York.
- Vallianatos, P.B. (2020). *Innovation in Byzantine Medicine The Writings of John Zacharias Aktouarios (c. 1275-c.1330)*. Oxford University Press: Oxford.
- Vegetti, M. (1998). "Between Knowledge and Practice: Hellenistic Medicine". Mirko D. G. (eds.). in: *Western Medical Thought from Antiquity of the Middle Ages*. (pp. 1-496). Harvard University Press: London.
- Wilcox, R.A and Whitham, E.M. (2003). "The Symbol of Modern Medicine: Why One Snake is More than Two". *Annals of Internal Medicine*, 138 (8), 673-677.
- Yalav, E. (2008). *Tanrısal Gücün Elçileri Antik Çağda Tıp Aletleri*. Amerikan Hastanesi Yayınları: İstanbul.
- Yegül, F. (2011). *Roma Dünyasında Yıkanma*. KÜY: İstanbul.

Yinanç, R. (1984). “Kayseri ve Sivas Darrüşşifaları’nın Vakıfları”. *Belleten*, 48 (190), 299-308.

Yıldırım, R. V. (2002). Dioskorides’in *Materia Medica*’sı ve Türk-İslam Tababeti. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Yıldırım, R.V. (2016). “Dioskorides’in *De Materia Medica* İsimli Eserindeki Drogların Veteriner Hekimlik Alanında Kullanımları”. *Lokman Hekim Dergisi*, 6 (3), 121-127.

Yıldırım, B. (2017). Amorium Kazıları Büyük Mekan Maden Buluntuları. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Yıldırım, E. (2017). Ordu/Fatsa Cıngırt Kayası Kazısı 2012-2014 Sezonu Metal Buluntuları. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Yoket, Ü. (2003). “Eski Çağda Tıp”. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 12 (2), 76-78.

Yurdakök, M. (2005). “Bizanslılarda Pediatri”. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 48, 93-99.

## İnternet Kaynakları

Bilim ve Gelecek (2016). Berekatli Hilal olarak adlandırılan ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı alanın gösterildiği harita. (2022, 28 Ekim). Erişim Adresi:

<https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2016/08/01/tarihteki-ilk-ciftciler-genetik-acidan-benzer-degiller>.

Penn Museum (2022). İlaç hazırlama yöntemleri ve drogların yer aldığı Sümerce yazılmış bir tıbbi tablet, M.Ö 2500-2340. (2022, 9 Kasım). Erişim Adresi:

<https://www.penn.museum/collections/object/218008>.

Doktorlar Sitesi (2021). The Libation Vase of Gudea, Dedicated to Ningishzida 21st century BC. The Double Helix Depicts the Deity Ningishzida. Louvre, Paris – Gudea'nın Ningişzida'ya hediye ettiği vazo. (2022, 12 Kasım). Erişim Adresi:

<https://doktorlarsitesi.net/2017/08/17/tibbin-sembolu-olarak-yilan-figuru-kullanilir>.

The British Museum (2022). En erken tarihli papirüs, Londra Medikal papirüsü, British Museum Koleksiyonu. (2022, 12 Kasım). Erişim Adresi:

[https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y\\_EA10059-1](https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA10059-1).

Arkeofili (2017). M.Ö I. bin yıla tarihlendirilen, Mısır'da bulunan bir mumyada kullanılan, muhtemelen dünyanın en eski ahşap protez örneği, Mısır Kahire Müzesi. (2022, 12 Kasım). Erişim Adresi:

<https://arkeofili.com/misirdaki-3-000-yillik-ahsap-protez%20muhtemelen-dunyanin-en-eskisi/>.

Tarihli Sanat (2018). Antalya Arkeoloji Müzesinden Asklepios heykeli ve yanında duran Telesphoros. (2022, 2 Aralık). Erişim Adresi: <https://www.tarhlisanat.com/asklepios/>.

Nereye Dergisi (2020). XII. yüzyıl Bizans dönemi el yazmasında yer alan haç şeklinde yazılmış Hippokrates yemini. (2022, 3 Aralık). Erişim Adresi: <https://nereye.com.tr/antik-yunan-hekimi-hipokrat-ve-tip-devrimi/>.

Stringfixer (2022). M.S I. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen Almanya yakınlarında ki *valetudinarium* planı. (2022, 15 Aralık). Erişim Adresi:

[https://stringfixer.com/tr/Medicine\\_in\\_ancient\\_Rome](https://stringfixer.com/tr/Medicine_in_ancient_Rome).



World History Encyclopedia (2017). Bir cerrahın yaralı Aeneas'ın dizinden ok çıkarma sahnesi. (2022, 8 Ocak). Erişim Adresi:

<https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-784/vergilius>.

University of Virginia (2022). Oribasius'a ait "Sardiani" adlı eser. (2022, 17 Şubat). Erişim Adresi:

<http://exhibits.hsl.virginia.edu/treasures/oribasius-325-403/>.

U.S National Library of Medicine (2022). Bu terapötik derlemenin yazarı (kesin kanıt olmaksızın) Bizanslı hekim Trallesli Alexander (525-605) olarak tanımlanmıştır, f. 78. (2022, 23 Şubat). Erişim Adresi:

<https://www.nlm.nih.gov/exhibition/odysseyofknowledge/diffusion.html>.

Stringfixer (2022). XIII. yüzyıldan kalma bir el yazmasında üroskopi şişesi tutan Theophilos Protospatharius. (2022, 23 Mart). Erişim Adresi:

[https://stringfixer.com/tr/Theophilus\\_Protospatharius](https://stringfixer.com/tr/Theophilus_Protospatharius).

Pera Müzesi (2015). IV ve V. yüzyıla tarihlendirilen bir kadın hekime ait mezar steli, İstanbul Arkeoloji Müzeleri. (2022, 25 Mart). Erişim Adresi:

<https://www.peramuzesi.org.tr/blog/bizans'ta-akilci-tip/1253>.

Farm2.static.flickr (2022). Milamo Katedral Hazinesinden Fildişi Kitap Kapağı ( V. Yüzyıl) İsa'nın İki Körün İyileştirilmesi Mucizesi. (2022, 12 Nisan). Erişim Adresi:

[https://farm2.static.flickr.com/1595/25537588523\\_da62862461\\_b.jpg](https://farm2.static.flickr.com/1595/25537588523_da62862461_b.jpg)

Byzantium 1200 (2022). Sampson xenonun tahmini rekonstrüksiyonu. (2022, 16 Mayıs). Erişim Adresi: <https://www.byzantium1200.com/sampson.html> .

The MacKinney Collection of Medieval Medical Illustrations (2022). Cerrahi bir operasyonun gösterildiği X. Yüzyıldan kalma Niketas codexi. Florence, Biblioteca Laurenziana, Plut. 74.7 (Codex Niketas), folio 210r. (2022, 19 Temmuz). Erişim Adresi:

[https://dc.lib.unc.edu/cdm/ref/collection/mackinney/id/4120/lang/en\\_US](https://dc.lib.unc.edu/cdm/ref/collection/mackinney/id/4120/lang/en_US).

Medievalists.net (2022). Siyam ikizlerine uygulanan disseksiyon operasyonunu gösteren minyatürlü el yazma, Ioannes Skylitzes Gr. Vitr.26-2, f.131, Madrid, İspanya. (2022, 22 Ağustos). Erişim Adresi:

<https://www.medievalists.net/2014/01/the-case-of-conjoined-twins-in-10th-century-byzantium/> .

Arter'in tanımı. (2023, 1 Şubat ). Erişim Adresi: <https://www.tipakademi.com/>

Distortion, Hydrophobic, Parezi, Parotis, Phrenitis tanımı. (2023, 1 Şubat). Erişim Adresi: <https://www.tipterimlerisozlugu.com/>

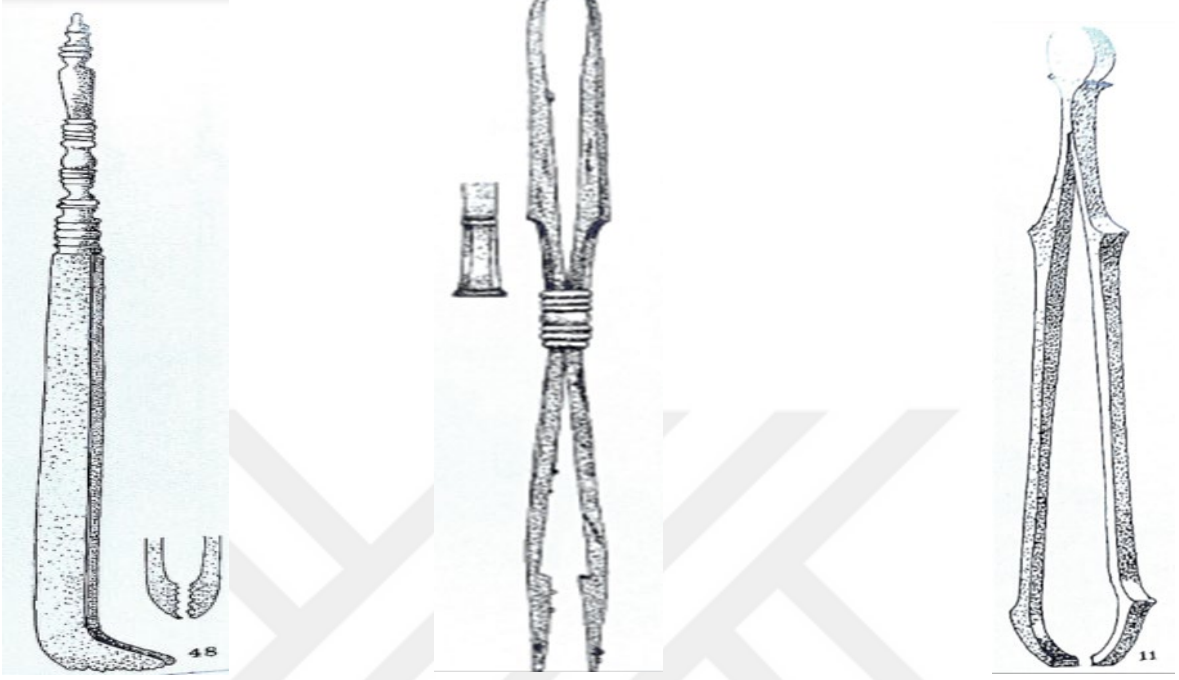
Epilepsi, Frengi tanımı. (2023, 1 Şubat). Erişim Adresi: <https://www.acibadem.com.tr/>

Menstrüasyon, Miyokardit, Osteomalazi, Plörezi tanımı. (2023, 1 Şubat). Erişim Adresi: <https://www.medicalpark.com.tr/>

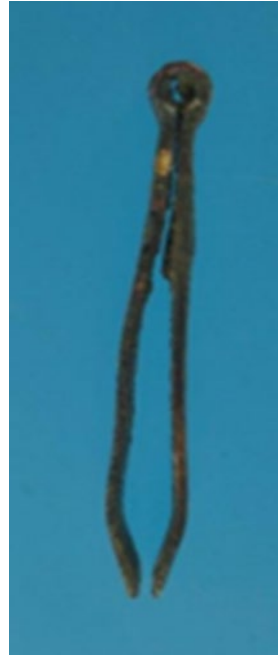
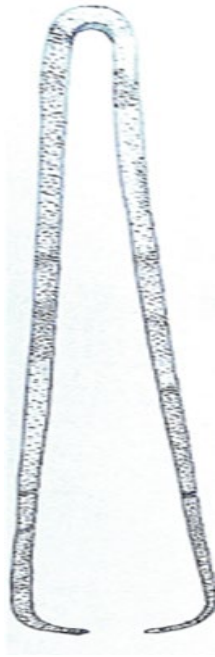
Laksatif, Melankoli, Obstetrics tanımı. (2023, 1 Şubat). Erişim Adresi: <https://saglik.sozlugu.org/>

## ŞEKİLLER

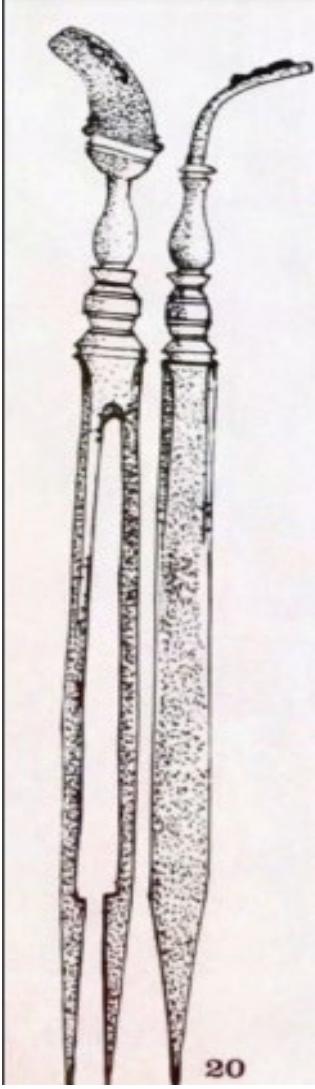
### Antik Yunan ve Roma Medeniyeti Tıbbi Aletleri



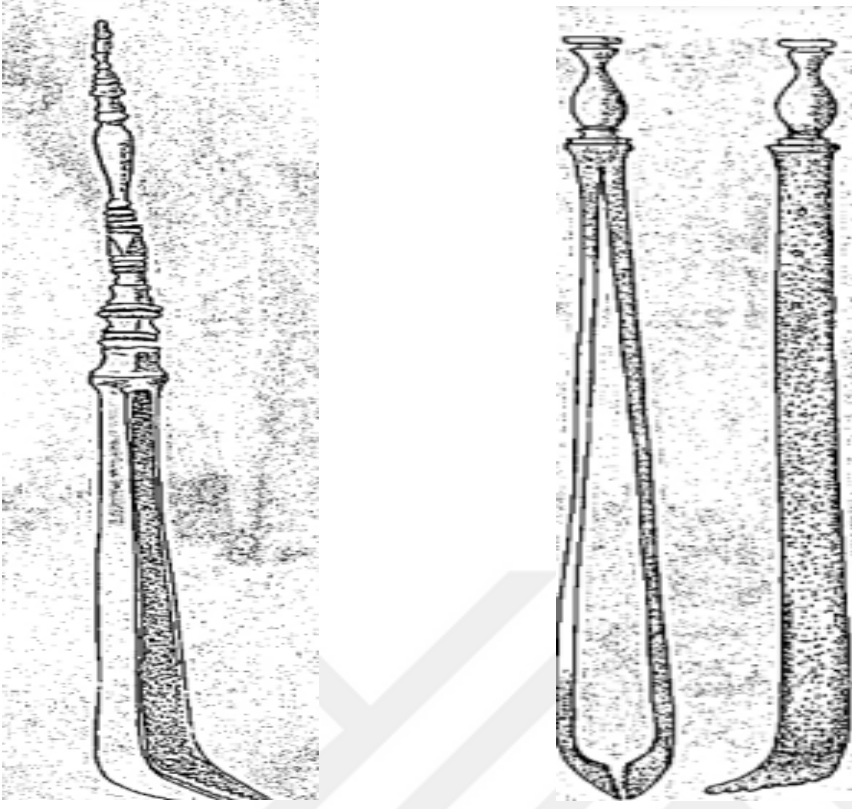
Şekil 1-2-3 Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi, Çanakkale Arkeoloji Müzesinden forseps örnekleri (Uzel, 2000).



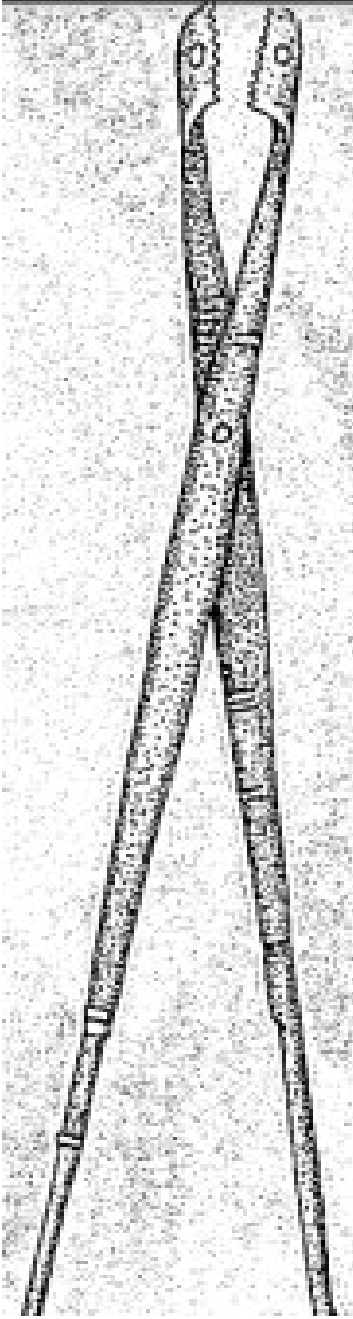
**Şekil 4-5** Kolophon Buluntuları ve Harput İç Kale'den epilasyon forsepsi örnekleri (Uzel, 2000; Aytaç, 2021).



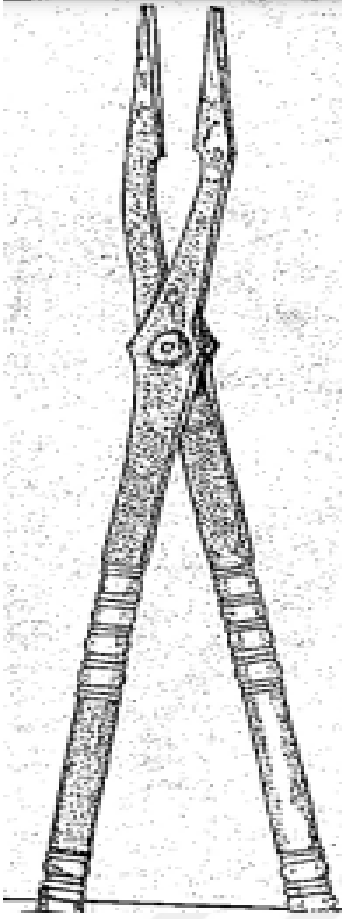
**Şekil 6:** İstanbul Arkeoloji Müzeleri polip forsepsi örneği (Uzel, 2000).



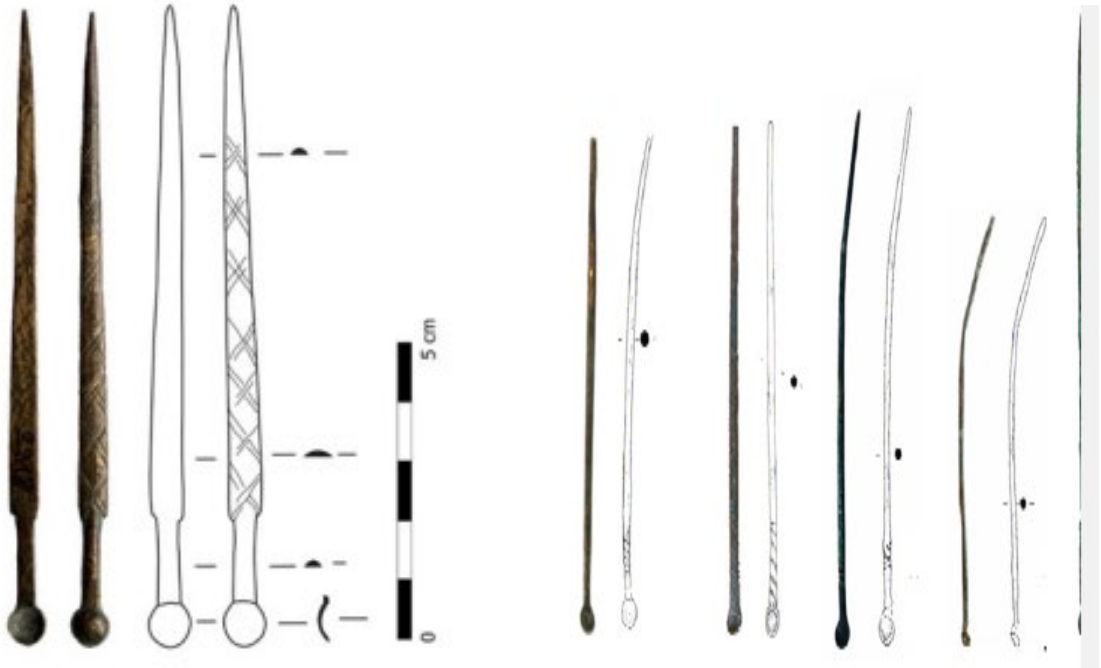
Şekil 7-8: Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve Veysel Köse Koleksiyonundan vusella örnekleri (Uzel, 2000).

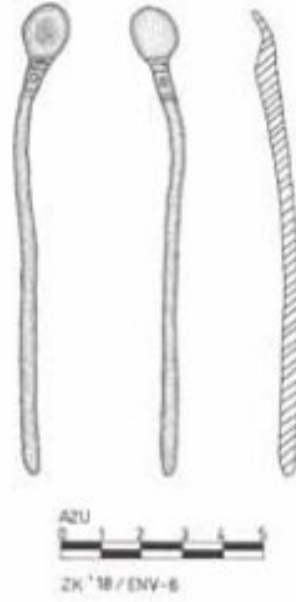
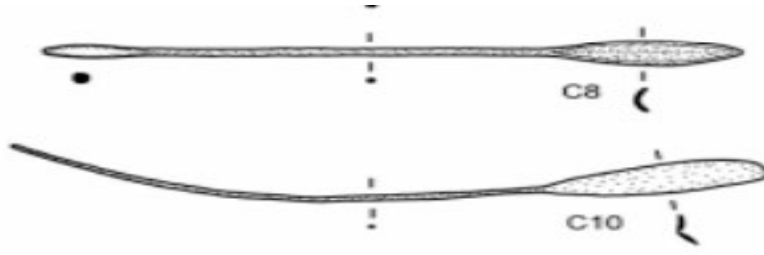


**Şekil 9:** İstanbul Arkeoloji Müzelerinden uvula forsepsi örneği (Uzel, 2000).

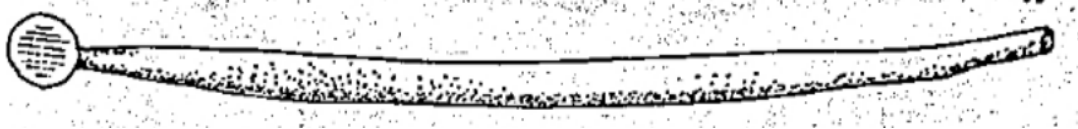


Şekil 10: Kolophon Buluntularından kemik forsepsi örneği (Uzel, 2000).





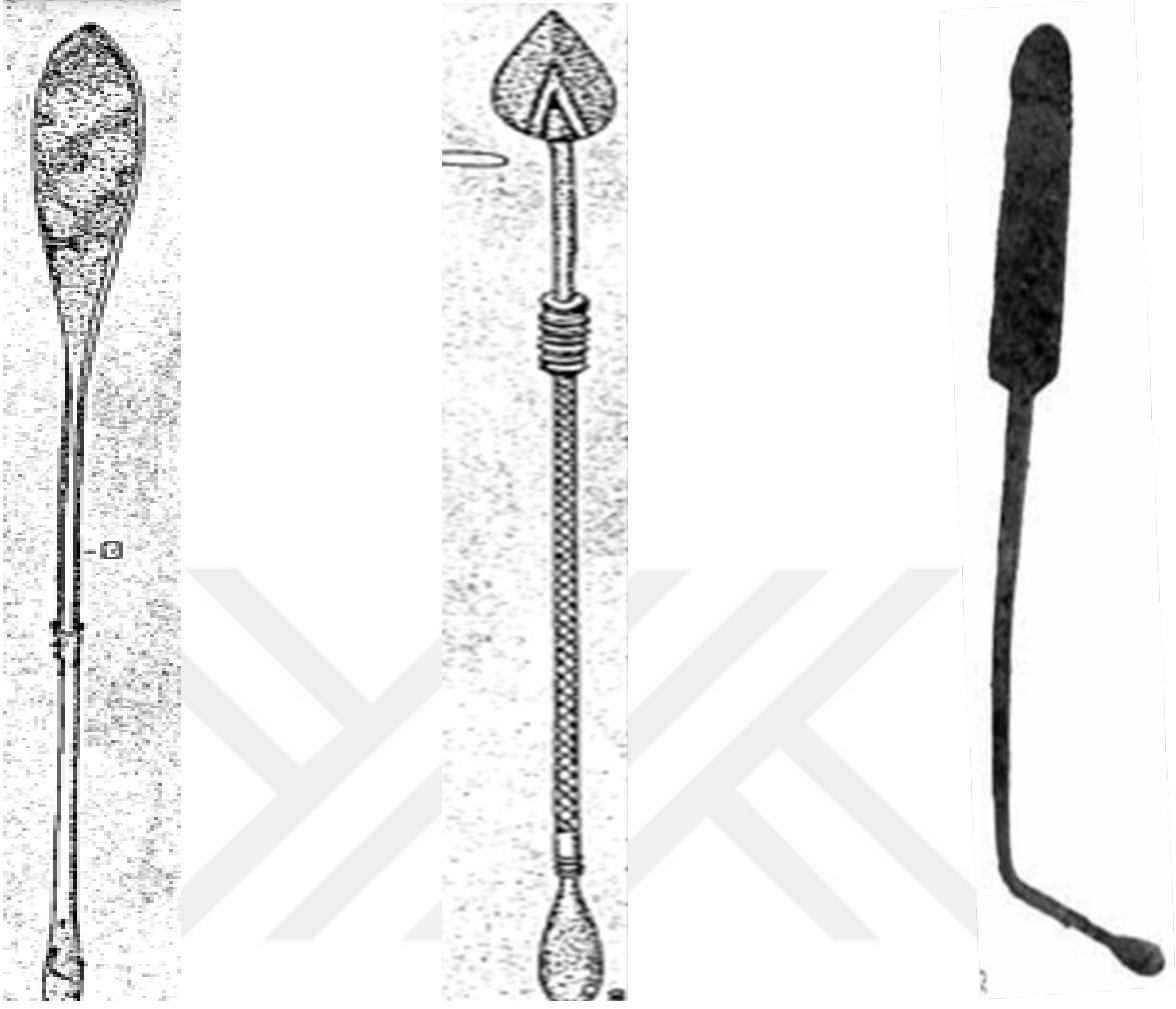
Şekil 11-12-13-14: Edirne Arkeoloji Müzesi, Allianoi, Arykanda ve Zerzevan Kalesinden kaşık uçlu sonda örnekleri (Baş, 2021; Baykan, 2009; Oransay, 2006; Coşkun, 2019).







**Şekil 15-16-17:** Efes Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Aizanoiden kulak sondası örnekleri (Uzel, 2000; Cesur, 2019).



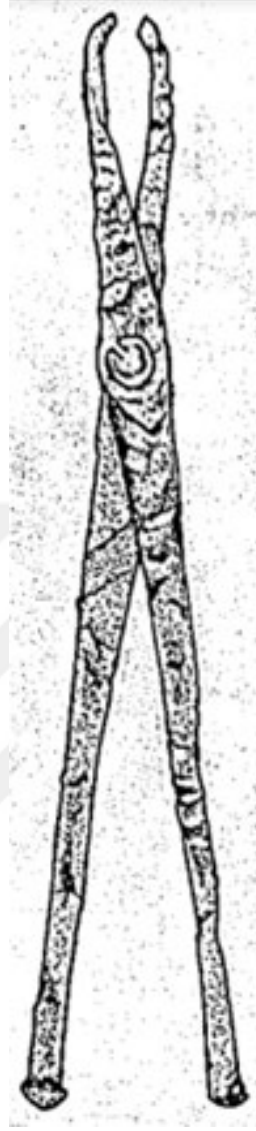
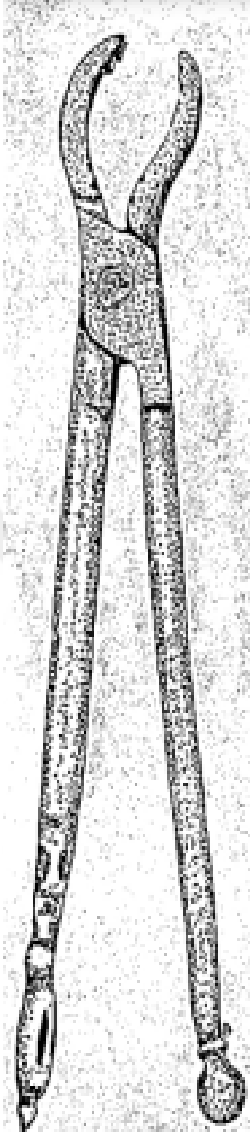
**Şekil 18-19-20:** İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi, Çanakkale Arkeoloji Müzesi ve Arykanda'dan spatül-sonda örnekleri (Uzel, 2000; Oransay, 2006).



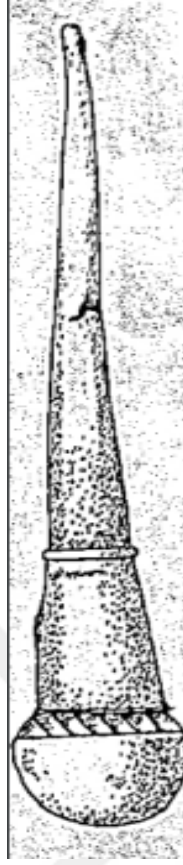
**Şekil 21:** Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonundan çatallı sonda örneği (Uzel, 2000).



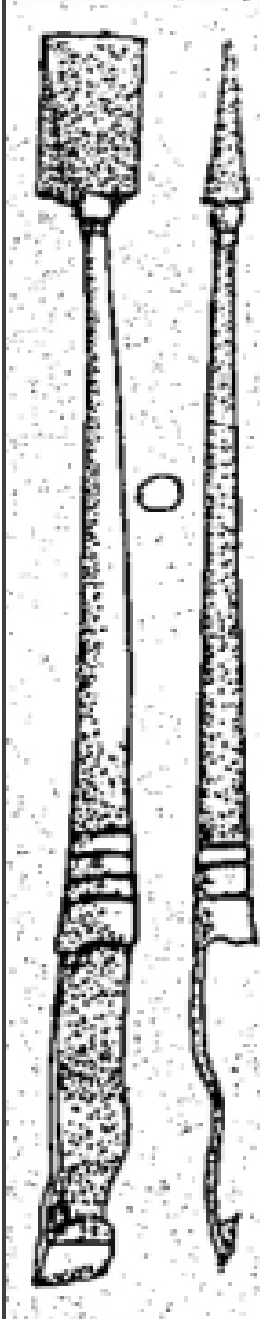
**Şekil 22-23-24:** Haluk Perk Koleksiyonu, Efes Koleksiyonu ve Allianoiden çengel uçlu sonda örnekleri (Perk, 2002; Uzel, 2000; Baykan, 2009).



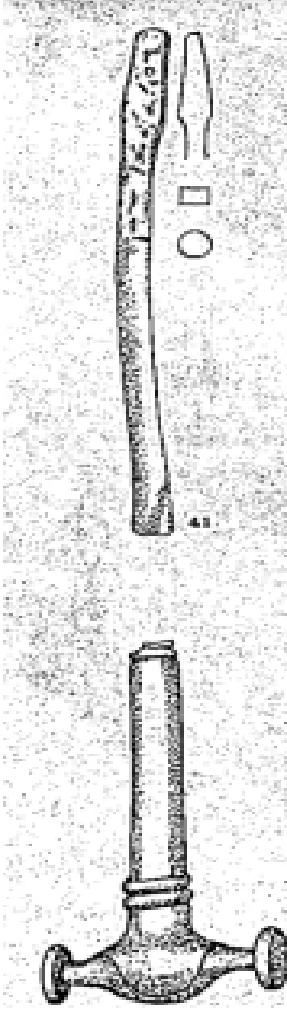
**Şekil 25-26:** Nidai Ergün Koleksiyonu ve İstanbul Arkeoloji Müzelerinden diş forsepsi örnekleri (Uzel, 2000).



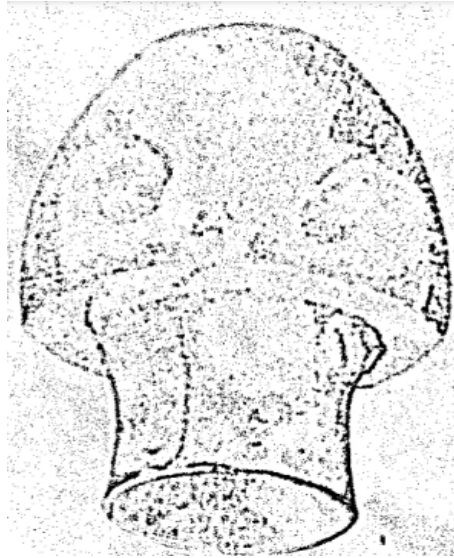
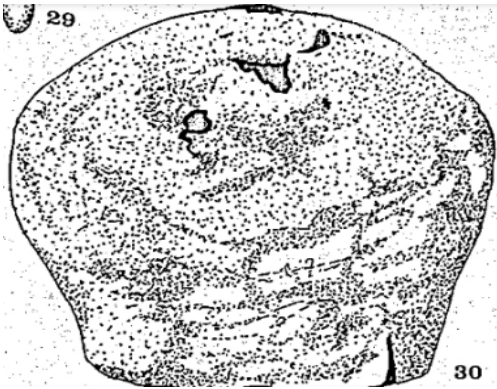
**Şekil 27-28-29:** Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu ve Harput İç Kale'den elevatör örnekleri (Uzel, 2000; Aytaç, 2021).



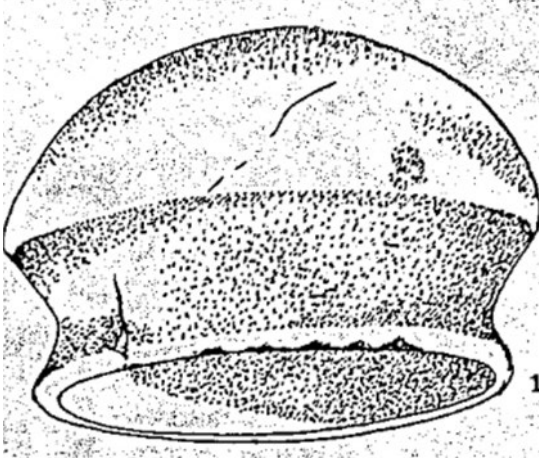
Şekil 30: Alanya Müzesinden Guj (Uzel, 2000).



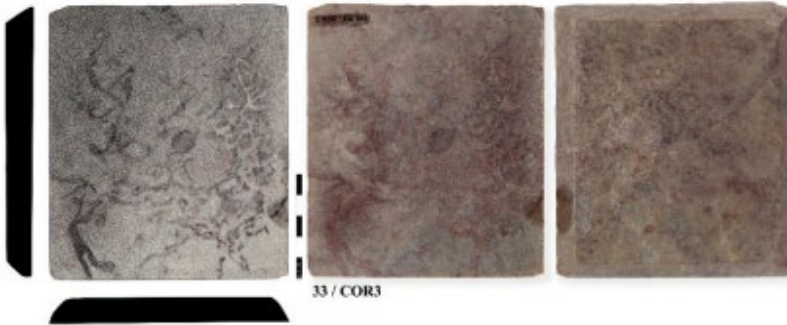
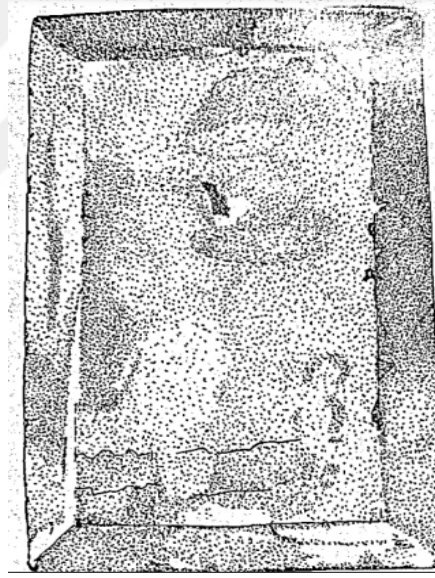
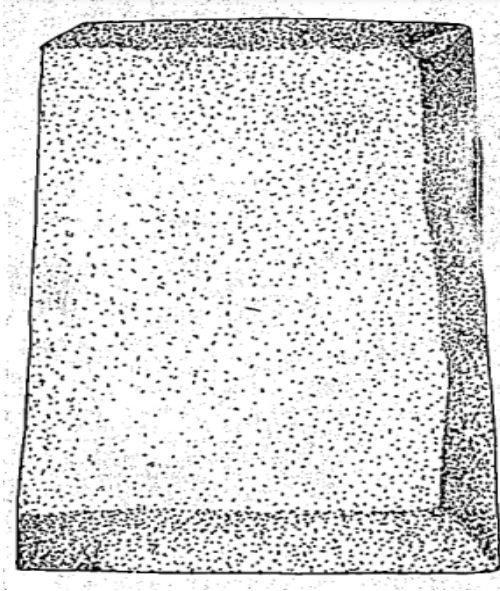
Şekil 31: Nidai Ergün Koleksiyonundan vajinal spekulum (Uzel, 2000).



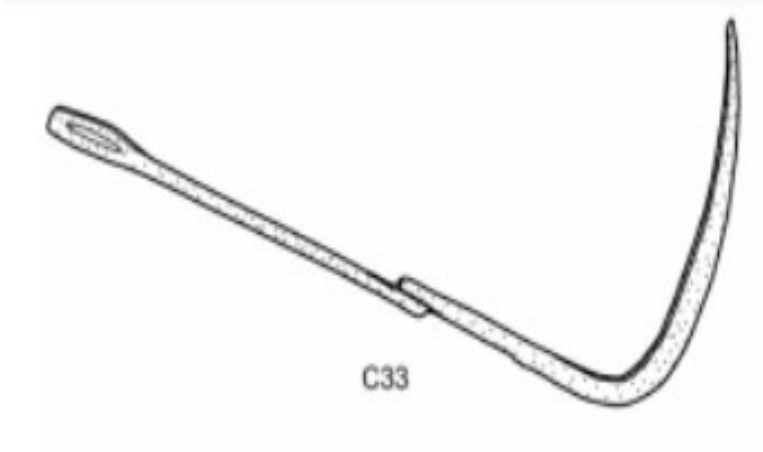




Şekil 32-33-34: İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Kolophon Buluntuları ve Ilter Uzel Koleksiyonundan kan alma kapları ( Uzel, 2000).



**Şekil 35-36-37:** Efes Müzesi, Kolophon Buluntuları ve Parion'dan İlaç Karıştırma Tablası (Uzel, 2000; Kasapoğlu, 2021).

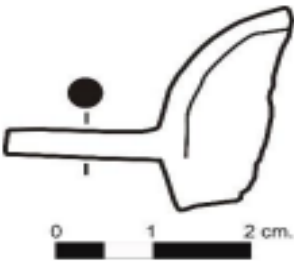


**Şekil 38:** Arykanda'dan Strigilis (Oransay, 2006).



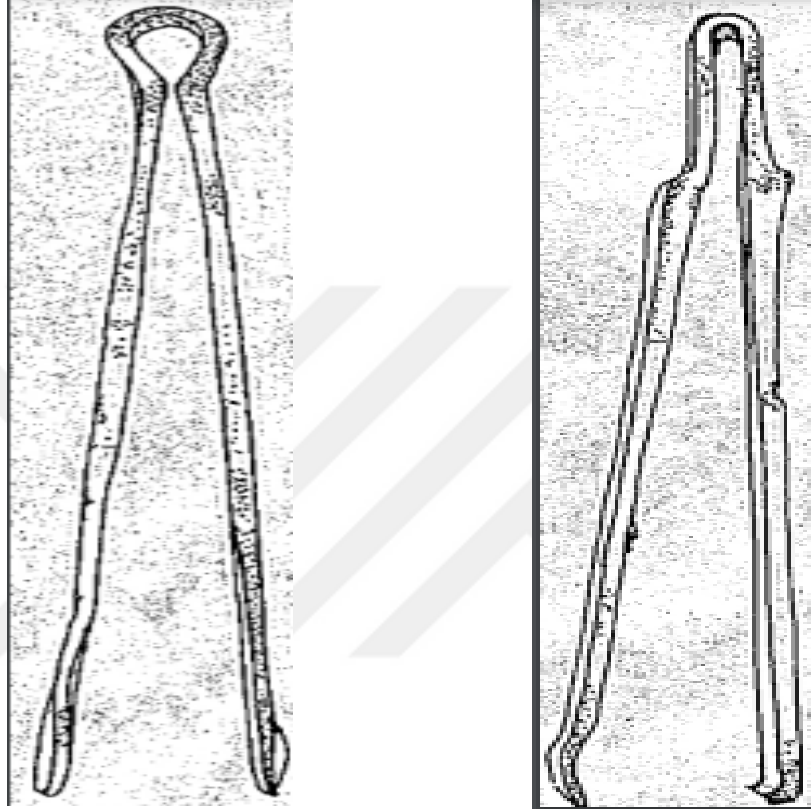


**Şekil 39-40-41:** Alliano, Philadelphia (Gökçeseki), Harput İç Kaleden iğne örnekleri (Baykan, 2009; Canlı, 2019; Aytaç, 2021).

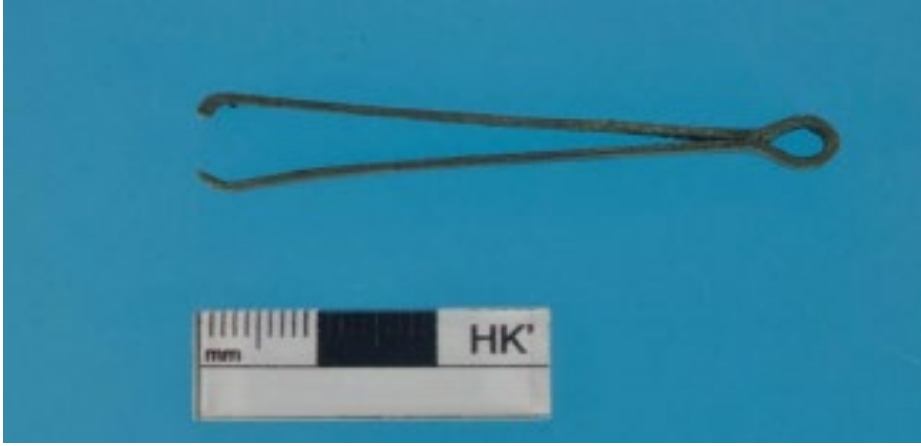


Şekil 42-43: Patara ve Amoriumdan ilaç kaşıkları ( Şahin, 2010; Yıldırım, 2017).

### Bizans Dönemi Tıbbi Aletleri



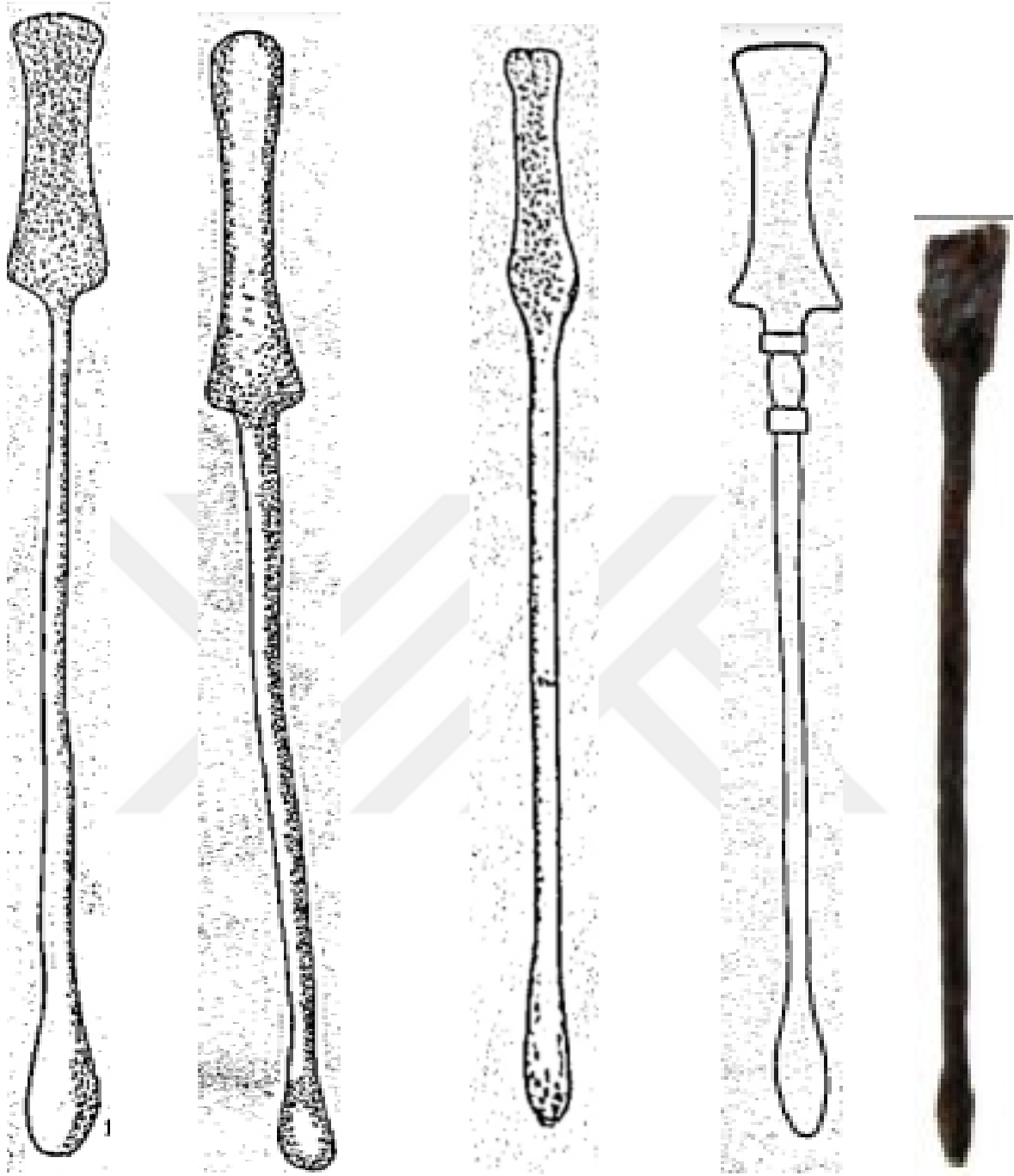
Şekil 44-45: Nidai Ergün Koleksiyonundan forsepsler (Uzel, 2000).



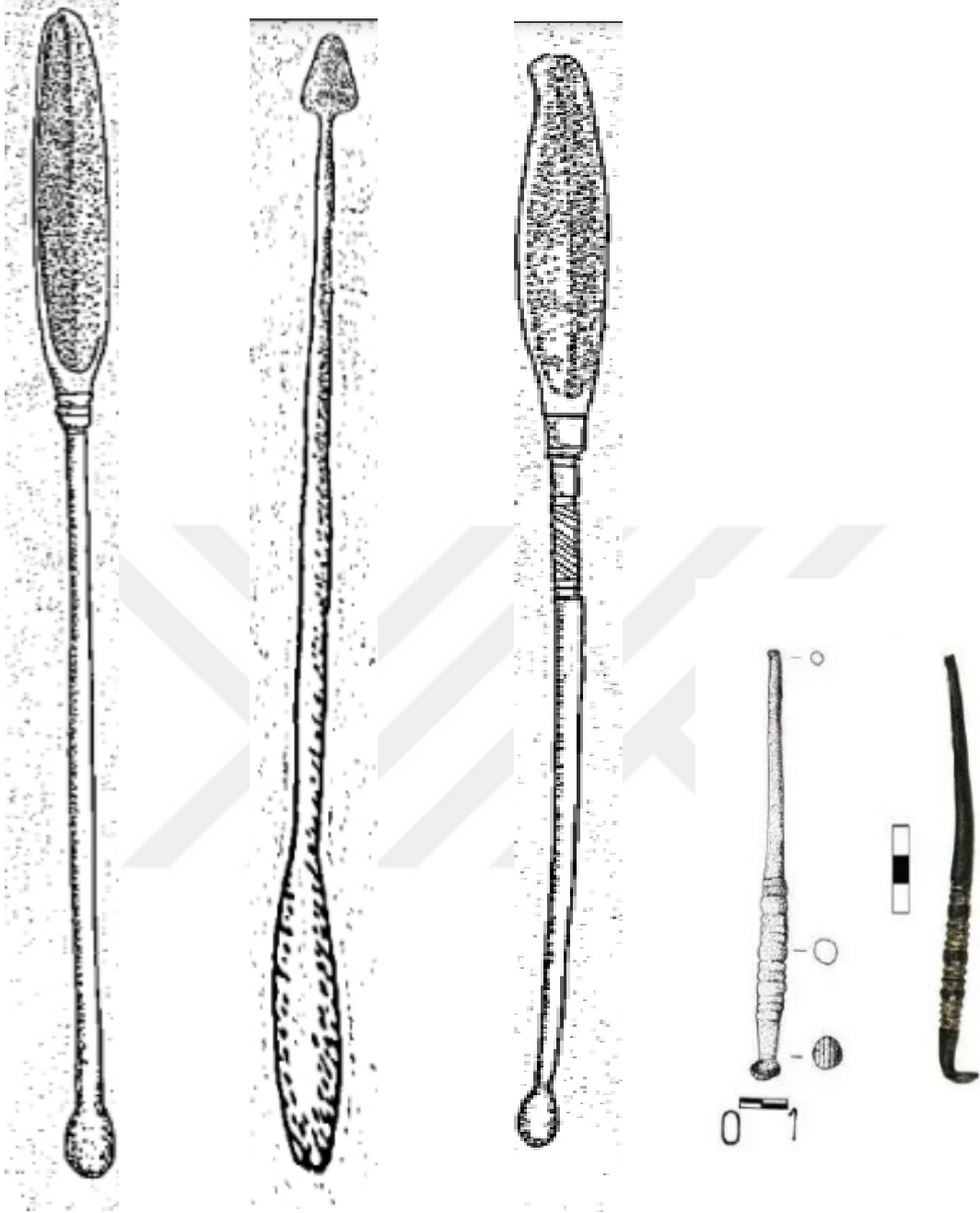
Şekil 46-47-48-49: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Efes Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Harput İç Kaleden epilasyon forsepsleri (Uzel, 2000; Aytaç 2021).



**Şekil 50:** Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonundan sonda örneği (Uzel, 2000).

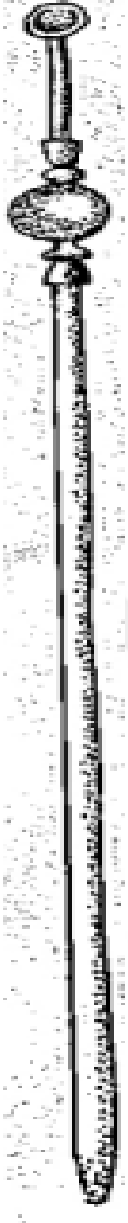


**Şekil 51-52-53-54-55:** Çanakkale Arkeoloji Müzesi, Efes Müzesi, Nidai Ergün Koleksiyonu, Gaziantep Müzesi ve Kibyradan spatül-sonda örnekleri (Uzel, 2000; Demirer, 2013).

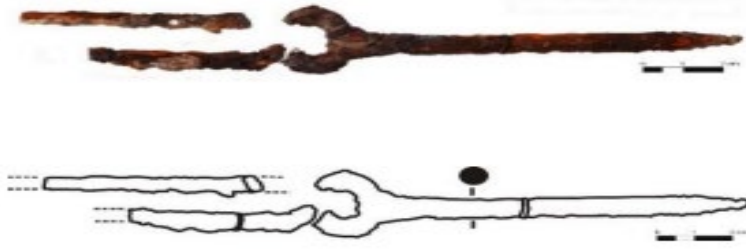


Şekil 56-57-58-59: Efes Müzesi, Gaziantep Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Kütahya Müzesinden kaşık uçlu sondalar (Uzel, 2000; Gökalp, 2016).





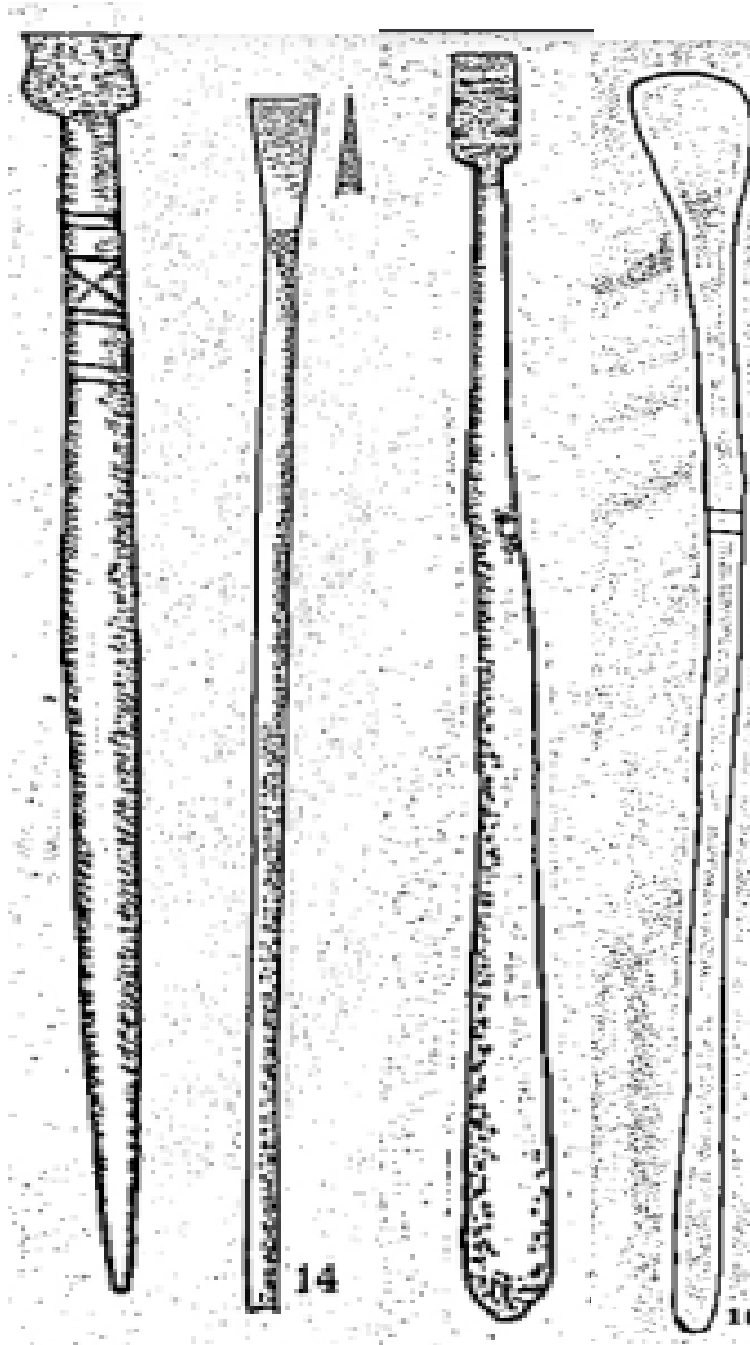
**Şekil 60:** Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonundan raspa sonda örneği (Uzel, 2000).



Şekil 61: Amoriumdan çatallı sonda örneği (Yıldırım, 2017).



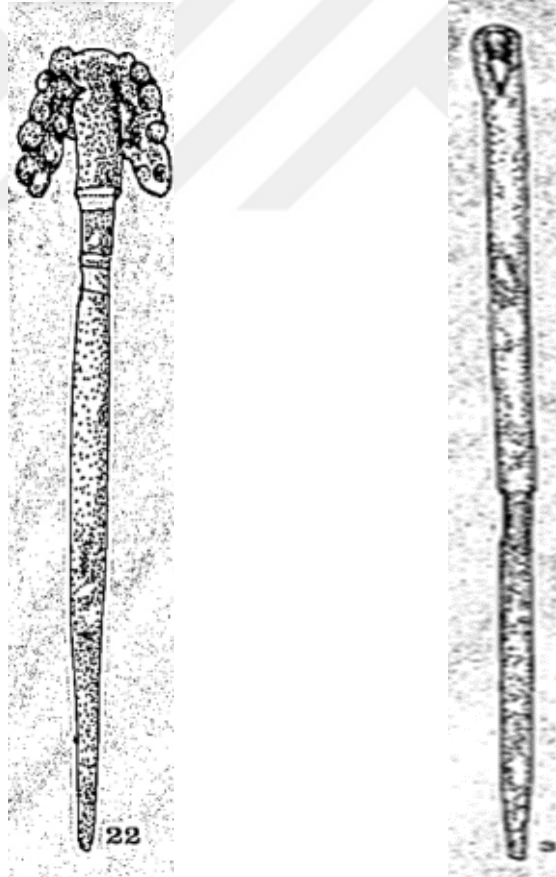
Şekil 62-63: Kibyradan zeytin sonda örnekleri (Demirer, 2013).



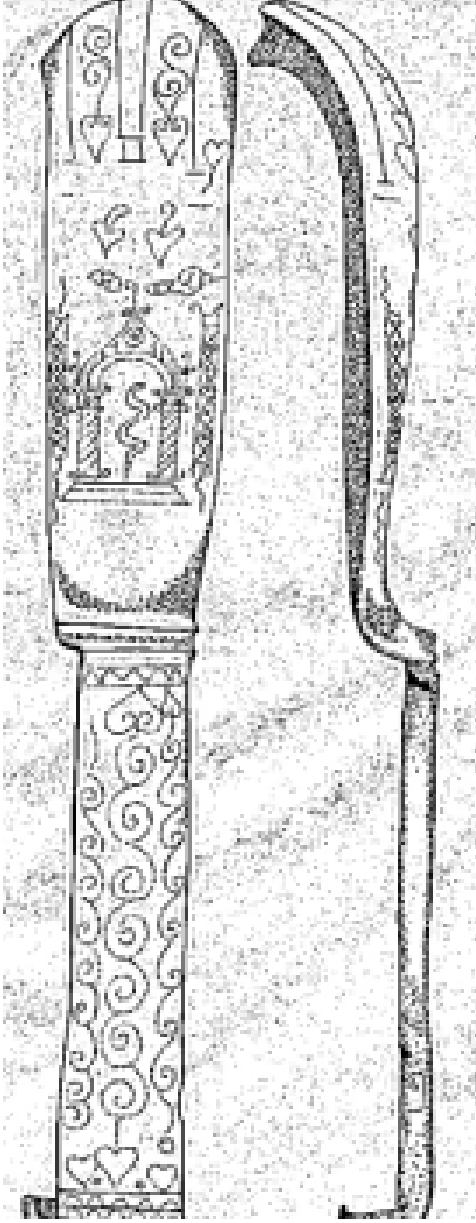
Şekil 64-65-66-67: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu, Efes Müzesi, Nidai Ergün Koleksiyonu, İstanbul Arkeoloji Müzelerinden keski örnekleri (Uzel, 2000).



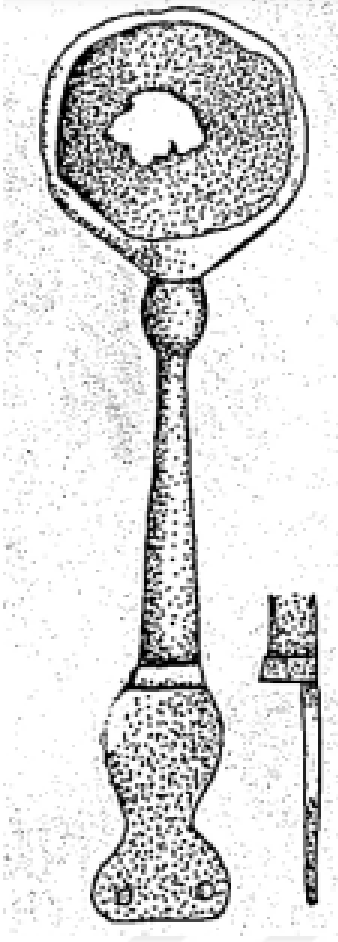
Şekil 68: Kütahya Müzesinden kan alma kabı örneği (Gökalp, 2016).



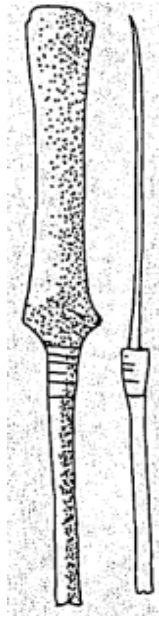
Şekil 69-70: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu ve Nidai Ergün Koleksiyonundan iğne örnekleri (Uzel, 2000).



**Şekil 71:** Efes Müzesinden strigil örneği (Uzel, 2000).



Şekil 72: Alanya Müzesinden ilaç kaşığı örneği (Uzel, 2000).



Şekil 73-74: Efes Müzesi ve Kibryadan spatül örnekleri (Uzel, 2000; Demirer, 2013).

## EKLER

### EK 1. TIP TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

**Arter:** Atardamar (“Tıp Akademi Arter”, 2018).

**Distortion:** Dönme, bükülme, çarpıklık (“Tıp Terimleği Sözlüğü Distortion”, 2023).

**Epilepsi:** Beynin bir bölgesindeki hücrelerin anormal elektrik sinyali yollamasıyla ortaya çıkan hastalık (“Acıbadem.com Epilepsi”, 2023).

**Frenği:** Treponema pallidum adı verilen bakterinin neden olduğu cinsel yolla bulaşan bir enfeksiyondur (“Acıbadem.com Frenği”, 2023).

**Hydrophobic:** Sudan korkan, kuduz (“Tıp Terimleri Sözlüğü Hydrophobic”, 2023).

**Laksatif (Laxative):** Aptes edişi kolaylaştırmak üzere, bağırsak hareketlerini hızlandırıcı veya bağırsak içeriğini yumuşatıcı (“Sağlık Sözlüğü Lactive”, 2023).

**Melankoli:** Kişide durgunluk, çevreye ve haz veren şeylere karşı ilgisizlik hüzün ve eleme eğilimle belirgin ağır depresyon hali (“Sağlık Sözlüğü Melankolia”, 2023).

**Menstrüasyon:** Ergenlik döneminden başlayarak menopoz dönemine kadar her ay düzenli olarak gerçekleşen vajinal kanamalar; regl, âdet kanaması ya da menstrüasyon olarak tanımlanır (“Medicalpark.com Regl”, 2023).

**Miyokardit:** Kalp kası iltihaplanması (“Medicalpark.com Kas Kası İltihabı”, 2023).

**Obstetrics:** Gebelik, doğum ve lohusalığı normal ve patolojik yönleriyle konu alan tıp dalı (“Sağlık Sözlüğü Obstetrics”, 2023).

**Osteomalazi:** Kemik yumuşaması anlamına gelen ve genellikle D vitamini eksikliğine bağlı olarak ortaya çıkan kemik dokusunda yapısal bozulmalar ve deformasyonların söz konusu olduğu bir hastalık türüdür. Her yaşta bireyi etkileyebilen bu hastalık genellikle ileri yaşta bireylerde daha sık gözlenir (“Medicalpark.com Ostomalazi”, 2023).

**Parezi:** Kısmi (hafif) felç (“Tıp Terimleri Sözlüğü Paresis”, 2023).

**Parotis:** Kulakaltı tükürük bezi (“Tıp Terimleri Sözlüğü Parotis”, 2023).

**Plörezi:** Akciğer zarında sıvı birikmesi ve zatülcenp olarak da bilinen plörezi, tıp dilinde plevral efüzyon olarak da tanımlanır (“Medicalpark.com Plorezi”, 2023).

**Phrenitis:** Çılgınlık, cinnet, bilinç kaybı (“Tıp Terimleri Sözlüğü Phrenitis”, 2023).

